

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228414

UNIVERSAL
LIBRARY

إِنَّمَا أَلَمْتُ أَلَمِيَّةً فَإِصْلَحُوا أَيْدِيَكُمْ وَيَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

جهان بیاست ز هم دردی و جوامزدی
ندانند آنکه نه مرد است چیت

همدردی

بسی آدم اعضای یکدیگرند
چو عضوی بود آور روزگار
کس در آفرینش نیک گوهرند
ز سز محنت دیگران بیغمی
وگر عضو ما را مانند دستار
نشاید که نامت نهند آدمی

میرزا اسمعیل درودی اصفهانی

ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع سکنده آباد طبع شد

إِنَّمَا أَمُورُ الْعَالَمِينَ فِي صَلَاحِ أَعْيُنِهَا وَتَقْوَىٰ رِجْلِهَا وَتَقْوَىٰ لِسَانِهَا وَتَقْوَىٰ بَطْنِهَا

جهان بیاست نه مرد روی و جو امر روی
ندانند آنکه نه مرد است چیت

همدروی

بسی آدم اعضای یکدیگرند
چو عضوی بود آور دردی گاه
که در آفرینش زیک گوهرند
وگر عضو نارا مانند ستار
وگر عضو نارا مانند ستار
نشاید که امت نهند آدمی
وگر سخت دیگران بینی

میرزا اسمعیل دروی اصفهانی

ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع سکندر آباد طبع شد

التماس

بر صاحبان دانش و جنیش و تمیزان نیک از بد و مدركان حق از باطل معلوم باد
 كه اين كتاب كه بزعم فقير لا جواب است و محتمل كه تا امروز مانند مش و ميگري نوشته
 اين فقير همچنان نوشته و باندازه فهم خود از آيات كلام مجيد ثابت نموده ام كه جهان
 و آنچه در جهان است محض براي انسان خلق شده و انسان محض براي حمد و روي خلق
 گشته - و غرض از آن اين است كه عموم مسلمان جهان عموماً با تمام خلق الله خصوصاً
 با يكديگر بطور اخوت و مودت زياده و طريق هم در روي و مودت سپارند كه در هر زمان
 و خصوصاً در اين زمان معلومت آنها در اين است - سر سر اين كتاب مشتمل است از
 آيات قرآني و كلمات رباني كه در هي منزل اند و يك لفظ ما هم فقير از خود بنا نه و ساخته و مترادف
 و لذا چون كلمات حق است حق نوشته ام - و يك چون خيالات و افهام و طباح خلق مختلف
 است و همه خلق جهان را هم از خود راضی داشتن از انبياء و اوليائهم غير ممكن بود و گفته شده
 از اين انسان جا را خطاست ممكن است كه درين كتاب از بنده خطاي رفته باشد بنا بر اين
 متوقع و التماس استم كه صاحبان دانش اول چشم بپوشند - ثاني اگر كه در مقام حك و
 اصلاحي بنظر اديان برسد مدبران اخبارات بذريخ اخبار نامي خود و ديگران بذريخه و
 رقيه خود فقير را از آن خطا و حك اصلاح الهی بخشند و از عنایت و هدايت خود ممنون و مبرور
 سازند - ولي شرط آن اين است كه اول كتاب را تمام ملاحظه فرمايند و پس از آن از روي كافي
 محققيت - السائت - بنيرضي و انصاف خطا گيرند و حك و اصلاح نمايند زيرا كه كتاب
 بر حسب اين شرط نوشته شده + والسلام من اتبع الهدى + عاصمي همد و واقعي مسلمانان
 دروي

رای جناب مولانا مولوی عبدالحلیم صاحب شہر

میرزا اسمعیل دہوی اصفہانی اُن چند فارسی تراویصنفین اسلام میں ہیں جو زمانہ شناس ہیں اور مسلمانوں کی موجودہ کمزوریوں اور تباہیوں کی تکلیف کو زیادہ محسوس کرتے ہیں۔ ان کے نام اور ان کے تصانیف سے سارے ہندوستان علی الخصوص حیدرآباد فرخندہ بنیاد کے لوگ کسی نہ کسی حد تک ضرور واقف ہیں۔ انکا یہ آخری رسالہ جسے انہوں نے مسلمانوں کی ہمدردی و اصلاح کی غرض سے لکھا ہے اور جو ان کے پاکیزہ خط میں (۲۰۰ صفحوں پر ختم ہوا ہے نہایت ہی عظیم الفرستی کے زمانے میں میری نظر سے گزرا۔ میں نے اس کے مختلف حصوں کو دلچسپی کے ساتھ پڑھا اور متاثر ہوا۔ اگرچہ اس رسالہ کی تصنیف سے اصلی غرض اسی قدر ہے کہ مختلف فرق اسلامیہ میں اتحاد پیدا ہو اور تمام مسلمان چاہے کسی اصول و عقیدہ کے پابند ہوں یا ہم شیعہ و شکر اور ایک دوسرے کے دوست رہیں۔ مگر اس ضمن میں مسلمانان زمانہ کی حالتوں کی جو تصویر مولانا دہوی صاحب نے دکھائی ہے ان کے اعلیٰ کمال تحریر کو ثابت کر رہا ہے۔ اور اس سے یہ پتہ چلتا ہے کہ قوی دروسے اُن کامل کس درجہ دکھا ہوا ہے۔ اور اسی ہمدردی و غیر ملکی قوم کے صلہ میں ان کے ساتھ کیا کیا اور کیسے کیسے برتاؤ کئے گئے ہیں۔ سچ یہ ہے کہ ہمارے اہل و عزیزین کے لئے یہ رسالہ ایک آئینہ ہے جس میں وہ اپنی سچی تصویر دیکھ سکتے ہیں۔

میں میرزا دہوی اصفہانی کی اس تصنیف کو بہت ہی قدر و عزت کی نگاہ سے دیکھتا ہوں اور بیشک مسلمانوں پر غرض ہے کہ اس رسالہ کے شایع کرانے میں قابل و مفاضل مصنف کی مدد کریں۔

محمد عبدالحلیم شہر۔ ۲۴ اپریل ۱۹۰۸ء

فاعتبروا یا اولی الابصار

پس از ماههای بشماره و مجاهده و کوشش بسیار در این شهر و دیار که لکها
 بگذراند و از برای خوشنودی شیطان و هوا و در طرق خلاف بر باد می شود و باد و خور
 دوستی و آشنائی بسیاری از صاحبان دولت و کنت و عمده و منصب و درو استیلا
 که ممکن است بر بسیاری و پدید می آید آنها صدرا از اینگونه کتب طبع شوند آخرا امر بسیار
 قیامی و توکل بذات خدا این کتاب را بطبع فرستادم - و بی معلوم نیست که عاقبت خج
 آن تمام و کمال حاصل میشود یا نه - زیرا کسانی که قلم بر کاغذ چند نهاده یا در عده
 زبانی فرموده اند بر قول و فعل اکثری اعتماد نیست - و اگر هم خودم اینها فرمایند بطور
 صداقت بعضی هر پیشه گویا کفشی بر سر من زده اند - خدا را مسلمان همان و خصوصاً
 مسلمان این خطه را بیش ازین توفیق نخرود + ولیکن این کتابی است که یا
 مسلمانان را ازین حالت غفلت و بی پروائی و عدم همدردی متغیر می سازد یا که بهمین
 حالت باقی خواهند ماند یا قیامت +

رباعی

بیار بود غلغلی و بی نیست دوا	آری نبود که این بود قهر خدا
هر چند رو و دغا هزاران بفلک	با قهر خدا اثر نباشد بدعا

فہرست مطالب

حصہ اولہ

سورہ

۱	تہنید
۲	مقدمہ
۱۰	آفریم بر سید مطالبہ
۱۳	درجات مسلمانان
۲۱	بیان مختلف درجات اہل اسلام سوای صاحبان ایمان واقعی
۲۸	احکام و ہدایات و اوامر و نواہی الہی کہ مسلمانان باید پیروی کنند

حصہ ثانی

۶۸	اخوت و معنی واقعی آن +
۶۳	خوف ورجا +
۶۴	آمانتوں و کیفیات غرض +
۶۵	آمانتوں و کیفیت خوف +
۶۴	کیفیات دینیہ و امور مذہبیہ مربوط بہ جہل و غرض +
۸۸	مختلف کیفیات و حالات امروزہ عیسویان یورپ و امریکا +
۹۹	ہمدروی چیست؟ +
۱۰۳	حالت مسلمانان از یکہزار و سید سال پیشتر +

- ۱۰۵ ----- همدردی در میان مسلمانان از ابتدا +
- ۱۲۰ ----- بعضی دیگر حالات مکتبه و تمدنیۀ مسلمانان از جهان اوایل +
- ۱۲۵ ----- باز چند فقره منسوب به مأمون +
- ۱۳۲ ----- حالت امروزه ممالک اسلام که ما خود بچشم می بینیم +
- ۱۳۶ ----- اخوت و همدردی چیست ؟ +
- ۱۴۶ ----- اجماعی از شرح حال این فقیر +
- ۱۶۸ ----- مطلب اصلی +
- ۱۷۵ ----- خاتمه کلام و خاتمه کتاب +
- ۱۸۸ ----- آبا عورت، همدردی اهل اسلام +

فہرست

نام عالی ہمتانی کہ در طبع این کتاب "ہمدردی" در دفتر نموده یا وعدہ نموده اند
قیمت فی جلد یک روپیہ

دردہ	نقد	
	۵۰	عالیجناب مولوی حبیب الدین صاحب
۱		عالیجناب کپتان سید حسین صاحب
۱		عالیجناب عبداللہ صاحب ولد حاجی سجن لعل
۱		عالیجناب محمد سلیمان صاحب تاجر حرم
۱		عالیجناب واکٹر سید ہاشم صاحب
۱		عالیجناب مولوی سید ابراہیم صاحب
		عالیجناب مولوی یوسف حسین صاحب
	یک روپیہ	عالیجناب مسٹر کاوس شاہ صاحب وکیل
	یک روپیہ	عالیجناب مولوی حفیظ خان صاحب
	۵۰	عالیجناب مولوی سید غلام تبار خان صاحب وکیل
	۳۰	عالیجناب ایک بیچارہ
	یک روپیہ	عالیجناب مولوی سید علی صاحب بگرامی
	یک روپیہ	عالیجناب صوبدار میر نذر علی خان صاحب الوال
۱		عالیجناب مولوی محمد اسد خان صاحب منتظم گریال خانہ سرکار عالی
	۵۰	عالیجناب واکٹر احمد میرزا صاحب
	۵ روپیہ	عالیجناب حاجی عبداللہ صاحب مہین
	۵۰	عالیجناب رباب ستور الملک بہادر
	یک جلد	عالیجناب مولوی محمد عبدالحمید صاحب رحبتر اربلہ

نقد	دعده
حمه	
۱	
پنج جلد	
۱	
یک روپيه نقد	۵ جلد
دو روپيه	
حمه	
۱	
یک روپيه	
یک روپيه	
۱	
۱	
یک روپيه	
ع	
دو روپيه	
۱	
۱	
۱	
یک روپيه	
۱	

عالیجناب مولوی عبداللطیف خان صاحب دوم تعلقدار آبکاری
 عالیجناب میر ولایت حسین مہتمم کو توانی
 عالیجناب مولوی عبدالقادر صاحب صوبیدار و ظیفہ یاب
 عالیجناب ڈاکٹر میرزا صاحب خدیو جنگ بہادر
 عالیجناب مولوی محمود جان صاحب وکیل
 عالیجناب نواب بشیر نواز جنگ بہادر
 عالیجناب مولوی عبدالحمید صاحب مدوگار فیئانس
 عالیجناب مولوی محمد یوسف الدین امین کو توانی پرنسپی
 عالیجناب خواجہ امین الدین صاحب
 عالیجناب مولوی نسیم الدین صاحب تعلقدار
 عالیجناب سید احمد اللہ صاحب مدوگار بندوبست
 عالیجناب مولوی محمد محبوب علی صاحب دپٹی کمیشنر کروڑگری
 عالیجناب نواب انتخاب جنگ بہادر
 عالیجناب مولوی سید محمد حسن صاحب بلگرامی
 عالیجناب مولوی حسین عطاء اللہ صاحب
 عالیجناب مولوی محمد عبدالعزیز صاحب دفتر پریویت سکریٹری
 عالیجناب مولوی عطاء اللہ خان صاحب
 عالیجناب مولوی محمد نصیر الدین احمد صاحب
 عالیجناب مولوی سید ابوالخیر صاحب
 عالیجناب مولوی یوسف حسین صاحب

نقد	دعده
یک روپیہ عمہ	۱
عمہ	۱
عمہ	۱
۱	۱
۱	۱
۱	۱
جمع ہوا شدہ	۱
خرج کتاب ماسہ	
ورہ در طبع "اسباب ترقی و تنزل" کہ طبع آن درین شہر ممکن نیست	
ع	ع
عمہ	ع
عمہ	ع
ع	ع
ع	ع
ع	ع
ع	ع
عمہ	ع

عالیجناب حسن محی الدین صاحب

عالیجناب یک وظیفہ خوار گنام

عالیجناب یک بزرگوار

عالیجناب مولوی محمد صدیق صاحب نائب ناظم سپہ خانہ

عالیجناب نواب منظر جنگ بہادر

عالیجناب مولوی سعید علی صاحب بی اسے مددگار تعمیرات

عالیجناب سید احمد صاحب

عالیجناب اقبال تھان صاحب

عالیجناب سید غلام صاحب

عالیجناب مولوی (ملا) عبدالقیوم صاحب مرحوم

عالیجناب یک بزرگوار کہ نام نوشتہ

عالیجناب واکٹر یوسف علی صاحب

عالیجناب نواب منظر جنگ بہادر

عالیجناب مولوی محمد حفیظ الدین صاحب درپتی کمیشنر

عالیجناب یک بیچارہ واکٹر منظر کریم از کھولاپور آمدہ بود و خبری از اونیت

عالیجناب مولوی سید لطف علی صاحب وکیل

نقد	وعدہ
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	
۵	

عالیجناب مولوی رضی الدین صاحب (عماد جنگ بہادر)
 عالیجناب مولوی سید عباس حسین صاحب مدوکار کروڑگری
 عالیجناب مولوی حبیب الدین صاحب
 عالیجناب حاجی اسحاق صاحب مین
 عالیجناب نواب معتمد الدولہ بہادر
 عالیجناب میرزا محمد علیخان صاحب اول تعلقدار
 عالیجناب مولوی محمد عزیز میرزا صاحب بی اسے
 عالیجناب مولوی سید احمد صاحب مدوکار محاسبی

در مدد طبع ”انتخاب شہنامہ“ فارسیان عنایت نموده اند

مسٹر رتھی صاحب دستور
 دستور خورشید جی صاحب
 مسٹر دو سا بھائی چینیائی
 مسٹر شاپوری ایدھی چینیائی
 مسٹر کیتھن پستنجی منشی
 ڈاکٹر مانگ رپورٹ صاحب
 مسٹر جمشید جی اوبھی چینیائی
 مسٹر دارابھی صاحب
 یک ایرانی ہمدرد

پوشیده مباد که بعضی از مردمان نیک گان را گمان این است که این فقیر این همه محنتی کش کرده و میکنم در نوشتن این کتابها بعضی را سه سال بعضی را دو سال و بعضی را ده دو و نوزده و خود بدست خوده مسوده و تبصیه مینمایم و صد بار از سکندر آباد به حیدرآباد در میان آفتاب و گر باد پیاده دویده و مسافات بعیده طی میکنم محض برای این است که یک چند روپیه از این بزرگواران گرفته بخورم یا از آن گاری دواسبه بگذارم یا بنگله بسازم + مگر البته صاحبان دانش میدانند که این کار بیج عاقلی نیست و هر که چنین کند مجنون است زیرا که این دو یا چهار روپیه مانند رشوتهای عزاف نیست که از آنها کسی صاحب دولت و اسب و گاری و بنگله شود +

قبل ازین شرح مسافرت حبیب الله خان شاه کابل را بحال شوق و سرگرمی نوشتم و خیالات دور و دراز در سر داشتم بشخصی با مبلغی دارم برای طبع آن مگر آنکس از عهد بر نیامد و بالفعل طبع آن ملتوی مانده + چند بزرگوار در زمره خریداران نام خود را درج نمودند یک جمله اکنون که این کتاب طبع میشود بعضی از آن صاحبان انکار نمودند که این کتاب را بعوض آن سفرنامه بگیرند اگر چه قیمت هر دو یکسان ولی فوائد این لکها بار بیش از آن است + ولیکن معلوم نیست که در حصول و وصول آن بقیه چه قدر در زندگی باید بکنیم یا چند کس نخواهند و ادیای که از آمدن شد بیزار شده قلم بگردانم آنها در کشم +

قبل از آن در مدو طبع کتاب بزرگ دیگری "اسباب ترقی و تنزل اهل عالم" چند بزرگواران مبالغه را عنایت فرمودند که نامهای آنها در فهرست درج است + مگر وجود این همت و مروت و همدردی اهل این ریاست یا مملکت هند عموماً آن کتاب و دیگر کتب بنده گاهی طبع نخواهند شد یا باید آنها را با خود برده در صحرائی محشر زری بکفایت جمع آرم برای طبع آنها یا آنکه بختل زمانه دیگر در رسد و طبقه دیگری در این ملک یا در ملک دیگری پیدا شوند شایقی اینگونه چیزها و صاحب همتی همدرد قوم آنها طبع کنند + پس بهر حال شکر احسان آن بزرگواران را در اینجا نموده خواهم درج دارم که اگر بنده بمیرم قبل از طبع آن کتاب مبالغه خود را بکل نمایند و خیرات محض شمارند +

بجهت آنکه عرق تحمیت و همدردی همدینان مابحرکت آید نام چند کس از فارسیان را در این
فترت درج کردم که در مدو طبع "منتخب شاهنامه" هر یک عنایتی فرموده و همه نقد داده اند و
شکر گذاری و نیز شرمندگی من از آنها بیش است که از مسلمانان زیرا که آنها همدین من نیستند
و من گاهی خدمتی از آنها نموده ام +

مگر همدینان بنده باید بدانند که با این همه زحمات این مبلغ برای طبع یک کتاب هم کافی
نیستند هر چه که درین سرزمین بسیاری از امر او صاحبان ثروت و دولت میباشند که این مبلغ
را در یک روز یا یک شب در اقیانوس اعمال و کارهای بسیار پوچ صرف میکنند بلکه تمام و قصاب هم +
من بصداقت بلکه بحلف میگویم که واقعات و کیفیات مربوط به مجمع آوری و گرفتن این مبلغ چنان
استند که هر روزهایی که بعضی از بزرگان آن عنایت فرموده اند یک پیه آن با صد کفش برابر است
و این کاری را که من بجان خود خدمت از همدینان میدانم هزار بار از قرمساتی و دیوثی بدو پست
است زیرا که آن گروه بی نهایت خوش نصیب و اقبال مند و محترم اند - خوش بخورند - خوش
بپوشند - و صاحبان اسب و گاری و سگله اند +

مثلاً یک صوبدار صاحب نظیفه یاب فرمود "مرا اصولی است که پیشگی رومیه نمیدهم بلکه
چون کتاب من بر مبلغ آزماییدم" - این اصول بسیار خوب است و بنده خود اینگونه اصول را
در هر کاری پسند میکنم - ولیکن آن کسانیکه پابند اینگونه اصول اند باید پابند اصول تمذیب و
اخلاق هم باشند - یکبار که بخدمت ایشان مشرف شدم رئیس بازی میکردند و من یک ساعت
بر سر پا ایستادم و بار چهارم بود که آن اصول را بیان فرمود و هیچ کتاب را خریداری نمود و البته
ده بار باید بدولت بگله او شان بروم تا مبلغ وصول شود - مگر او را جواب لا جوابی است که من ترا
فرمان داده ام که برای من کتاب نویسی اکنون که بدون فرمان کتاب نوشته باید داده ما بیائی
و بروی و تأیید بر پابستی + مگر تو اضع و معتدلت از بزرگان عالی شان بی نهایت مدوح است +
یک صوبدار دیگر روزی عنایت فرمود مگر با کمال معقولیت + اگر چه ایشال ما را بر این جزئیات

اعتنائی نیست در بخشی بخاطر راه نمیدهند و بی این تنگ حوصلگان باید بدانند که ازین رفتار و کردار نه بر عزت کسی افزاید و نه از عزت کسی میکاهد و ازین چند رویه کسی غنی یا فقیر نمی شود + اگر بنده هم خدمت حکومت را اختیار کرده بودم این وقت صوابداری بودم و بی من خدمت جدیدی خود را اختیار کردم و مزد اینگونه خدمت همیشه کفش خوردن و تحقیر بوده است - و لهذا من شکر خدا را میگویم و همت عالی خود را پست نمی گنم + جهان مطلب این است

رباعی

عالم همه بهدر و لیکن بزبان نبود بجهان گوی از ان نام و نشان
اصل همه چون عطای زری باشد قرآن بسر زبان بود ز در جهان

رباعی

در وی ز چه نام میبری مردان را جوی چه درین حزاب همدردان را
این گنج نباشد بودا کسیر که بود با حسرت خود هزار سردان را

رباعی

در ملک دکن شیر خدا نامرد است در ملک جهان که چه مردی فرد است
این بی ادبی نباشد از فهم آری مرد است کسی که با کسان همدرد است

البته در میان این گروه کثیر معدودی هم میباشند که پدرشان را باندگی کمال عنایت بوده و خود نیز کمال عنایت را دارند و بعضی دیگر هستند که خود همیشه بیش و کم عنایتی در حق بنده فرموده اند و بالجمله من شکر گذار همه هستم و دعا میکنم که خدای تعالی ما اهل اسلام را در سر اسر جهان اول توفیق دانش و پس توفیق همدردی و دینداران را که ترقی هر قومی در جهان موقوف است بر این دو نعمت +

در وی امصغمانی

حصه اول

بسم الله الرحمن الرحيم

محمد سزاوار پروردگار رحمان رحیم و لطیف کریم است که ما بندگان مشت خاک
پستی را بیا فرید و فطرت عقل و منطق و معرفت و عبادت و سزاگندگی و سبوت و اخوت
در بر نمود و تاج انسانیت بر سر نهاد و بر تمام مخلوق خود شرافت و برتری بخشید - و
اقابنعمه ربك فخذها -

تلمیح

اما بعد - بدیندای برادران من در اسلام که خدای تعالی در کتاب مجید و
کلام حمید خود میفرماید: *لو انزلنا هذا القرآن علی جبل لرائته خاشعاً متصدعاً
من خشية الله وتلك الامثال نضربها للناس لعلهم يتفكرون* - یعنی
اگر فردی آدمیم این قرآن را بر کوهی هر آینه میدیدی تو (ای محمد) آن کوه را
زاری کنان یا رزان و پاره پاره از خوف خدا و از اینگونه بیانات و امثال میربینم و
می آیم برای مردمان شایسته متفکر و متبینه شوند - پس "جانی که عتاب پر بریزد - از چشم
لاغری چه خیزد" - اگر کلام خداوند قهار و جبار در قلوب بندگان اثری بخشد کلام امثال
ماضعیفان فزیل نادان و کم مایه چه اثری خواهد بخشید - ولیکن چون وضع همان بر این
جاری شده و اساس زیت و زندگی بنی آدم از ابتدا بر این نهاده و آمده است تا

با مروزه و از امر روز خواهد رفت تا هر زمان که جهان جهان است بر این پنج جاری خواهد بود که خلق
یکدیگر را مخط و نصیحت کنند و باندازه افهام خود یکدیگر را هدایت نمایند بنا بر این فقیر بجهان
و خاکپای همه بندگان خلاق زمین و آسمان نیز این راه ابلهان را در پیش گرفته ام که هر چند خود
گمراه استم دیگر همدیان خود را براه راست و صراط مستقیم حق هدایت نمایم. ولیکن این کار را
بنده نه از روی دعوی همه دانی میکنم بلکه با اعتراف کمال نادانی و هیچ مدانی میکنم و از همه دانایان
آمیذ عفو و اغماض دارم.

پس از نامل بسیار و لشکر بشمار و تجرّب سالهای دراز از جهان فقیر چنین یافته ام که خلقت
ما سوی الله و معرفت الله و عقل و دانش و فهم و بینش. ارسال انبیاء و رسل و انزال کتب و تحف
عبادت و بندگی خدا و تمام او امر و نواهی الهی. اسلام و دین و عرض آفرینش سر اسرار محض
برای همه **رویی** بندگان خداست از یکدیگر و لهذا سعی و جهد را دارم که باندازه فهم
نارسای خود این امر را ثابت کنم و کمال امیدواری را بطف الهی و یاری پاکان و مقربان در گاه
اهدیت او دارم که در این میدان فاتح و کامیاب شوم. مگر افسوس است و اگر افسوس بیست
درین کار همین است که آنگونه اسباب و سامانی که این کار را لازم است در نزد فقیر نیاید و آماره
و موجود نیست و کتب تفسیر و احادیث و غیره در دست ندارم که در هر مقام ملاحظه کنم که رسول الله
و بزرگان دین در این امر و در بیانات و فقرات مربوط آن چه فرموده اند. مع ذلک چنانچه گفتیم
صرف امیدوار بطف خدا هستیم که کامیاب شوم. و نیز از بزرگان و صالحان دانش و بینش
همینان میفرس و با انصاف خود متوقع استم که اگر در مقامی حکم و اصلاحی بنظر آنها برسد بجهت
و اصلاح خود برینده فقیر منت عظیم ننهند.

مقدمه

اعظم کلمات خداوندی در قرآن مجید این است که میفرماید: و ما خلقت الجن و الانس

الا ليعبدن - یعنی جن و انس را خلق نکردم جز برای عبادت . در مقامات دیگر میفرماید
 انما خلقناكم عبداً و انكم الينا لاترجعون آیا شما پنداشتید که شما را پیوده و
 بیکجا آفریدیم و دیگر بار بسوی ما مراجعت نخواهید کرد - باز می فرماید و ما خلقنا السماء
 و الارض و ما بينهما لاعین - ذلك ظن الذين كفروا فويل للذين كفروا من النار -
 و خلق نکردم آسمان و زمین و آنچه در میان اینهاست بیخنده - این گمان کافران است پس
 دای بر کافران از عذاب دوزخ و عقوبت آتش - و در آیه ثانی خدایتعالی سبب فرزیش
 عالم را بیان فرموده . بی در آیه اول بیان فرموده چنین معلوم میشود که آیات بعد از
 نازل شده و آیه اول بعد از آنها و سبب آن دور بیان فرموده شاید بجهت آنست که
 صاحب فهم درمی یابد پس معلوم شد که بهر حال سبب خلقت آسمان و زمین و آنچه در آنهاست که
 در یک آیه است " شما " و در یک آیه دیگر است " جن و انس " همه برای عبادت است
 از آن ذات بیچون - هر چند که در این آیات ذکر ملائکه نیست مگر ملائکه هم در آسمان و زمین
 شامل اند و خارج نیستند - چنان معلوم می شود که لب آنچه در زمین و آسمان است
 انسان است که اشرف مخلوقات واقع شده - همچنانکه از بعضی احادیث و غیره هم معلوم میشود
 نیز از آن آیه گرفته که خدایتعالی میفرماید انما عرضنا الامانة على السموات و الارض و الجبال
 فانهن ان يعجلها و اشفقن منها و حملها الا انسان انه كان ظلوماً جهولاً - هر آینه ما پیش
 آوردیم (یا نمودیم) امانت خود را بر آسمانها و زمین و کوهها پس آنها قبول نکردند بر او
 آن امانت را و از حمل آن ترسیدند مگر انسان حمل آنرا قبول کرد و برستید که انسان ستمگانه
 و نادان است -

پس بهر حال آن امانت هر چه باشد محض برای انسان است و ملک و جن هم در آن شریک نیستند
 دیگری بر خود گرفت حمل آن را و حافظ علیه الرحمه میفرماید " آسمان بار امانت نخواست کشید -
 باری این قرع نام من دیوانه زود " مگر در این هم شک نیست که خود خدایتعالی میفرماید که انسان

فطرم و جهول است و بسبب این دو صفت که زیاده از سایر مخلوق خدا و دنیا و آخرت هر چیزی
 محتاج است - و ممکن چون بار امانت خدا را بنزل مقصود رسانید آن وقت امتیاز بهم میزند بر همه مخلوقات
 و بی باید دانست که خواه آن امانت معرفت الله باشد - خواه عبادت الله باشد - و خواه
 چیز دیگری باشد بالاتر از آنها (و مانی تو اینم خیز و گیری را میزاد بگیریم) خدا یعنی آن که میفرماید که من
 از کفر و ایمان بندگان مستثنی ام و من کفر فان الله غنی عن العالمین - اما در حدیث آمده است
 و گوید در حدیث قدسی که خدای تعالی فرموده است انسان را برای آن خلق کردم که شناخته
 شوم و از بعضی آیات ابتدائی کلام الله و سوره بقره که خدای تعالی میفرماید و اذ قال رب انزلنا
 الی باعلی فی الارض خلیفة الی الخ یعنی هنگامیکه گفت پروردگار تو (ای محمد ص) ملائکه
 که ما خلیفه را مقرر میکنیم در زمین ملائکه زبان اعتراض گشودند و چنین و چنان عرض کردند -
 مگر آدم تمام اسماء را آموخت و از آن پس پیشش کردند ملائکه فقال انبؤ فی اسماء هو لا
 ان کنتم صدقین - پس گفت (خدا) خبر دهید مرا از این نامها اگر شمار استگو بستید -
 قالوا سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم - گفتند (ملائکه) بپاکی یاد
 میکنیم ترا ما را علمی نیست سوائی آنچه را که تو آموختی ما - هر آینه تو هستی دانای با حکمت -
 از آن پس خدای تعالی امر نمود به ملائکه که آدم را سجده کنند و تمام سجده کردند آدم را جز شیطان
 الخ - از این همه صاف ظاهر میشود که خدای تعالی انسان را اشرف مخلوق خود خلق فرمود و
 خلقت خود را بر روی زمین با و عنایت فرمود و آرزو و در آن آن عطا نمود که او را
 بشناسد و فرمان او را چنانچه باید بجا آرد - رسول مقبول او با کمال عجز و انکسار عرض نمود
 ما علمناک حق معرفتک و ما علمناک حق عبادتک نه من چنانچه باید و شاید ترا شناختم
 و نه چنانچه باید و شاید بندگی کردم - و ازین معلوم میشود که هر چه هست در معرفت است
 عبادت و اگر انسان را امتیازی است بر ملائکه همین است که انسان آرزو نمود که معرفت الله
 بخشد و اندر اگر عبادت خدا را میکنند میتوانند و باید که از وی معرفت کنند -

دینک بر تمام مسلمان جهان معلوم باد که این خیر بر خود گرفته ام که باز آنه فهم و دانش خود
 ثابت کنم که در حقیقت هر چه سبب باشد آفرینش جهان و خلقت انسان را بنزد رای و عقیده
 این خیر بظا هر چنین معلوم میشود که انسان خلق شده است محض برای " **همردوی** "
 دین - و محتمل که اثبات این رای بسیار مشکل بلکه غیر ممکن باشد ولی بنده یاری خدا و حقیقت
 دین اسلام این امر را به ثبوت میرسانم -

آیاتی را که بنده جمع آورده ام برای اثبات این امر عظیم ایشان بسیار و بیش از دیگر بعضی
 از آنها مکرر شده اند بعضی جهان مطلب استندونی عبارت دیگر بیان شده اند و بعضی دیگر نمی
 نسبت باین امر دارند و نمی نسبت با مورد دیگر بنا بر این بسیاری از آیات را که درم بار آنها گنمی
 نسبت باین مطلب دارند همان حقه را گرفته باقی را را کرده ام - چه مسلمانانی که قرآن مجید را
 میخوانند خود باید در این آیات ملاحظه کند و کماکان معانی و تفسیر آنها را معلوم نماید -

قبل از آنکه ما شروع کنیم در بیان آیات قرآن مجید که در اثبات این امر دلائل و براین
 بر تسمکات ما باشند خوانندگان این اوراق باید در نظر داشته باشند این نکته بسیار
 باینکه که خدای عزوجل در چندین مقام اظهار میفرماید استغفای خود را از عبادت بندگان
 مثلاً میفرماید **ومن کفر فان الله غنی عن العالمین** و اگر (خلق تماماً) کافر شوند پس
 بتحقیق خدایی نیاز است از عالمیان - این آیه در سوره آل عمران منسوب به حج بیت الله
 است که قبل از آن فرموده است **ولله علی الناس حج البیت من استطاع الیه سبیلاً** -
 حق خداست بر مردمان حج خانه کعبه (مگر شرط آن این است) که هر که قدرت یعنی زور دار در آن راه
 طی کند - پس از آن فقره مذکور در کفر میگوید - **در سوره عسکرت میفرماید** **ومن جاهد**
فانما یجاهد لنفسه ان الله لغنی عن العالمین - و هر کس که محنت یا مجاهده (یا جهاد)
 نیک دیگری) بکند محض برای فائده خود میکند - بدینشیکه خدای تعالی هر آینه در بیشکستی نیاز است
 از عالمیان (یعنی از اعمال نیک عبادات عالمیان) - در این آیات مذکوره خود بخوانی حاجت

و پوست کنده برای کسانی که گنای نمی فهمند ظاهر فرموده است استغنائی خود را از اعمال و افعال
 نیک و عبادات بندگان "گر جمله کاینات کافر گردند بر او من کبر باشی نشین گرد" در
 بسیاری از مقامات دیگر استغنائی خود را ظاهر نفرموده و بی صاحبان دانش و کتایه فهم در میان
 که در آن مقامات نیز صفاتی اظهار میفرماید استغنائی خود را - مثلا میفرماید یا ایها الرسول
 لا یحزنک الذین یسارعون فی الکفر من الذین قالوا امنا باقوا هم و لم یؤمنوا بهم الخ
 ای رسول همتگین مباشی یا غمگین نگند ترا کس اینکه سعی میکنند در کفر از آنانکه زبان
 گفتند (یامی گویند) ما ایمان آورده ایم و حال آنکه در قلوب آنها ایمان نیست الخ و نیز
 از این آیه صاف معلوم میشود که بسیاری از همان مسلمانان اول بی ایمان و کافر بوده اند -
 قد جا ناکم بصائر من ربکم فمن ابصر فلنفسه و من عمی فاعلیها و ما انا علیکم بحفیظ -
 هر آینه دلیلها آمد شمارا (ای مسلمانان یا خلق عالم) از جانب پروردگار شما پس هر که بنا
 شد یا راه راست قدم نهاد و نفع آن بخودش عاید میشود هر که نابینا و کور باشد پس زبان آن
 بخودش عاید میشود (پس بگو ای محمد) و من نیستم گمبان یا جوایده شما - ان احسنتم ان احسنتم
 لا نفسکم و ان اساتم فها - (ای بندگان یا مسلمانان بدانند که) اگر نیکی میکنند نیکی میکنند
 برای وجود فائده خود و اگر بدی میکنند ضرر آن هم بخود شما عاید میشود - پس خدا تعالی برای
 اتمام محبت بطور واضح تری که بخواهی بندگان بدانند خدا جبر نمی کند و بدی از جانب او نیست
 و نیز بندگان بدانند که هیچکس جوایده اعمال و افعال دیگری نیست میفرماید من اهدی
 فانما یهدی لنفسه و من مثل فانما یضل علیها - و لا ترزوا زینة و زرا اخری - و ما
 کنا معذبین حتی نبعث رسولا - هر که هدایت یافت جز این نیست که هدایت یافت
 برای سود خود و هر که گمراه شد گمراه شد برای (ضرر) خود - و هیچکس بر نمیدارد با گناه
 دیگری را و ما عذاب نمی کنیم بر قومی تا آنکه اول رسولی را نفرستیم برای هدایت آن قوم -
 چنانچه بالا بیان شد از آیات بعد نیز ظاهر گشت که خدا تعالی از عبادت بندگان خود بخلی

بی نیاز است و ابد او در کار و اعتنائی بان ندارد - مگر البته بر بندگان فرض است که بملاحظه مرتبه
 خداوندی و عظمت شان و جلال و جبروت خلاق عالیمان و نعمتهای بیحد و حسابی که آنها را عطا فرموده
 بنزد او بندگی و سزا کنندگی و نیازمندی و بیچارگی خود را اظهار و خاکساری خود را ظاهر سازند همچنین
 انهای او را که از آنجمله است شرافت بخشیدن آنها را بر سایر مخلوق بسبب عقل و دانش و نطق
 و معرفت و انسانیت همواره در خاطر بدارند و شکر آنها را بجا آورند و بی باید دانست که در تمام
 اعمال نیک و بدی که انسان میکند و ما آنرا عبادت یا انقیاد و فرمانبرداری و دوستی و معرفت خدائی
 نام نسیم یا عکس مخالف اینها باشد اصل همه و نتیجه هر آن است که بندگان بایکدی و نسبت بیکدیگر
 و برای یکدیگر میکنند و محض از آن است که آنها خود عاجز و بیچاره و پرا احتیاج - پر نیاز خلق شده اند
 و طبیعت و سرشت آنها متهمتی است و بناچار بحد و یکدیگر محتاج استند و اگر نه خداوند جل و علا
 بختی اینهمه گناه اعمال بندگان بی نیاز است - در آیه اخیر و چیز دیگر مربوط و مشمول استند
 بجهت اول آن که نسبت دارد به اعمال بندگان برای فوائدها عاقله ذات خود - یکی این است
 که می فرماید یکس بار گناه دیگری را بر نیندازد - دیگر آنکه میفرماید بندگان خود را در عذاب یعنی بدبختی
 و نکبت در نمی اندازند جز آنکه اول سئوئی را میفرستد برای هدایت آنها چون بر احوال آن رسول عمل
 نمودند آذوقه آنها را در عذاب و ابتلا گرفتار میکنند - چون معلوم شد که از تمام اعمال و افعال نیک
 و بد بندگان خدا یعنی بی نیاز و بی پرواست پس نوری واضح است و مانند آفتاب روشن است
 که اینهمه اوضاع و بند و بست و آمدن رسولان و آوردن کتب و احکام و اوامر و نهی خاص برای
 بندگان و انتظام بیان آنهاست و سر و کار آنها بایکدیگر - مع ذلک آنچه کسی بکند مثلاً از عمل نیک
 نسبت بگیری از هم خلقان خود فائده آن عمل بخودش عاید میشود همچنان عمل بد - و بر صورت
 کسی راجعی نیست که در اعمال و افعال دیگری سخنی گوید و حرفی براند چرا که او جوابده اعمال خود
 است نه جوابده اعمال دیگری و بار گناه یکی را دیگری بر نیندازد - پس هر کسی خود را در همه جوابده
 خداستند و حاکم و عامل مطلق اوست و یک و بد بر کسی را او حکم میکند و او را بر میدهد و او مقنوت

میکند. این سبق بسیار نیک است بندگان را و این همه شور و شغب و مزرف گیری و نکته چینی بر
 یکدیگر بگنجی فضول و بیجا است. ثانی آنکه تباهی حال هر شخص به هر قوم از اعمال اوست که میشکست
 اوست و آن مکافات از هیچکس غیر سد جز از خدا یعنی حاکم عادل و چون خدا تعالی عادل است و از
 صحت او افتاده است که ابتدا بندگان خود را آگاه سازد و از اعمال نیک و بدی که یا مرضی او هستند
 یا مرضی او نیستند و هر گاه پس از دانستن و آگاهی خلاف آن کردند آنها را عقوبت کند و از قبل از
 عقوبت رسولان را میفرستد که بنیابت او خلق را از نیک و بد اعمال را و امر و نواهی او آگاه سازند.
 اما یک نکته باریک دیگر هست در امر رسولان. اکثری از جهال چنین می پندارند که فرار
 از رسول فاضل انبیاء میباشد که متصف بصفات فاضله چندی و معصوم استند این بگنجی خلاف
 است. اگر چه بظاهر رسولان خدا همان انبیاء میباشد که معصوم استند و قائم آنها سرور کائنات
 محمد مصطفی ص بود ولی بواقع بسیار دیگریم از بندگان خدا میباشد که اگر چه معصوم نیستند مگر
 بندگان نیک خدا میباشد و کتاب هم دارند ولی در لباس و زبان مختلف دیگرند و همیشه در
 هر زمانی بوده و همیشه در هر زمان دیگر هم خواهند بود. بعضی از آنها اولیاء میباشد بعضی از آنها
 علماء و اسخون در علم استند. بعضی از آنها حکما هستند که خدا تعالی نعمت حکمت را با آنها عطا فرموده
 بعضی دیگر هم شایه فاضلی و فاجرانند. مگر احوال این همه بهر صورت و وضع و عبارت و لفظ و لغت
 که باشد فاجح از اقوال خدا و رسولان خدا نیست و این حدیث یا کلام عظیم الشان از زبان شخص
 عظیم الشانی برآمده است که فرموده انظرو الی ما قال و لا تنظرو الی من قال و دیگری
 این کلام را بعینه لباس دیگری پوشیده میگوید "باطل است اینکه مدعی گوید خسته را خسته
 کی کند بیدار. مرد باید که گیرد و اندر گوشش گز نهشته است پند بر دیوار". یعنی اگر پند نصیحت
 از زبان و قلم فاضلی هم برآید باید بر آن عمل نمود ولی چشم از افعال آن مرد باید پوشید. پس
 تمام علماء و فضلاء و کلمین و پیران و مرشدان و مشایخ و همچنین کفار و مشرکان و بت پرستان
 و فاسقانی که نصیحت و هدایت میکنند ما را اگر اقوال آنها حق است ما از اقوال خدا و رسول و اولاد

وخواهی الهی خارج نیستند برافرض است پیروی اقوال آنها و ما را بدآبدین و عقاید و افعال
 شخصیه آنها کادی نیست. و اگر خود بخلاف آن میکنند که دیگران میگویند لزومی ندارد که دیگران
 بهم پیروی کنند اعمال آنها را. پس لزوم در پیروی اقوال است نه در پیروی افعال بشری
 بلکه مطابق باشند باقول خدا و رسول و بخصوصه خانی باشند از شایبه فریب گروا حق فریبی خارج
 ساختن بندگان خدا از شاهراه حق و صراط مستقیم.

بعضی از جناب هستند که غالباً مانند اطفال خردسال بعضی سؤالات پوچ سمعی را میکنند چنانچه
 سعدی علیه الرحمه بیان فرموده است قول انگلیسی را که گفته "خفته را خفته کی کند بیدار" و خود
 آن بزرگوار جواب انگلیس و دیگران از قبیل او بر داده است. - بهیچ وجه خرقی نیست در میان انبیاء
 و اولیاء و بزرگان دین و علماء و فُضَّاق در اقوال بجز آنکه آنها میگویند و خود نیز بعمل می آورند و
 بحسب درجات و مقامات و صفات خود بعضی افضل و گسل انداز بعضی دیگر. مثلاً انبیاء موصوم
 اند و چنانچه عقیده تمام اهل اسلام است محمد عربی م بدون وحی سماوی سخن بر لب نمی آورد.
 ولیکن دستگاه پادشاه حقیقی نیز مانند پادشاهان مجازی است. البته حاکم شهر یا قلمروی
 با فرارش یا سپاهی پوئیس فرق کمی دارد و چند آنکه جوابدهی آن حاکم است جوابدهی این فرارش
 نیست و چندان هم که بر او اعتماد است بر این نیست. مگر در جریان احکام همه یکسان استند
 و هر یک را منصب و محمد و فرائض جداگانه خاصی است. خدایتعالی رسول خود را فرمود
 فان عرفت فوق کل علی الله. همین کلام را رسول الله بطرز دیگری فرمود به شترسواری که فقال
 آن را بنید و از آن پس توکل بر خدا کن. - "با توکل زانوی اشتر بنید" سعدی صاحب این کلام
 را بطرز دیگری گفت "رزق هر چند بیگمان برسد شرط عقل است حجتن از دره" (مگر مراد
 گدائی نیست بلکه محنت و کسب است). - پس سعدی هم پیغمبر رسولی بود عظیم ایشان چه در عهد
 خودش و چه تا زمانی که کلام او باقی است و کتابی هم داشت که اگر مسلمانان بر بسیاری از آیات
 آن عمل کرده بودند باین نکبت امروزه درنی افتادند و اگر امروز هم عمل کنند باز امید بهبودی

هست و از آنهایی که همین شعر مذکور بالاست - هر پدری فرزندان خود را بمنزله رسولی است و لیکن
 ممکن است که آن پدری که پسر خود را پند میدهد که فلان عمل را مکن خود میکند و خود گنهگار است -
 اما انبیاء هم با وجود معصوم بودن ممکن است که نزد پادشاه علی الاطلاق در بعضی مقامات ترک
 دولتی کنند که مورد عقاب الهی واقع شوند چنانچه در مقامی اشد تعالی حضرت داود و عیسا
 عتاب فرمود که یاد او دانا جعلناک خلیفة فی الارض الخ - ای داوود ما ترا در زمین حکومت
 دادیم پس حکم کن در میان بندگان ما با انصاف و پیروی مکن خواهش نفس خود را الخ آیه -
 صیب خود را بتاکید و مبالغه و حکم محکم فرمود یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک فان لم تفعل فما
 بلغت رسالته الخ - ای رسول چرا نمی رسانی برسان بخلق آنچه که فرستاده شده بسوی تو از
 پروردگار تو و اگر زسانی پس تمام و کمال رسالت خدا را بجای آورده باشی - البته اعظمی بود
 که رسالت آنحضرت بدون آن تکمیل نمی یافته و گویا خاص برای تبلیغ آن رسالت شده بوده
 یا بعبارة دیگر تکمیل رسالت آن حضرت موقوف بر رسانیدن آن بوده - پس بهر حال کلام حق چون بدون
 غرض از زبان کسی برآید باید از او شنید و بر آن عمل نمود - بنابراین اگر پدری فرزندان خود را بصداقت
 منع کند از فعلی که خوب عمل می آرد و بخیر عمل که خود پشیمان است و میگوید "من نکروم شما فکنبید" این پسر
 نیز بمنزله رسولی است جز آنکه بر خلاف شرط پدری عمل کند و فرزندان خود را بطریق گمراهی دلالت کند
 چنانچه بسیاری در این ملک چنین میکنند - البته هیچ شک و شبهه نیست که بالقدر و بهر عالمی باید عامل هم
 باشد و چنانکه کلام عالم با عمل اثر می بخشد کلام عالم بجهل نمی بخشد مگر باید دانست که این خاص نسبت
 به عالم و عاقلانه است و در روی پادشاه و وزیر و امیر و پسر و مرشد و استاد و والدین و غرض تمام
 بزرگان هر قوم و ملت که بموجب اقوال خدا و انبیاء خود را جوابه خدا میداند برای اعمال و افعال
 کسانی که با آنها سپرده شده اند - همه شبانان اند و همه جوابه گو سفندان خود هستند -

آیدیم بر سر مطلب

ابتدا باید خردمندان ملاحظه این نکته عظیم ایشان را بفرمایند که خداوند علی اعلیٰ جل جلاله و
 هم نواله خود در جای میفرماید یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انشی و جعلناکم شعوبا و
 قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله التقلد - ای مردمان بدرستی که ما خلق کردیم شما را
 از یک مرد و یک زن و گزروانیدیم شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله (محض) برای شناسائی و تمیز از
 یکدیگر - پس جز این نیست که گزرای ترین شما نزد خدا کسانی اند از شما که تقوی و خدا ترسی آنها
 بیش است - چونکه در این آیه خدایتعالی بلفظ ناس خطاب فرموده و خاص مؤمنان و مسلمانان
 را خطاب نفرموده از آن معلوم میشود همچنین از روزه مره حالت بندگان ظاهر میگردد که همه
 بندگان خود را خدایتعالی یک چشم عنایت و رحمت ملاحظه میفرماید و رحمت و عطف و عمیم است و
 درین مقام و نکته هیچ گروهی را مستثنی نفرموده و در میان مسلمان و کافر فرقی ننهاده و مخصوصه اسلام
 هم چیز جدیدی نیست یعنی که اسلام محض ایمان بوجدانیت و وجود اوست و ایمان بان چیز بانی
 است که ذکر فرموده و حضرت ابراهیم خلیل و نوح و دیگران را هم مسلمان ذکر نموده و بشکاک نام بنیاده
 و نیکان اول هم مسلمان بوده اند - پس ما باید بگوئیم که در میان بندگان خدا این آیه معلوم میشود که
 خواه بدین محمدی باشند - خواه بدین موسوی و عیسوی و زرتشتی و هندوی کسانی را تقرب بیش است
 که تقوای آنها بیش است - مگر چنانچه بالا بیان رفت خدایتعالی در این دنیا و بطور ظاهر بر همه
 یکسان مهربان و لطیف است "خدا ای راست سلم بزرگوار ای معلم که بومین زمان برقرار میدارد"
 و چنانچه میفرماید شما را از یک پدر و مادر خلق نموده ام و فرقی در میان شما نیست برافرض است
 که بر این کلام عمل کنئیم "بنی آدم اعضای یکدیگر اند که در آفرینش زیکی گمهراند" الی آخر
 اشعار - ولیکن چونکه خدایتعالی حکیم علی الاطلاق و قادر علی الاطلاق است و کارهای بندگان و
 حکم در میان آنها با اوست و ما را ابد آگاهی از هیچ چیز میبخشد هیچ عمل نیک و بد هیچ گروه
 نیک و بد نیست پس در آن طریقی که قدم نهاده ایم و در آن مراحلی که قدم داریم و راه سببیم
 و دعوی میکنیم که آن طریق حق است و ما در طریق و مراحل مستقیم حق قدم نهانیم برافرض است

که ملاحظه کنیم که با دوی و راه‌نمای ما چگونه مارا راهنمایی میکند و آن هدایت نامه که در دست لوست در آن چه درج است و بر آن راه سپاریم -

این راهم باید دانست که اگر آیه یا لامحضر خطاب بسلامان بود باز شرط اخیر بجای خود است و مقبول نخواهد شد. پس بهر حال چون ما مسلمانیم و ببحث ما بالفعل بر سر مسلمانان و دستور العمل با دوی و هدایت نامه اسلام و این اسلام است لهذا ابتدا باید بدانیم که خدایتعالی میفرماید ان الذین عند الله الاصلاح یعنی بدستیکه دین تحقیقی و حق نزود اسلام است - پس می فرماید ومن یتبع غیر الاسلام دینا فلن یقبل منه و هو فی الآخرة من الخاسرین - و هر که سواي اسلام را بخواد پیروی طریق دیگری را بکند پس هرگز از قبول نخواهد شد چیزی و آنکس در قیامت از زبان کاران است - پس خدایتعالی شروع میفرماید تعریف و بیان نشانهای مسلمانان و پیروان دین اسلام که آنها مورد رحمت و عنایت پروردگار خود خواهند بود و میفرماید فساکتبها للذین یتقون ویؤتون الزکوة والذین بایاتنا یمنون - پس بزودی خواهیم نوشت (حجت خود را) برای آنکسانیکه پرهیزگاری میکنند و زکوة میدهند و ایمان می آورند بر آیات و نشانهای ما - از آن پس واضح تر میفرماید که آن گروه کدام گروه اند الذین یتقون الرسول البتئی الا تمی الذی یجدونه مکتوبا عند همد فی التوراة و الانجیل یا مدهم بالمعروف و ینهیهم عن المنکر و یحل لهم الطیبات و یحرم علیهم الخبائث و یضع عندهم عصرهم و الاغلال التي كانت علیهم فی الذین امنوا به و عزروه و نصروه و اتبعوا النور الذی انزل معنا و اولئک هم المفلحون - (آن گروه مذکور کدام گروه اند) آنکسانی هستند که پیروی میکنند آن رسولی را که نبی امی است و دیگر او را خواهند یافت (مسلمانان یا یهود و نصاری) که نوشته شده و نزد آنها موجود است و توره و انجیل و آن پیغمبر امر میفرماید آنها را بکارهای پسندیده و منع مینماید از کارهای ناپسندیده و حلال می سازد برای آنها چیزیهای پاک و پاکیزه را و حرام میکند برای آنها چیزیهای ناپاک و نجس را و ماسا قط

میکنند از آنها بار آنها را (دور میسازد) آن مشتقها را که بر آنها بود و هست پس آنانکه ایمان آورند
 با و او را تعظیم نمودند و او را یاری کردند و پیروی نمودند نوری (یا هدایت نامه) را که با شفاق
 و مهربانی او نازل شده است آن گروه هستند مستگاران بد پس از آن خدا فرمان میدهد آن
 رسول را که محمد ص باشد که قل یا ایها الناس انی رسول الله الیکم جمیعاً الخ - بگو ای مردم بدستیکه
 من رسول اتم از جانب خدا بسوی شما اهل عالم تمام الخ - باز در جای دیگر خدا تعالی امر میفرماید
 به رسول خود قل ان کنتم تعبدون الله فاتبونی محببکم الله و بغض الکره فبکرم - بگو (ای محمد ص
 خلق عالم را) که اگر شما خدا را دوست میدارید (یا دعوی میکنید که دوست میدارید) پیروی کنید
 مرا تا که خدا دوست دارد شما را و بیا مژدگانان شمارا -

بنابر این هم دینان ما در سر اسر جهان سنی و شیعه و و تابی و ممدوی و نجیری و سایر هفتاد و دو
 ملت و شیخ و سید و غل و پنهان و بندی و ایرانی و ترک و عرب و پیرو مرشد و غرض هر بزرگوار
 از هر قوم و ذات که چون از او پرسند چه دینی داری بگوید "مسلمانم" بدانند که آن دین اسلام
 که خدا فرموده نزد من دین حق است این دین لفظی نیست که این بزرگوار بلب دارد بلکه معنی واقعی
 و حقیقی آن آن شمر اعلیٰ هستند که متعلق و مربوط اند باین لفظ "مسلمانی" ازین است که حافظ و از
 وای اگر از پس امر و زب و ذواتی - "تمام هفتاد و دو ملت یا بیشتر اسلام فرود آورند میگویند و
 معتقد این استند که از اینها یکی ناجی و بهشتی است و باقی دیگر غیر ناجی و جهنمی اند - ابد و دین سنگی
 نیست که یک ملت یا فرقه نامعلوم ناجی خواهد بود و دینی هر ملتیی که باشد آن خواهد بود که تقوای او بیشتر
 است و بدون تفهم آن شرط عظیم ایشان خواهد بود یعنی پیروی رسول الله در هر قدمی -

درجات مسلمانان

اکنون بیان میکنیم درجات مسلمانان را تا معلوم کنیم که اعلا ترین درجات کدام است
 از فوای آیات قرآنی چنین معلوم میشود که در اسلام سه درجه و مرتبه است - اول و پست ترین
 همه اسلام است و از کلام خود خدا تعالی معلوم میشود که درجه اسلام بسیار پست است بلکه هیچ نیست

قالت الاعراب المناقل له تؤمنوا ولكن قولوا اسلمنا ولما دخل الايمان في قلوبكم الخ .
گفته اعراب که ما ایمان آوردیم بگوای محمد آنها را که شما ایمان نیاورده اید ان البته بگوئید که
مسلمان شیم مگر ایمان در دلهای شما نیست الخ - ازین آیه صاف بر پهل و مرد بازاری لایعلم
هم معلوم میشود که اسلام خود چیز و لفظی حقیقی است و معنی واقعی اسلام ایمان است - بعد از آن
بیان میفرماید که کسانی که ایمان آورده اند کدام گروه اند و نشانهای آنها چیست و آنها صادق
و راستگو هستند - اما ایمان و تقوی - اگر چه مشکل است تیز دادن ایمان را از تقوی زیرا که
خدا تعالی غالباً در هر جا که خطاب فرموده است بمسلمان واقعی فرموده است " ای کسانی که ایمان
آورده اید - یا آنانکه ایمان آورده اند " - مگر در آن آیه عظیم الشانی که خطاب فرموده است
بر عموم خلق کجلی ظاهر نموده است که تقوی بالاتر است از هر درجه از درجات نیکی یا عبادت و
و انقیاد و میفرماید از تمام خلق که اعمال نیک و احکام مرا بجای آورند تقرب کافی نزد من بیش
است که تقوی و پرهیزگاری و خدا ترسی آنها بیش است -

یک نکته بار دیگر باز بنظری آید که در بعضی مقامات خدا تعالی بطریقی که میفرماید ای کسانی که
ایمان آورده اید ایمان آید و چنین و چنان کنید - مثلاً میفرماید یا ایها الذین امنوا امنوا
بالله ورسوله و الكتاب الذی نزل علی رسولہ الخ - ای کسانی که ایمان آورده اید زبان و
ناقص ایمان کامل آید بخدا و رسول او و کتابی که نازل فرموده بر رسول خود الخ - شاید در این مقام
ایمان اول مراد ایمان نا کامل زبانی است یا که ایمان غیر حقیقی و محض از روی لغاف و طاهر داری است
و ایمان ثانی ایمان کامل واقعی است که ایمان بخدا و رسول او باشد و تمام آنچه در کتاب نازل شده
بر آن رسول صریح است - گروهی مسلمان هستند که صرف لباس و عبادت مسلمان اند و دیده
میشوند روز و شب که بیشک در تمام عمر خود یکی از اعمال شرع اسلام را بجا نیاورده و نمی آوند بلکه
بظرف اتفاق گاهی اشهدان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله هم بر زبان جاری نه کرده
و نمی کنند - شاید اگر در لباس و وضع دیگری مشتبه با ذواتهای دیگر باشند کسی پرسد که

شما مسلمانید در چنین مقامی بطور ضرورت اقرار به سانی بکنند و بگویند ما مسلمانیم و این حال
 نه تنها در میان عوام بازار و بهمال وجود دارد بلکه در میان بسیاری از بزرگان عالی شان هم وجود دارد.
 در جای دیگر خدایتعالی میفرماید: **وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ**
فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يظَلُونَ نَقِيرًا - و هر که بجا آورد اعمال نیک را خواه مرد باشد
 خواه زن (بشرط آنکه) مؤمن باشد پس آن گروه داخل بهشت شوند و ظلمی با آنها نشود -
وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَحَافِ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا - و کسیکه نیکو کاری کند
 و مؤمن هم باشد پس نترسد از ستم و نقصان - **فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ**
فَلَا كُفْرَانَ لِسَعِيهِ - پس کسیکه نیکو کاری کند (بشرط آنکه) مؤمن باشد پس ضایع نخواهد
 شد سعی او یعنی کار خیر او - از این آیات معلوم می شود که باید ایمان خالص و حقیقی باشد
 و اینگونه ایمان زبانی ایمان منافقین است که خدا و عده جهنم و عذاب داده است با آنها -
أَمَّا تَقْوَىٰ - از فرمای آن آیه اول که منسوب به امر تقوی نوشته شد و نیز آیه اول قرآن
 مجید که خدایتعالی میفرماید **ذَلِكِ الْكِتَابُ** لاریب فیه هدایای للمتقین این کتاب شک
 نیست در آن که رہنماست پر بنیز گاران را - معلوم میشود که مقام پر بنیز گاری و پر بنیز گاران بسیار
 اعلی است - باین معنی که درجات مسلمانان و حتی ایمان داران همه یکسان نیست و از ابتدا
 در خدمت رسول الله صلی الله علیه و آله هم گاهی یکسان نبود - چنانچه مثلاً در حق سلمان فارسی رسول الله فرمود
السَّلْمَانُ مَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ و اهل بیت رسول الله خیر شرفهای آیه بسیار دیگری نبود و خود علی
 مرتضی ام متقیان بود - در تقوی یک نوع خوف و خشیت و احترام است از عظمت و جلال و
 جبروت خدائی که در وجود هر مسلمان و حتی هر مؤمنی هم نیست - از جمله آیاتی که در خصوص تقوی و
 در حق متقیان در کلام مجید موجود است و فقیر من جمله در اینجا می نویسم اینهاست **بَلَىٰ مِمَّنْ أَدْرَىٰ**
بِعَهْدِكَ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يَحِبُّ الْمُتَّقِينَ - بلی کسیکه ایفا کند بعهده خود و پر بنیز گاری کند
 پس تحقیق که خدا دوست دارد پر بنیز گاران را - **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ**

تقائه ولا تموتن الا وانتم مسلمین ای کسانیکه ایمان آورده اید (ایمان ناکامی)
 پرهنیزگاری کنید و از خدا برترسید چنانچه شرط پرهنیزگاری و ترسیدن است و نیزید مگر
 اینکه مسلمان حقیقی باشید - ازین آیه معلوم می شود که درجه ایمان رتقوی فرقی دارد -
 و سار عواالی مغفرة من ربکم و جنة من فیها السموات والارض اعادت للمتقین -
 و شتاب کنید بسوی آمرزش (و تقرب) از پروردگار خود بسوی بهشتی که پهنای آن
 پهنای آسمانها و زمین است و آماوه شده است برای متقیان - بحقیقت آن بهشت همان
 تقرب است به پروردگار - مگر خدا تعالی در مختلف مقامات نشانهها و خصال متقیان را نیز
 بیان میفرماید چنانچه در پی همین آیه است الذین ینفقون فی السراء والضراء والکاملین
 الغیظ والعافین عن الناس واللّه یحبّ المحسنین (متقیان) آن گروه اند که اتفاق
 میکنند (در راه خدا) در آسایش و سختی و فرو خوردن گان خشم خورند و عفو کنندگان تقصیر مردم
 اند و خدا دوست میدارد نیکوکاران را - در این آیه مقصود اصلی و سبب روشن این کتاب
 نیز موجود است که مراد همدردی باشد و اتفاق - فرو خوردن خشم عفو تقصیر مردم بعضی از کیفیات
 همدردی اند - و باز منسوب بهمین متقیان میفرماید والذین اذا غلوا فاحشوا و اظلموا
 الفهم ذکروا الله فاستغفروا الذنوبهم الخ - (و نیز متقیان) آنان استند که چون
 کار زشتی کنند یا گنای خود میکنند یا میکنند خدا را پس آمرزش میخواهند برای گناهان
 خویش - اما یتقبل الله من المتقین این است و جز این نیست که خدا قبول میکند (اعمال نیکو
 و نیکوئی ها) از متقیان - و از لغت الجدة للمتقین در و یک آورده شود بهشت برای متقیان
 ..... فاتقوا الله و اطیعوا پس برترسید از خدا و اطاعت کنید مرا - و انجینا الذین امنوا
 و کانوا یتقون - و نجات دادیم آنان را که ایمان آوردند (و علاوه بر آن) بودند پرهنیزگاران
 ان المتقین فی مقام امین - بدستیکه متقیان در مقامات امن و آسایش باشند - دو
 آیه در هریم بدینال این می آید - مثل الجنة التي وعد للمتقین فیها انهار من ماء غیر

و انهار من لبن لم يتغير طعمه و انهار من خمر لذة للشاربين و انهار من عسل مصفى
 و لهد فيها من كل الثمرات و مغفرة من ربهم - صفت بهشتی که وعده کرده شده است
 برای متقیان چنین است - در آن بهشت بویهاست از آبی که گاهی متغیر نشود و بویهای آن است
 از شیر که مزه آن متغیر نیست - و بویهای آن است از شراب لذت بخش ایشان گان را و بویها
 است از عسل صاف کرده شده - و ایشان راست در آن بهشت از هر قسم میوه (و علاوه بر اینها)
 آمرزش است برای ایشان از پروردگارشان - ان المتقين في جنات و نهدي في
 مقعد صدق عند مليك مقتدا - بدستیکه بر هیزگاران و خدا ترسان در بوستانها
 و چشمها باشد و نشسته باشند در مجلس صدق و صفای نزدیک پادشاه توانا - همین است
 آن تقرب که ابتدا فرموده است - صاحبان آن تقرب که بصفت تقوی موصوف بودند
 کدام کسان بودند آنگسانی بودند که بتقصیر عبادت خود متصرف بودند و میگفتند ما عرفناك
 حق معرفتك و ما عبدناك حق عبادتك که مورد تاج کولاک لما خلقت الافلاك
 گشتند و خلعت ان الله و ملائکته یصلون علی النبی پوشیدند متقیان کسانی بودند
 که هر شب هزار رکعت نماز میکردند و چندین مرتبه از خوف خدا بیهوش می شدند و پوسته
 در کمال خاکساری و عجز و انکسار برب داشتند الهی قلب محبوب و نفسی معیوب
 و عقلی مغلوب و هوای غالب و طاعتی قلیل و معصیتی کثیر و لسانی مقربا لذنوب
 هیچ شک و شبهه نیست که این کسان بودند یا گروهی از قبیل این کسان که در حقشان
 وارد شد و بشر المؤمنین الذین اذا ذکر الله وجلت قلوبهم و الصابرين علی ما
 اصابهم و المقیمی الصلوة و مما رزقناههم ینفقون - و بشارت ده (ای محمد) عجز
 و انکسار کنندگان را (یعنی) آن کسان که چون ذکر خدا شود در زود آنها می ترسد و لهما
 ایشان و صبر کنندگان اند بر هر مصیبتی که بر آنها وارد آید و بر پا میدارند نماز را و از آنچه
 مائوسی آنها کرده ایم اتفاق میکنند - انما المؤمنون اذا ذکر الله وجلت قلوبهم

واذ انزلت عليهم اياته زادتهم ايمانا وعلی ربهم يتوكلون - الذين یقیمون الصلوة
 ومارزقناهم ینفقون - اولئك هم المؤمنون حقا لهم درجات عند ربهم ومغفرة
 ورضق کویسر - بتحقیق مؤمنان کسانی هستند که چون ذکر خدا شود نزد آنها ترسد و نهایی
 آنها چون خوانده شود برای آنها آیات خدا زیادتر شود و ایمان آنها و آنها بر خدای
 خود توکل کنندگان اند - (و این مؤمنان) آنان استند که برپا میدارند نماز را و از آنچه
 روزی داده ایم آنها را در راه خدا اتقاق میکنند - این گروه استند مؤمنان از روی حقیقت
 و برای آنهاست درجات بسیار عالی نزد پروردگار آنها و آمرزش است روزی نیک
 و الذی جاء بالصدق وصدق به اولئك هم المتقون - و آن کسی که آید برستی (شاید معنی این
 است که صداقت و راستی اختیار کرد) برپروی نمود آن صداقت را آن گروه هستند متقین
 و الذین تبوءوا الدار و الايمان من قبلهم یحبون من هاجر الیهم و لا یجرون فی صدقهم
 حاجة مما اوتوا و یؤثرون علی الفسهم ولو كان بهم خصاصة و من یوق شح نفسه
 فاولئك هم المفلحون - و آن کسانی که در دارالاسلام جایگزینند و ایمان آورند پیش از
 مهاجران و دوست میدارند کسی را که هجرت گزیده است بسوی آنها و نمی یابند در خاطر خود
 و غنیمت از آنچه داده میشود مهاجران و دیگران را بر خود اختیار میکنند اگر چه خود محتاج استند
 (یعنی آنچه را که خود محتاج بآن استند دیگران نبدل میکنند) - الا المصلین الذین هم علی
 صلاتهم دائمون - و الذین فی اموالهم حق معلوم للسائل و المحروم - و الذین
 یصلون بیوم الدین - و الذین هم من عذاب ربهم مشفقون - ان عذاب ربهم
 غیر مأمون - و الذین هم لفرعهم حافظون - الا علی ازواجهم او ما ملکت ايمانهم فاک
 غیر ملومین - فمن ابغی وراء ذلك فاولئك هم العادون - و الذین هم لا مانع
 و عهد هم راعون - و الذین لشهادتهم قامون - و الذین علی صلواتهم یحافظون
 اولئك فی جنات مكرمون - این آیات در سوره معارج ذکر شده اند در جای که خدا تعالی

میفرماید عموماً انسان چنین در چنان معایب در وجود و ازند سوای نماز گذارندگان (یعنی
 مؤمنان نماز گزار) کسانی که در نماز خود مداومت کننده اند. و آن کسانی که در اموال آنها معتد
 مقرر است برای سائل و محروم (یعنی سؤال کننده و سؤال ناکنده) و آنانکه یقین دارند بر روز جزا
 و آنانکه از عذاب پروردگار خود ترسان اند. زیرا که بدستی عذاب پروردگار ایشان غیر مومن است
 و از آن ایمنی و رهایی نیست. و آنانکه ایشان شرمگاه خود را (از شهوت رانی) حفظ میکنند سوائه
 از زنان منکوحه و کنیز بان خود و تحقیق که در این صورت اخیر ملائقی بر آنها نیست. پس هر که بجز این
 طریق را سپارد و ازین راه منحرف شود پس آن جماعت ایشان اند از هد گذارندگان و منحرف شوندگان
 و آنانکه ایشان امانت با او عهدی خود را رعایت کنندگان اند. و آنانکه ایشان بگواهیهای خود قائم و
 ثابت بقدم استند. و آنانکه از نماز خود خبر دارند یعنی غفلت نمی ورزند و ترک نمیکند. این گروه
 را که باین صفات مذکوره ما قبل تماماً متصف اند) در بهشتها خواهند بود و معزز و مکرم. "از آن پس
 میفرماید" ان الابرار یسرون من کاس کان مزاجها کافرا. عینا یشرّب بها عباد الله
 لبحر و نهال تخیراً. یوفون باللذات و یخافون یوما کان شره مستطیرا. و یطهرون
 الطعام علی حبه مسکینا و یتما و ایسرا. انما نطعمکم لوجه الله لا نرید منکم جزاء و لا
 شکورا. "هر آینه نیکو کاری نداشتند جامهائی (یا شرابهائی) که مزاج کافور دارند و بسیار سرد
 و خوشکوارند و از چشمهائی که بی آشناند از آنها بنندگان تقرب خدا از مجاریها جاری اند.
 (آن مؤمنان و نیکوکاران) و فایمکنندند نامی خود را وی ترسند از روزیکه مشقت آن ظاهر
 و هویدا است. و محض بر محبت خدا (و با وجود احتیاج خود) طعام می خورند مسکین و یتیم و ایترا
 و میگویند بجز این نیست که ما طعام میدیم شما را محض برای خوشنودی خدا نه برای آنکه شما در
 عوض چیزی بجا دهید یا ادای شکر احسان ما را بجای آید. پس از همه خدایتانی در
 حق ایشان میفرماید انما و لیکر الله و ما سئلوه و اللذین امنوا الذین یقیمون الصلوة
 و یؤتون الزکوة و هم لا یؤن. "جز این نیست که ولی (یا دوست) شما خداست و سئل اولو

وگسائیکہ ایمان آورده اند و آنکسائیکہ برپا میدارند نماز را و میدهند زکوٰۃ را و آنہا پیوستہ رکوع
 کنندہ اند " یک بزرگواری نویسند " اگر چه طبرانی اور عبدالرزاق اور جریر اور ابن ابی حاتم
 اور ابن مردویہ نے اس آیت کا شان نزول اس قصہ کو قرار دیا ہے جس میں حضرت علی کا رکوع
 کی حالت میں ایک فقیر کو انگوٹھی خیرات کرنیکا ذکر ہے مگر اس قصہ کی سند زارت و طلب ہے
 اسلئے اولیٰ یہ ہے کہ اوپر کی احادیث کے موافق آیت کے اس مکررہ کا شان نزول بھی
 حضرت عبادہ بن صامت کا قصہ قرار دیا جاوے اور حضرت علی کو بھی آیت کا مصداق ٹھہرا
 جاوے۔ اگر چه و این مقام یعنی در این کتاب غرض بندہ نیست کہ ظاہر یا ثابت کہم کہ شان نزول
 ہر یک از این آیات چیست و در حق کدام کس و در چه واقعه نازل شدہ است و غرض بندہ صرف یہین
 است کہ ظاہر سازم کہ آن بندگان خدا کہ در نزد خدا تقرب داشتہ اند و صاحبان ایمان و تقویٰ
 کامل بودہ اند چگونہ صفات داشتہ اند و چگونہ اعمال را بجا آورده اند کہ مقرب در گاہ احدیت
 شدہ اند و لہذا کسائیکہ در ہر زمان دعویٰ مسلمانی یا ایمان داری و پرہیزگاری میکنند باید تا سنی
 با آنہا بکنند و متصف بآن صفات بشوند و آن اعمال را بجا آوند۔ و لیکن این آیت فوق بلحاظ
 چندی باید در حق علی مرتضیٰ ع وارد شدہ باشد زیرا کہ معلوم نمی شود کہ در میان مؤمنان شخص
 دیگری باشد کہ در امر مذکور شالٹ خدا و رسول اؤ واقع شود۔ اگر ظاہر آید را ملاحظہ کنیم بہ لفظ
 امنوا کہ جمع است چنین مفہوم میگردد کہ تمام کسانی کہ ایمان آوند ہمہ در این آیت شریک
 میشوند بدون استثنای حضرت علی ع یا حضرت عبادہ رض۔ و اگر الذین را عطف قرآن
 در ہم پس چنین میشود معنی آیت کہ " ولی یادوست شما خدا است و رسول اؤ و صاحبان ایمان
 عموماً و نیز گروہ دیگری کہ دائم در رکوع استند۔ و لہذا ما باید جستجو کنیم کہ آن گروہ رابع
 کدام گروہ اند و بالجمہد این آیت بہیچوجہ نسبتی نہ بحضرت علی دارد نہ نسبتی بحضرت عبادہ۔
 مگر در ترجمہ اُردوی تاریخ الخلفاء مطبع صدیقی لاہور این عبارت مروج است " ابن
 عباس نے فرمایا کہ جہاں کہیں کلام خدا میں یا ایہا الذین امنوا آئے وہاں یہ سمجھنا

چاہئے کہ حضرت علیؑ انکی امیر و شریف ہیں۔ خدا نے اکثر صحابہ پر عتاب فرمایا ہے مگر حضرت علیؑ کا ہر جگہ خیر کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ جو کچھ حضرت علیؑ کی شان میں نازل ہوا ہے کسی کی شان میں نہیں ہوا۔ چنانچہ صرف آپ ہی کے لئے تین سو آیتیں نازل ہوئی ہیں“ اللہ اعلم بحقائق الامور۔

بیان مختلف درجات اہل اسلام سوا ہی صاحبان ایمان واقعی

بہر حال چنانچہ بالا گفتہ مرا بہرچہ از روشن این کتاب غرض اثبات حق کی یادگیری نیست بلکہ غرض یہیں است کہ بر تمام کسانی کہ دعویٰ مسلمانی میکنند فرض است کہ بموجب ہدایات و اوامر و نواہی الہی و شرایع اسلام عمل کنند و ہر فرقہ ہر کرا کہ بزرگ و رئیس دین و مذہب خود میدانند و بطور یقین و از روی دانش و معرفت و بدون خوف جان و امیدان میدانند کہ تمام اعمال و افعال آن کس بروفق ہدایات خدا و رسول بودہ اورا پیروی کنند۔ مرا باہمچسں فرقی فرقہ بحث و گفتگو نیست۔

از بعضی آیات قرآنی مستفاد میشود کہ بسیاری از اہل اسلام بھقیقت مسلمان نبودند و نیستند امروز۔ بعضی دیگر مسلمان بودند و هستند محض زبان و نہ عمل میکنند بارکان و نہ ایمان دارند در قلب۔ بعضی دیگر هستند کہ بعضی اعمال را بجای آرد و بعضی دیگر را بجائی آرد و آن ہم از روی عدم معرفت۔ از آنجملہ این آیات ذیل استند۔

اَیْمَانُ النَّاسِ بِالْبُرُوفِ نَسُوا الْفُسُكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكُتَابَ اَفَلَا تَعْقِلُونَ۔ آیات شامہ مردمان را امر میکنند بکار نیک و خود فراموش میکنند و حال آنکہ شما کتاب میخوانید آیا نمیفہمید۔ یا ایہا الذین امنوا ادخلوا فی السِّلْمِ کَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ اِنَّهٗ لَکُمْ عَدُوٌّ مَبِیْنٌ۔ ای کسانیکہ ایمان آورده اید در آئید در اسلام تماماً (یا بطور کمال) و پیروی کنید گامہای شیطان را بدرستی کہ او شمارا دشمن آشکار است۔ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ

تتفقوا مما تحبون وما تنفقوا من شيء فان الله به عليم - هرگز نیکوئی حاصل نمکنید
 جز آنکه اتفاق کنید از آنچه که دوست دارید و هر چه را اتفاق کنید پس بدستیکه خدا بآن
 آگاه است - لایستوی القاعدون من المؤمنین غیر اونی الضرو والمجاهدین
 فی سبیل الله باموالهم و انفسهم فضل المجاهدین باموالهم و انفسهم علی القاعدین
 در راه و کلا و عدل الله المحسنی و فضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا عظیمی
 برابر نیستند نشینندگان از مسلمانان آنانکه ابداً عذری ندارند و تضرست استند با آن
 مسلمانانی که جهاد میکنند در راه خدا چه بمال و چه بجان خود (بلکه) خدای تعالی فضیلت داده
 است مجاهدین را بمال و جان آنها (یا آنانکه مجاهده مینمایند بمال و جان خود) بر نشینندگان
 از حیثیت درجه و هر یک را وعده نیک داده است خدا و بزرگی داده است خدا مجاهدین را
 بر نشینندگان + "الذین امنوا ولم یلبسوا ایمانهم بظلم اولئک لهم الا من وهم مهتدون -
 کسانیکه ایمان آوردند و نیامیختند ایمان خود را بظلم (یا شرک یا ریاء و اشغال اینها) برای آنهاست
 ایمنی و آنها هستند راه یافتگان + یا ایها الذین امنوا لا تخفوا الله و الرسول و تخفوا اما
 ناکم و انتم تعلمون - ای کسانیکه ایمان آورده اید خیانت نکنید با خدا و رسول و همچنین خیانت
 نکنید امانات یکدیگر را و حال آنکه شما میدانید (یعنی دانسته و بجهر میکنید) قل ان کان
 آباؤکم و ابناؤکم و اخوانکم و ازواجکم و عشیرتکم و اموال اقرب فمها و تجارة یغشون
 کساده ها و مساکن ترضونها حب الیکم من الله و رسوله و جهاد فی سبیله فترضوا
 حتی یاتی الله بامر و الله لایهدی القوم الفاسقین - "گو (ای محمد) مؤمنان را
 که اگر پدران شما - پسران - برادران - زنان - و خویشان بدان شما و آن مالمانی که کسب
 کرده اید و تجارتی که از کسادی آن خائف استید و منزهانمانی که پسندیده شما دوست تر
 و محبوب ترند از شما از خدا و رسول او و جهاد در راه خدا پس منتظر باشید تا آنکه یار
 خدا عقوبت خود را بر شما و خدا هدایت می کند فاسقان را + و منهم یودون النبی الخ -

و از ایشان (یعنی مؤمنان زبانی) کسانی هستند که ایضا می‌بندند پیغمبر را الخ ، و الذین یؤذون
 رسول الله لهم عذاب الید - و آنانکه ایضا می‌بندند پیغمبر را برای آنهاست عذاب سخت +
 یا ایها النبی جاهد الکفار والمنافقین و اعلم علیهم و ما وهم جهنم و بشئ المصیر +
 ای پیغمبر جهاد کن با کفار و منافقان و ورستی کن با آنها (زیرا که) جای آنها جهنم است
 و بد است آن جای بازگشت ، یحلفون بالله ما قالوا ولقد قالوا کلمة الکفر و کفروا
 بعد اسلامهم الخ - سوگند می‌خورند بخدا که گفته اند و تحقیق گفته اند سخن کفر را و کافر شده اند
 بعد از اسلام آوردن خود الخ - قل لعبادی الذین امنوا ليقموا الصلوة و ینفقوا مما
 رزقناهم سرا و علانية من قبل ان یاتی یوم لا ینفع فیہ ولا خلال - (ای محمد) بگو
 آن بندگان مرا که ایمان آورده اند (یا آنکه زبان ایمان آورده اند) که بر پای دارند نماز
 را و اتفاق کنند از آنچه ما روزی داده ایم ایشان را در نهانی و آشکارا قبل از آنکه باید آن
 روزی که در آن خیر و رفوخت و دوستی نمی‌شود و نمی‌توان کرد (یعنی کردن این کارها و اعمال
 خیر را در نیامی توان کردند و قیامت) ، الذین یلزون المطوعین من المؤمنین فی
 الصدقات الخ این آیه و دو سه آیه بعد - یعنی کسانی که عیب میکنند از آن مؤمنان که رغبت
 دارند بدادن صدقه و خیرات الخ ، چندین آیه ما قبل و ما بعد همه در خصوص خیرات است و
 بعد روی مؤمنان از یکدیگر و نیز آنچه بعضی از مسلمانان منافق نسبت بیکدیگر میگفتند و از یکدیگر
 استهزا و سخریه میکردند و امثال اینها ، لکن الرسول و الذین امنوا معه جاهدوا
 بما هو الهدی و الفتنهم و اولئک لهم الخیرات و اولئک هم المفلحون - اعد الله لهم جنات
 تجري من تحتها الانهار خالدين فيها ذلک الفوز العظیم - (باخذ آیه بعد) " لیکن
 رسول و کسانی که ایمان کامل آورند با او جهاد کردند با مال و جانهای خود و برای آن گروه
 است نیکبیا و آن گروه است در دستگاران - که آماده ساخته است خدا برای ایشان بوستانهایی
 که از زیر آنها نهرها جاری اند و آنها در آن بوستانها مدام خواهند ماند - این است فیروزی یا

مراد عظیم + درجای خدایتعالی میفرماید الاغراب اشدا کفرا و لفاقا بادیه نشینان سخت تر
 استند در کفر و نفاق (از شهر نشینان) + و باز در جای دیگر میفرماید و من الاغراب من
 یؤمن بالله و الیوم الاخر الخ - و از میان باده نشینان کسی هست (یعنی معدودی هستند)
 که ایمان می آرد بخدا و روز آخرت الخ + در سوره توبه اکثر آیات از این قبیل استند که ذکر شد +
 در سوره احزاب خدایتعالی میفرماید ان الذین یؤذون الله و رسوله لعنهم الله فی الدنیا
 و الاخرة و اعد لهم عندنا عذابا عظیم - تحقیق کسانی که آزار میدهند خدا و رسول او را (که آزار یکی
 عین آزار دیگر است) لعنت کرد خدا بر آنها در دنیا و آخرت و همیاساخت برای آنها عذاب خوا
 کند + و الذین یؤذون المؤمنین و المؤمنات بغیر ما اکتسبوا فقد اکتسبوا بهتانا
 و اثمنا مینما - "و آنانکه آزار میدهند مردان مؤمن و زنان مؤمنه را بغیر سببی که بعمل آورده باشند
 (یعنی بی سبب و محض از خبث باطن ایند امیر ساند با آنها) پس تحقیق که حمل نمودند بر خودش
 خود بار بهتان و گناه آشکارا (یعنی از آنها میگذرد و عقوبتش برگردن اینهای ماند تا ابد) +
 یا ایها الذین امنوا لم تقولون ما لا تفعلون - کبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون -
 ای کسانی که ایمان آورده اید (محض بزبان) چرا بعمل نمی آید آنچه را که بزبان میگوئید - بسیار
 ناپسندیده است نزد خدا که شما بگوئید بزبان چیزی را که بعمل نمی آید - یا ایها الذین امنوا
 هل ادکم علی تجارة تبخیکم من عذاب الیهد - تو منون بالله و رسوله و تجاهدون
 فی سبیل الله باموالکم و انفسکم ذلکم خیر لکم ان کنتم تعلمون - ای کسانی که ایمان آورده اید
 محض بزبان آیا دلالتم گنم شما را تجارتی که بر ماند شما را از عذاب سخت - ایمان آید بخدا
 و جهاد کنید در راه خدا با مال و جانهای خود زیرا که این عمل بهتر است برای شما اگر بدانید +
 او محاسب ان اکثرهم سیمون او عقولون انهم الا کالانعام بل هم اضل سبیلا -
 آیای پنداری که اکثر آنها می شنود می فهمند (نه چنین است) بدستیکه آنها مانند چارپایان
 اند و بلکه از چارپایان هم گمراه تر و نا فهم و بی معرفت تر استند +

بین بود حالت مختلف درجات اهل اسلام بحسب ایمان و معرفت و اعمال و افعال
 حالت اسلام و درجات مختلفه اهل اسلام بحسب ایمان و تقوی و معرفت و درجات شباهت
 کلی دارد به گاری آتشی که در یک ترین که بمنزله اسلام است یک انجین است که بمنزله قرآن است
 و یک شخص که انجین را میراند و بمنزله پیغمبر است - در آن ترین بیت یاسی گاری است به
 درجات مختلف - یک یا دو گاری درجه اول است که هر یک از آنها مقرر است از برای چهار
 شخص - دو سه گاری دیگر است درجه دوم که هر یک مقرر است برای دوازده کس - مگر این
 هر دو درجه غالباً خالی اند - گاریهای متقد و دیگری میباشند درجه سوم که بر هر یک نوشته
 است که جای نشست است برای ۴ کس - این گاریها همیشه پُر اند از مسافران و بعضی اوقات
 از عدد و مقرر هم زیادند و چنان دوش بر دوش نشسته اند که نفس کشیدن شکل است - و بعضی
 اوقات و ایام خاصی که مسافران زیادند از معمول همیشه اند گاری دیگری را در کار می آرند که مردمان
 باید مانند حیوانات بکیر بکیر بچیده و چیده و ایستاده باشند - درین تنگی نیست که بظاهر امر غالباً
 کسانی که در درجات عالی میباشند هم لایق اند و هم دولت مند و زور دار و برخلاف آن کسانی که در درجات
 آخر اند گرمی نشینند هم فرومایه اند و هم بی بضاعت و گاه گاهی صاحبان شان عالی متعانی نیز
 که بظاهر فاقد مال و حال و وزان می نشینند - مگر سخن بر این است که اگر اینگونه مردمان در آن
 گروه ادانی و ارادنی شامل باشند از درجات آنها هیچ وجه نمی کاهد و هر کس را که در حق آنها
 معرفت تام باشد بچشم حقارت بر اینها نظر نمی کند که در درجه پست نشسته اند بلکه چون یکی از آنها
 را ببیند فوراً سر بقد و شش می ساید و میگوید "گر بر سر چشم ما نشینی نازت بکشم که ناز نمی"
 جای شایسته را برای او تجویز میکند - همواره اینان در مقامات عالی و نزر و ملوک با اقتدا
 می نشینند عند ملوک و مقتدر - و برخلاف این حال بسیار میشود که کسانی که در درجات عالی
 ترین می نشینند ابداً اجازت و مجال آنرا ندارند که در حضور سلاطین قدم گذارند - پس درجات
 و حالات مسلمانان چه در زمان رسول الله و در حضور رسول الله و چه در هر زمانی و در حضور

پادشاه علی الاطلاق بر همین منوال است - اول از همه معرفت در کار است - پس ایمان کامل و تقوای حقیقی - و پس صرف کردن جان و مال و حال و اقتدار است و بخل و صراحت و طیب خاطر در راه رضای الهی - این گروه آنها هستند که درجات عالی دارند و پروردگار خود - بیشک اگر فقیر استند و با وجود فقر و فاقه آنچه دارند بر دیگران ایشاری کنند و صحتی المقدور در راه رضای خدا مجاهده مینمایند و درجات آنها از همه بالاتر خواهد بود +

حکایت میکنند که وقتی یکی از پادشاهان عظیم الشان اسلام از بخارا بیخ کعبه الله روان شد و چهار صد شتر در زیر اسباب و سامان او میرفت در صحرای منی بر اسب کوه پیکری نشسته و کمال تحمل میراند پیاده فقیر پای برهنه در آن صحرا او را بدید و سر بجانب آسمان بلند کرده گفت یا الهی در صحرای قیامت نیز حال من و این پادشاه یکسان خواهد بود - آن پادشاه بشنیده گفت ای مرد بی معرفت تو نمی دانی که خدا تعالی مرا بخانه خود دعوت فرموده است که گفته من استطاع الیه سبیلا و بی ترا طلب نفرموده است - پس اگر من بدانم که من و ترا در نزد خدا مرتبه یک است گاهی محنت بر خود هموار نیکو دم که باین مقام بیایم + پس چنانچه گفتم این همه اول موقوف است بمعرفت و از آن بعد کما کان پیروی کردن است از احکام و اوامر و نواهی الهی و شرایع رسالت پناهی +

در زمانه رسول الله و حتی در مجلس و حضور سرور کائنات و خلاصه موجودات نشسته بود همه از جهال فرودمایه بی ادب که ابدان مرتبه آن رسول برگزیده را نمیدانستند که خدا شامی در حق او فرمود لولاک لما خلقت الافلاك - و آن پیغمبر برگزیده را که خدا مومنی و مالک و راهبها مقرر فرموده بود بر اساسی آمد و در شب معراج بمقام قاب قوسین رسید اگر چه جبرئیل از مقام خود یک قدم پیشتر نتوانست نهاد و بی اجازت و سلام داخل خانه او نمی شد و بزرگواری در حق او گفته است "احمدار بگشاید آن پر جلیل تا ابد همش ماند جبرئیل" و بیشک چنین بود حضرت علی رضی الله عنده با وجود آنکه ابن عم و داماد و وزیر و برادر و باب مدینه علم او بود و آیه اعاد و کسر الله و بقول

ابن عباس سید آیه قرآن در حق او نازل گشت و یکی از خمسہ آل عبا بود و در مباحث با کفار
 شریک بود و در کلمہ الفسناح و متحد بود و نیز رسول اللہ در حق او فرمود من کنت مولاه
 فعلی مولاه و کان ذلک خود را غلام آن حضرت و الا نشان و خاتم الانبیاء میدانست و گاهی
 بنی اجازت و بنی ابوبانہ در حضور او نمی نشست و بنی ابوبانہ سخن نمی گفت و از فرمان او سرپیچی
 و او را ایذ و آزار نیز رسانید مگر بسیاری دیگر از مسلمانان جنگی بودند که هر گونه بنی ابوبی را در حضور
 آن حضرت بجای آوردند و از فرمان او سرپیچی نمودند و او را ایذا میرسانیدند بین در سوره ہجرات
 کہ مسلمانانی کہ در خدمت سرور کائنات می آمدند و می نشستند و خود را از جملہ صحابہ محسوب
 میداشتند و در چه حالتی بودند و چه اعمالی از آنها سر میزد کہ خدای تعالی برای تنبیه و تعلیم آنها آن
 آیات سخت را نازل فرمود - یا ایہا الذین امنوا لا تقموا بین یدی اللہ و رسولہ و
 اتقوا اللہ ان اللہ سميع علیم + یا ایہا الذین امنوا لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت
 النبی ولا تجھروا له بالقول کجھر بعضکم لبعض ان تحبوا اعمالکم و انتم لا تشعرون +
 ان الذین یغضون اصواتهم عند رسول اللہ اولئک الذین امتحن اللہ قلوبہم
 فلنلقی لہم مغفرۃ و اجر عظیم + ان الذین ینادونک من وراء الحجرات اکثرہم
 لا یعقلون الخ + ای مسلمانان در قول و فعل خدا و رسول او تقہم مکنید (یک بزرگوار چنین
 معنی کرده است "مت آگے بڑھو آگے خدا کے اور رسول اسکے کے" دیگر چنین معنی میکند
 "آگے نہ بڑھو اللہ سے اور اسکے رسول سے") و ترسید از خدا ہر آئینہ خدا شنوای داناست +
 ای مسلمانان بلند مکنید آوازهای خود را از آواز غیرہ و با آواز بلند با او سخن گوید چنانکہ شما
 در میان خودتان و با یکدیگر سخن میگوید و بعضی از شما آوازهای خود را بلند تر از بعضی دیگر
 میکنند بسا و اگر ازین بنی ابوبی اعمال شما نابہ و شہود و شما بخیر باشید + تحقیق آنا کہ آوازهای
 خود را پست میکنند در حضور رسول اللہ آن گزودہ آنا ان استند کہ آزمودہ است خدا و لہما فی انہما
 در حضور رسول اللہ و برای ایشان است آمرزش و اجر عظیم + بدستی آنا کہ آواز میکنند

و میخوانند ترا ای پیغامبر از پس حجر با بسیاری از آنها نادان و بیوقوف اند الخ +
 پس بخاطر باید داشت که لازمه همان و هر قوم و هر ملت چنین افتاده است که چون در مجلسی
 گروهی را خطاب میکنند تمام اجزای آن گروه را یکسان خطاب میکنند بهر درجه و مقامی که باشند -
 چنانچه مثلاً خطاب میکنند ای یهود - ای نصاری - ای مجوس - ای بنود - ای مسلمانان حال
 آنکه بسیاری از آنها بحقیقت نیک یا پیرو دین و شرایع دین خود نیستند همچنین در مسجدی اعظم
 پیگوید ای مسلمانان شراب مخورید - زنا نکنید - رشوت مستانید - قمار بازیید - دروغ بگوئید -
 و عده خلافی میکنند و امثال ذلک - البته در آن مجلس مردمان متقی پرستیز کار و صالح و ایماندار
 هم نشسته اند و مسلماتانی هم نشسته اند که محض برای تماشای مسجد آمده یا اگر چای میدهند برای
 چایی آمده اند و محتمل که بعضی هم شراب خورده اند یا خشن استند و بلکه بسیاری از آنها صرف
 لباس و محض بزبان مسلمان اند - و شک نیست که اگر نیز کس در آن مجلس باشند شاید که
 دو کس از آنها مسلمان واقعی باشد مگر مسلمان واقعی هم در اینجا مردانده این است که نظاره بعضی
 اعمال خلاف شرع را بجای می آرند - لیکن مسلمان حقیقی که صاحب ایمان و تقوی است سنگس
 است که تا ممکن باشد بیسوی وجه خلاف شرع نمی کند و گناه کبیره از دست نرزد نمی شود - و شرط عظیم
 آن این است که صاحب علم و معرفت هم باشد - اکنون در ذیل مرقوم خواهد شد که مسلمان حقیقی
 کدام کسان اند و چگونه باید باشند +

احکام و هدایات و اوامر و نواهی الهی که مسلمانان باید پیروی کنند

چونکه عرض بنده از نوشتن این کتاب این است که یک امری را ظاهر و ثابت سازم مثلاً
 اینکه لب تمام اعمال و افعال و عبادات بندگان خدا "بهدر روی است و بس" پس
 ضرور است بیان بسیار چیزها و کیفیات و تمهیدات دیگر تا که بر سر مطلب اصلی برسم لهذا مختصراً
 خوانندگان این کتاب عرض میکنم که بحال غور و تحقیق و تدقیق بر این بیانات ملاحظه فرمایند

که بنده با اندازه دانست خود در اینجا تحریر میکنم -

ابتدا باید دانست که اگر خدائی هست و این عالم کون و فساد بدون خالق و پروردگاری نیست و آن خدا بندگان خود را بجهت خلق نکرده بلکه برای کاری و عبادتی خلق نموده و تمام انبیاء و کتب را ارسال داشته است برای انتظام این جهان یعنی انتظام میان این بندگان و آن انبیاء و کتب آنچه در آن کتب درج اند همه حق استند و بموجب عقیده تمام مسلمان جهان را در سایر اُمم و ملل اقیامتی و حساب و کتابی و سؤال و جوابی هست و بازگشت همه بندگان با آن جاست و همه سؤال میشوند از هر گونه عمل و فعلی که درین جهان کرده اند مخصوص برای آن اعمال و افعال مقرر شده است ثواب عقاب و بهشت و دوزخ و قرب پروردگار و دوری از رحمت و لطف او پس ما باید بدانیم و جستجو نماییم که آن اعمال و افعال کدام استند و احکام و اوامر و نواهی الهی چگونه است نسبت به هر یک از اعمال و افعال ما مسلمانان و نیز تمام بندگان او - چونکه خدای تعالی امر فرموده است ما را که تمام انبیاء و اقوال و احکام و کتب آنها را یک و یکسان بدانیم بانی خود و با اقوال و احکام و کتاب او ازین معلوم میشود که احکام و اوامر و نواهی الهی در هر زمانی و برای هر امتی یکسان بوده است و آنچه در کتاب ما درج است در کتب دیگران نیز همین ما درج بوده است بلکه تکمیل همه در کتاب ماست در سؤال ما که خاتم الانبیاء است محفل تمام آن احکام است لهذا ما باید در کتاب خود ملاحظه کنیم که خدای تعالی چه فرمان داده است ما را و اعمال نیک یا بد کدام استند و نیکان یا بدان چگونه اند و چگونه باید باشند - لیکن چنانچه ابتدا ذکر شد ضرور است که گوشش بهوش فراداشت - و این را هم باید دانست که آیا قی که بنده برای غرض و مطلب خود جمع نموده ام تا ما یا بجز تقسیم یا بجز غیر تقسیم یعنی خواه بطور و ضوح باشد خواه بطور کنایه مشتمل و متضمن اند بر "همدروسی" اهل اسلام از یکدیگر یا آنکه شرط اسلام و ایمان همدروسی است مثل اینکه بجا آوردن اعمال صالحه و دادن زکوة و نمودن حج بیت الله و صوم و صلوة و ائصال ذلک + ابتدا خدای تعالی میفرماید ذلك الكتاب لا ريب فيه هدى للمتقين - این کتاب

شک نیست که هدایت نامه است برای پرستشگران + پس بیان میفرماید بعضی از علامات یا بگوئیم
 لب علامات و نشانه‌های پرستشگران را + **الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا**
رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ - متقیان آن کسانی هستند که ایمان آورده اند و می آورند آنچه را می ناپسند
 و بر پا میدارند نماز یعنی عبودیت و انقیاد او را و از آنچه روزی داد او ایمان ایشان را انفاق میکنند
 ولیکن مؤمنان و متقیان را انصال و صفات دیگر هم میباشد مثل اینکه ایمان آورده اند تمام آنچه
 بر تو ای محمد ۳ فرستاده شده و آنچه هم که قبل از تو دیگر انبیاء فرستاده شده و بر تو قیامت و
 حساب و جزا و عقاب هم تعیین گئی دارند - پس انبیان علامات این گروه میفرماید اولتک
 علی هدی من ربهم و اولتک هم المفلحون این گروه مذکور است که از پروردگار هدایت
 نامه رسیده کار خود هدایت یافته اند و همین گروه است که سرشارند یا مستغاری خواجه هدایت +
 پس میفرماید **وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ**
الْخ + بشارت ده (ای محمد ۴) آن کسان مذکور را که ایمان آورده اند و اعمال صالحه بجا آورده اند
 که آنها را بوستانها خواهد بود که از زیر آن بوستانها نهرهای آب جاری اند **الْخ** + و لا تلبسوا
الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَانْتُمْ تَقُولُونَ - (ای کسانی که ایمان آورده اید و دعوی ایمان داری میکنید
 پوشید یا در هم و غلط سازید حق و باطل را و پوشیده دارید حق را و حال آنکه شما بخوبی میدانید
 که چه میکنید + **وَاقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ** و بر پا دارید نماز را و بسجده
 زکوة را و رکوع کنید با رکوع کنندگان + پس از آن میفرماید **أَتَاكُمْ مِنْ النَّاسِ بِالْبُحْرَى**
وَتَدْنُونَ أَلْفَسْكُمْ وَانْتُمْ تَقُولُونَ الْكُتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ - آیا شما امر میکنید و حیران را با اعمال
 نیک و خود فراموش میکنید و حال آنکه شما کتاب میخوانید آیا درک نمی کنید - **فَهُمْ** این کلمات
 است این اشعار سعدی علیه الرحمه " ای هنرمندانها در کف دست عیب باطنها در پیش
 ناچ خواهی خریدن ای نادان روز در ماندگی بسیم و غل " تمام مسلمان همان شب و روز بر
 لب دارند " همدی - همدی - همدی " ولی بوی همدی بشام بهیچیک ترسیده است

ان الذین امنوا الذین هادوا والنصارى والصابئين من امن بالله والیوم
 الاخر وعمل صالحا فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوف علیهم ولا هم يحزنون - بتحقیق
 آنکسانیکه مسلمان شدند و کسانیکه یهود شدند و عیسویان و بیدینان (هر که باشد) هر که ایمان آورد
 بخدا و بربوبیت و عمل شایسته کند پس برای آنهاست مزد آنها و زود پروردگارشان و زری
 نیست برای آنها و اندوگین شوند. در این آیه در صورت نمودن تفسیری نزد فقیر چنین بنظری آید
 که مراد این است که خواه کسی مسلمان باشد و خواه یهود یا عیسوی یا بیدین بدون استثنا و چون
 ایمان آورد بخدا بطور واقع و عمل نیک کند آنکس پسندیده و گاه الهی است یعنی مسلمان شدن
 و در لباس اسلام بودن شرط نیست - یک بزرگواری نویسد - "حاصل معنی آیت آنکه آدمی در اصل
 از هر فرقه که باشد چون ایمان آورد از اهل نجات بود خصوصیت فرقه نیست" بزرگواری دیگری نویسد
 "یعنی کسی فرقی بر قوف بنین یقین لانا شرطه است و در عمل نیک است پس آنچه وقت جسد یکجا
 ثواب پایا" عرض فقیر ازین عبارات حاصل نشد و فقیر میگویم که فرقه در ایجاد کبر نیست و فرقه
 آزا سبب آنست که در تحت یک دین باشد در اصول و مختلف باشد در فروع مانند فرقی مختلفه اسلام
 و دیگران در اینجا ذکر یهود و نصاری و بیدینان است پس چنین میشود که پیروان هر دین و مذاهب
 حق بیدینان اگر بروقی ادیان و اعتقادات خود ایمان کامل داشته باشند و اعمال نیک
 را بجا آرند آنها نیز بزی مزد نخواهند بود - چنانچه بنده بسیاری را دیده ام که در ایمان خود بسیار
 پاینده استند و از عیسویان هم یک گروه چنین اند - مگر در صورتی که آنها داخل مشرکین شمرده
 شوند بروقی کلام خدا مزوی ندارند و امر زده نمی شوند - چنانچه خدا تعالی میفرماید ان الله لا
 یغفر ان یشرك به الخ - یعنی تحقیق که خدا تعالی نمی آفرزد و اینکه مشرک شمرده با و را نمی آفرزد
 کسی را که برای او شرک مقرر نماید الخ + پس درین مقام اگر ایمان واقعی را شمرده و طریقت
 محمدی را بدین معنی آید مذکور چنین میشود "ای کسانیکه مسلمان استید و مسلمان بر زبان و
 بسبب آن بر دیگران فخر میکنید بدانید از مسلمان و غیر مسلمان هر که ایمان کامل آرد بخدا

در چنین و چنان اعمال صالحه را بجا آورد و مزد خواهد یافت“ - مگر بطاهر معنی اول معلوم میشود زیرا که مشهور است و ما مکرر شنیده ایم که گفته اند نوشیروان و حاتم بجهت عدل گستری و سخاوت به بهشت میروند لهذا از معدلت پادشاه حقیقی بعید نیست که سواى مسلمانان را هم که در ادیان خود ثابت بقدم استند و اعمال نیک را بجا می آرد اجر بدهد - بالجمله این امر را باید علما و مفسرین ما در میان خود فیصله نمایند و این از دایره بحث ما خارج است +

این آیه هم نسبت دارد به یهود و نصاری و خدا یقیناً میفرماید بلی من اسلم و محمد لله وهو محسن فله اجره عندنا به الخ - ثان البته کسی که اسلام را قبول کرد محض برای خدا و او نیکو کار هم باشد پس برای اوست مزد او زود پروردگار اول الخ + لیسن البدان تولوا و جوهلم قبل المشرق و المغرب و لکن البدن امن بالله و الیوم الاخر و الملائکة و الکتاب و النبیین و اتى المال علی حبه ذوی القربی الیتامی و المساکین و ابن السبیل و السائلین و فی الرقاب و اقام الصلوة و اتى الزکوة و الموفون بعهدهم اذا عاهدوا و الصابرين فی الباساء و الضراء و حین الباس اولئک الذین صدقوا و اولئک هم المنتقون - و لیکونی و نیکو کاری این نیست که شمار و مای خود را بگردانید بجانب مشرق و مغرب (و بسیار کارهای دیگر ازین قبیل را بکنید) بلکه نیکو کاری آن است که کسی ایمان آورد بخدا و یقین دارد بقیامت و بوجود ملائکه و کتاب خدا و بدهد مال خود را در راه خدا و محبت او خیمه نشان نزدیک خود و یتیمان و فقیران و مسافران و سؤال کنندگان (عاجز و سستی) و در آرزو کردن بزرگان و برپا آوردن نماز و بدهد زکوة را و ایفا کننده باشند بعهدهای خود و هنگامیکه بایکدیگر میکنند و صبر کننده باشند در تنگدستی و سختی و هنگامیکه در کارزارانند - این گروه استند راستی و درستی صادق و ایمنها هستند متقیان“ + اینها که ذکر شد و پس از این ذکر خواهد شد در قرآن مجید علامات و نشانههای مسلمانان و اقصی راستباز و پر مهر گار خدا ترس است و بموجب همین کلام غیر از این اعمال و آنچه دیگر در کتاب خدا ذکر است دیگر اعمال و کارها سر آید

بدعت استند و خلاف مرضی خدا و شرع رسول الله ص. و چنانچه ظاهر است غالب این اعمال هم بدعتی
 است از بندگان خدا که در آن ذکری از گروه و فرقه خاصی نیست ممکن است که فقیر و مسکین سائل
 مسلمان نباشند و بی محتاج باشند. و لا تا کلو اموالکم بیکم بالباطل و تدلوا بها
 الی الحکام لتا کلو افریقا من اموال الناس بالاثم و انتم تعلمون. " بخورید اموال
 خود را در میان خود بطریق باطل (یعنی در جلسه و تاج و خمرهای بیهوده و نذر و نیا زمانه
 یعنی و امثال ذلک) او مدید اموال خود را (بطور رشوت و شپش و تعارف) الحکام جز بجهت آنکه
 بخورد بعضی از شما مال دیگران را با تکی و ظلم و حال آنکه شما میدانید که این کار را که میکنید برخلاف
 مرضی خداست. " یسئلونک ماذا ینفقون قل ما ینفقون من خیر فذلک الذین والاقربین
 و الیتامی و المساکین و ابن السبیل الخ. سؤال میکنند از تو (ای محمد ص) که چه چیز را انفاق
 کنیم بگو آنچه انفاق میکنید از مال نیک و هلال پس بدید و الدین را خوششان و شیطان و
 فقیران و مسافران را (و بدانید که) آنچه میکنید از نیکی پس بدستیکه خدا بر آن آگاه است
 یا ابها الذین امنوا انفقوا مما رزقنا کم من قبل ان یاتی یوم لا یربع فیه و لا حيلة الا لاشفاة
 الخ. ای صاحبان ایمان انفاق کنید از آنچه بشمار روزی داده ایم قبل از آنکه بیاید آن روز
 که نه بیع و شرمی و خرید و فروش در آن روز ممکن است و نه دوستی و شفاعت بکار آید الخ
 مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله کمثل حبة انبثت سبع سنابل فی کل سنبله
 مائة حبة. و الله یضاعف لمن یشاء و الله واسع عظیم. " مثال کسانی که انفاق میکنند
 در راه خدا مثال آن دانه است که بر روی آن هفت خوشه که در هر خوشه باشد صد دانه
 و خدا دو چند می دهد یا بسیار زیاده برای هر بنده که بخرد و خدا جواد و داناست. " سه آیه دیگر
 بدینحال این آیه است که آنها را نیز باید ملاحظه نمود. بعد خدا یتعالی میفرماید یا ایها الذین
 امنوا انفقوا من طیبات ما کسبتم و مما اخرجنا لکم من الارض و لا یتیموا الخبث
 منه تنفقون و لستہ باخذیه الا ان تمضوا فیه و اعلموا ان الله غنی حمید.

”ای کسانیکہ ایمان آورده اید انفاق کُنید از چیزهای پاکیزه که پیدا کرده اید از مہر حلال و از کہ عین (نہ کہ اذمال غیر حلال) و نیز از آن چیزیکہ ما از زمین بیرون آورده ایم برای شما۔ دارا وہ مکنید کہ از چیزهای خبیث و ناپاک انفاق کُنید و حال آنکہ آن چیزهای خبیث را اگر شما بدہند خود بخوابید گرفت مگر از روی اگرہ و چشم پوشی از بدی آنها۔ و بدانید کہ خدای نیاز پسندیدہ است“۔ لیس علیک ہدایم و لکن اللہ یہدی من یشاء۔ و ما تنفقوا من خیر فلا نفسکم۔ و ما تنفقون الا ابتغاء وجه اللہ۔ و ما تنفقوا من خیر یوف الیکم و انتم لا تظلمون۔ ”بر تو لازم نیست (ای محمدؐ) کہ آنها را ہدایت کنی بلکہ خدا ہدایت میکند ہر کہ را بخوابد۔ و آنچه را کہ شما انفاق میکنید از مال خود پس ہر آئینہ نفع آن خود شما عاید میشود۔ و انفاق کُنید بجز آنکہ خاص برای رضای خدا باشد و آنچه را کہ غیرت میکنید از مال خود کماکان بشما عاید میشود و دستم بر شما نخواہد شد“۔

نسبت بر حصہ اول آیہ بالا یعنی لیس علیک بزرگواری در جای مینوسید ”نسائی“ حاکم بن ابی حاتم۔ طبرانی اور برزائے نے حضرت عبداللہ بن عباس رضی سے روایت کی ہے کہ اسلام سے پہلے اکثر صحابہ اور یہود میں قرابت تھی اور اسی قرابت کی وجہ سے صحابہ ان سے طرح طرح کے سلوک کیا کرتے تھے اسلام کے بعد صحابہ نے آنحضرت سے اس سلوک سے باز رہنے کی اجازت چاہی آپ نے بھی باین خیال کہ شاید یہ طریقہ یہود کو کچھ راہ راست پر لاو صحابہ کو اسکی اجازت دیدی اسپر اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی اور فرمادیا کہ جس کسی کی ہدایت اللہ کو منظور ہوتی ہے وہ ہر طرح راہ راست پر آجاتا ہے خدا کی مرضی کے بدون تمہاری اس قسم کی باتوں کے کیا ہدایت ہوگی اور اللہ کو اس طرح کا مجبوری کا ایمان کب پسند ہے کہ کوئی کھانا بند کر نیسے ایمان لاوے اور کوئی پانی سے اسلئے تم اپنے قرابت داروں سے جو کچھ سلوک کیا کرتے تھے وہی کئے جاؤ اور اللہ کی ہدایت کے منتظر رہو۔ اس آیت کے بعد اپنے صحابہ کو حکم دیدیا کہ بلا لحاظ دین کے جو کوئی جس کچھ سلوک کرتا تھا وہ کسے جاؤ۔“ حاصل معنی ابن فقرہ ابن است کہ فلان فلان بزرگا

از ابن عباس روایت میکنند که در ابتدای اسلام صحابه با خویشان خود که یهود بودند سلوک میکردند و چیزی نان و آب با آنها میدادند چندی بعد از حضرت رسالت تکبیر اجازت طلب کردند که آن سلوک را قطع نمایند و آنحضرت نیز آنها را چنین اجازت فرمود مگر این آیه نازل شد در امتناع این فعل و خدایتعالی فرمود که هدایت بندگان براه راست و قبول اسلام بامین است و ضرورتی ندارد که شما بقطع سلوک یا قطع رحم و آمدن خویشان خود را مجبور سازید به قبول کردن دین و دین جبری شایسته نباشد - آنحضرت هم صحابه را امر فرمود که از سلوک اقربای خود باز نهی استند. العمدة علی الراوی + در این شکی نیست که اختیار دین نه بطور اجبار خوب است و نه برای مال دنیا و خدایتعالی در جای دیگر هم فرموده است لا اکراه فی الدین و کسانی که چنین کردند بیشک خلاف فرموده خدا را نموده و دین اسلام را در نظر تمام مخلوق همان مکروه و مقبوح ظاهر ساختند +

اینک خدایتعالی بیان میفرماید که انفاق و صدقه چگونه بکنند و چه گونه اشخاص بدهند و ما امید داریم که عموم اهل اسلام و خصوصاً اهل این ملک حیدرآباد و کجالت غور بر این نظر نمایند للفقراء الذین احصرو فی سبیل الله لا یستطیعون ضربانی الا ریف یحسبهم الجاهل اغنیاء من التقف - تعرفهم بسیماهم - لا یسلون الناس الجاهل - و ما تنفقوا من خیر فان الله به علیهم + "خیرات برای آن گونه فقیران است که بند شده اند در راه خدا (یعنی مشغول جهاد یا کار دیگر از این قبیل اند که نمی توانند کسب کرده و قدرت سفر کردن و طی زمین نمودن را ندارند) یا شاید که از حرکت و از دست و پا عاجزانند) و جهال و عوام الناس چنین می پندارند که آنها اغنیاء هستند (و زبسیای درنگ نهاده اند یا زمین و ملک جایدار و جاگیر دارند) ایسبب که این گروه دست سؤال و تکدی دراز نمی کنند نزد هر کس و ناکس و عزت خود را برای یک پول سیاه برجا نمی زنند - تو می شناسی آنها را از صورت و حالت آنها (شاید مراد این است که هر که طبیعت او بی بهره از مایل و رغب است و معرفت دارد و این بچاره را از صورت هاشان می شناسد) اینها با حاج و اصرار سؤال نمی کنند از مردم (چنانچه عموم ما در محالک اسلام و خصوصاً در شهر حیدرآباد و در دهانهای

مردم و بالای کوه با با شرف الدین اولیاء و مقامات دیگر بساط گدائی خود را پهن کرده خود برای
 اعمال خلاف دیگر رفته اند. - آنچه اتفاق میکنند از مال خود بطور خیرات پس هر آینه خدا بان
 آگاه است که برای رضای اوست یا محض برای نام است. - ازین آیه صاف صاف در هر طفل معلوم
 است که خیرات و اتفاق که این همه ثواب دارد و عین همدردی است چگونه باید باشد و چگونه اشخاص
 مستحق آن استند. - آنچه همه کس در این شهر میدانند اگر کسی بگوید نسبت بجات فقر او مسا کین یعنی
 گدایان و کلاشان و اصناف متعدد و مختلف وضع گدائی آنها کما فی میشود و بچند صفحه بطور اختصاً
 در اینجا عرض میشود که اگر چه در این ایام غله بسیار گران است و بسیاری از صاحبان تعفف و عاجز
 و آبرودار بحال عسرت میکنند و فاقد کشتی میکنند بلکه کسانی که سچاه و صدر و پیمه یا هوار دارند نمی
 توانند در ماه یک شب پلاو یا بریاتی بخورند این گدایان و کلاشان هر شب پلاو و بریاتی میخورند
 چرا که بسیاری از جمال و صاحبان دولت حرام بی درد و سوز محنت باقسام مختلف طرق اینها
 را میخورند و اینها گاهی رغبت به کسب و کار و محنت کشتی و هنر مندی و حرفت و دستکاری
 ندارند و فقر میکنند که خاندان ما تا بحضرت آدم ۴ همه باین گدائی نان خورده اند. - الذین
 ینفقون اموالهم باللیل والنهار سراً و علانیه فانهما اجرهم عندنا بئهم ولا خوف
 علیهم ولا هم یحزون. - کسانی که اتفاق میکنند اموال خود را شب و روز پنهان و آشکاراً
 پس برای ایشان است مزدی نزدیک و کارشان و هیچ خوف و خشیتی نیست آنتهارا
 و آنتها اندوگین نشوند مگر صاحبان خیرات و مبرات باید بدانند که مراد از علانیه این نیست
 که بچند مردم بیکار و بی عاوری غیرت زبردست و چرسی و بگی و افیرنی و مدکی و سینه بی عوار مرد
 وزن از محلات بعیده بر خاسته صبح بطور هوا خوری و تفریح دماغ برود بدروازه قلان سقی
 لال و خدا سکه لال بنشینند و انهروری گفتگو کنند یا جنگ و جدال نمایند و دشنامهای مغالطه
 بیکدیگر دهند آنگاه نظر آن خیرات را هر چه هست (دو نان و قدری وال) گرفته در سایه درختی
 بخورند و پانجا نشسته چرس بکشند و پان بخورند و بخوابند و دشنام گاهی خزان خزان و فتره بگدان

سیندهی والا چیزی نباشند و چون "قرص خورشید در سیاهی شد یونس اندرون ماهی شد"
 باز بر در خانه های مردم نعره الجوع الجوع بر کشند و چیزی بگیرند تا که بجای آرمگاه خود برسند
 و ابتدا ذکر از خدا کنند و بی تعریف کنند که فلان چه سقاوتی دارد و آن بزرگوار هم این کار را
 میکند محض برای نام و معلوم نیست که آن زراز کجا و بجه صورت حاصل میشود + الذین یا کلون
 الربوا لا یقومون الا کما یقوم الذین یتخطبه الشیطان من المست ذلك با نهمه قالوا انما
 البیع مثل الربوا و اهل الله البیع و حره الربوا الخ - کسانیکه سود میخورند از قبور خود برنجینند
 جز آنکه مانند کسی باشند که برنجیزد (در حالتیکه شیطان او را مس کرده یا دیوانه ساخته است -
 این بسبب آن است که سود خواران گفتند جز این نیست که خرید و فروخت مانند سود خواری است
 و حال آنکه خدایتعالی حلال کرده است خرید و فروخت را حرام نموده است سود خوردن را الخ +
 باید دانست که مطلب سود خواری از داوره بحث و مطلب این کتاب خارج است ولی چون
 عرض و مطلب این کتاب در عهد روی مسلمانان است از یکدیگر انداخته در این خصوص نیز باید از فهم
 خود چیزی مینویسم و فیصله آنرا و امیگذارم بعلما و فقهای هر فرقه از فرق اسلام + خدایتعالی در مقام
 دیگری میفرماید یا ایها الذین امنوا تا کلا الربوا اضعا فامضا عفة و اتقوا الله لعلمکم
 تظلمون - ای کسانیکه ایمان آورده اید نخورید سود را و چندان و توبه توبه تریسید از خدا شاید که
 رستگار شوید + در زبند تفسیر معتبری نیست که تحقیقت این سود را کما کان معلوم نمایم - یک
 بزرگوار از علماء اهل سنت در هاشمیه قرآن مجیدی مینویسد "شاید سود کا ذکر یمان اسواسطی فرمایا
 که او پر مذکور بود با جهادین نامردی کا اور سود کھانسی نامردی آتی ہے الخ - این سخن بنورای
 بنده بالکل مغل است - آنچه بنظر فقیر میرسد این است که چون معلوم میشود از قدیم الایام رسم سود خواری
 در سراسر جهان جاری بوده است چنانچه امروز هم جاری است خصوصاً در ملک هند و در میان
 چند قوم گویا بیشتر رسم بوده است مثل هیود و نصاری و هندو و اینها سودگزاران میگرفتند و هنوز
 میگیرند و ماهمه روزه چشم می میسیم و برای هر کسی این واقعه رخ میدهد و لهذا این قسم ظلم بوده است

در واقع ظلم است نسبت بیکدیگر و خصوصاً برای مردمان فقیر و کم بضاعت و چنانچه در میان صرافان
 و غیر صرافان هنوز رسم است که اگر بجایه را پنجره روپیه بقرض دهند اول بدون چیزی گروی نمیدهند
 ثانی آنکه اگر آن چیز اقلاده روپیه قیمت داشته باشد پنجره روپیه میدهند ثالث آنکه بختل برای یک روپیه دو آنه
 یعنی برای پنجره روپیه ده آنه در ماه سود میگیرند که بشود از قرار فیصدی $\frac{1}{10}$ (دوازده و نیم روپیه) و بختل که بیشتر
 از این میگیرند راجع آنکه اگر آن مبلغ را آن بجایه صبح بگیرد و شام همان روز ادا کند سود یکجا تمام را از او
 میگیرند. فاس آنکه اگر دو ماه شود مبلغ دیگری بر آن سود میدهد بشود و با جمله در دو سه ماهی که نزد
 صراف یا دیگری بگردد است مال خالص او بشود و کرد با خلق تباها شده این سود استند خصوصاً در این
 ملک هند در ملک روس لکها بود و رایا کشتند یا در بدر کردند بجهت این سود خوردن که مانند هندوهای
 این ملک خلق روس را تباها کردند مردم این ملک هند تصرف و شلف ترین خلق جهان اندازا علما گرفته اند
 مثلاً شخصی که ده روپیه در ماه آمدنی دارد اگر رسم بسم الله خوانی طفل خود را بجای آورد یا که سوی طفل خود
 را بترشد یا عقیقه و فتنه او را میکنند بلحاظ آنکه این کار امری بی یا غیر دینی است بلکه بجا آنکه این رسم بدست
 را از امور واجبیم زیاد و واجب میداند و صد یا چهار صد روپیه خرج میکند (بنده موتراشی فطنی را بر سر فقیر
 یکی از اولیاء این شهر دیده ام دور جای دیگریان خواهم کرد) پس اگر مکانی دارد یا زوکی یا نازده بخصه
 روپیه قیمت بگرو نهاده دو صد روپیه بقرض بگیرد همان سود کفاف که ماهی چهار روپیه مستطبد بداید بود
 روپیه آمدنی گاهی ممکن نمیشود که هر ماه چهار روپیه بدو بختل که اگر یکجا بدشش ماه دیگر نمی تواند بداید با
 دو روپیه میدد و باز شش ماه نمیدهد و با جمله در اندک زمانی آن مکان یا آن زیور از کف او بد میشود +
 همچنین است حالت در بامین و زارعیین و حتی امرای عالیشان که در سال ده کبک آمدنی از زمین دارند کمترین
 و جاگیر همه در گرو است و پانزده یا بیست لک هم بقرض استند که همین گونه خرافات بکبار را بر پا داده اند در این
 زمان و در عهد دولت ابدت انگلیش در ملک هند اگر چه رسم سود در میان خودشان هم رواج دارد و علاوه
 بر آن عدالت عالمیم گشوده است و تمام معاملات حتی در میان پدر و پسر هم باید بر کاغذ استقام دولتی باشد
 و بچیک از پدر و پسر هم بریدگی و قول و قرار و یا نعلری یکدیگر ادا اعمادی نداشتن ممکن است که

کسی بر همسایه رفیق خود اعتماد کرده قرض الحسنه بدهد و محال خاطر جمعی را بایمان داری او داشته باشد و آدم هم
 بایمان داری حرکت کند شاید در اوایل اسلام نیز همین حال بوده است در میان تازه مسلمانانی که از آن طرف خط
 جاهلیت یا ینهودیت یا نصرانیت پای خود را برداشته این طرف نموده بودند و محض زبان مسلمان شده بودند
 و همدروی اسلام را ملاحظه نمیکردند و باینسان سودگراف میخوردند و نیز متعل که چون سود حرام شد آنها که از برادر
 دینی قرض میگرفتند و بزبان مسلمان بودند مانند مسلمانان این زمان حاشا میکردند و میگفتند برو بدار القضا
 نالش کن - گواه تو کجاست - از من اگر نوشته داری بجا - این دستخط من نیست و امثال این بهمانهرا
 میکردند و مال یکدیگر را میخوردند پس طرف مقابل که در خود را بقرض داده بود چاره ناچار بایستی حتی خود را
 بقیامت و بدار القضا و حاکم حقیقی واگذار و بعضی دیگر که بسیار معدود و پر میرگار و خدا ترس بودند البته مال
 دیگران را باز پس میدادند مگر البته این هم بود که در آغاز اسلام بسیاری بنوا و فقیر و مسکین بودند و اگر کسی
 چیزی بطور قرض الحسنه دیگری میداد از چهار و پنج و پیم بیشتر نبود و در این زمان هم اگر کسی پنج و پیم بطور متعل
 الحسنه بخواهد و از ادای آن عاجز باشد میتوان از آن گذشت ولیکن اگر چنانچه دهد و در صدر و پیم بخواهد و بهیچ وجه
 ادای آن ممکن نیست پس چگونه میتوان با قرض الحسنه داد بدون گرو و سود و اگر گرو هم باشد و می شود میان
 نباشد گیرنده خاطر جمع است که سنبال دیگر قرض خود را داد میکنم و مال خود را و پس میگیرم و بی زرد و بند
 آمدت ادای آن بیفایده و بیخ افتاده و اگر تجارت میکرد بیشک ربی عاید او میشد + بنابراین اگر فی الجمله
 سودی قرار بدهند هیچ طرفی را نقصان ندارد و مال مسلمان در قبضه کفار نمیرود + مگر چنانچه ابتداء عرض
 کردم شاید سبب حرمت سود همان اضعاف مضاعف بوده است + یک مطلب دیگر را نیز ملاحظه باید کرد که
 بعضی که زروارند و رنگ می گذارند یا حکومت معتبر بقرض میدهند و سودی از آن چیز باید حرام شد +
 بهر حال بنده در این مطلب فتوی نمیدهم و بر بنده نیست که رای خود را در این باب اظهار کنم سوای آنکه بلایط
 همدروی ملت اسلام مفید باشد بحال عموم مسلمانان +

واعظمه ابحمل الله جميعا ولا تفرقوا و اذكرو نعمه الله عليكم اذ كنتم اعداء و
 فالف بين قلوبكم فاصبحتم بنعمة اخوانا و كنتم على شفا حفرة من النار فانفذكم

منها الخ - و حکم گمبیدر سیما (یادین) خدا را جمعا و متفرقا شنوید و یاد کنید نعمت خدا را وقتیکه در زمین
 یکدیگر بودید پس الفت داد (خدا) در میان دلهای شما پس شدید نعمت او بر او را یکدیگر و بودید شما
 نزدیک بمنجا کی از آتش پس را مانند شمارا از آن الخ - و لکن منکم امة یدعون الی الخیر و
 یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و اولئک هم المفلحون - و باید که از میان شما گروهی باشند که
 بخوانند مردم را بسوی عمل نیک و امر کنند بکارهای پسندیده و منع نمایند از کارهای ناپسندیده و
 و آن گروه باشند از رستگاران - و لا تکونوا کالذین تفرقوا و اختلفوا من بعد ما جاهاهم البینات
 و اولئک لهم عذاب عظیم - و باشید مانند آن کسانی که پراکنده شدند و خلاف کردند با یکدیگر و از آنکه
 آمد بایشان حجت باو آن گروه (آنها هستند) که برایشان است عذاب سخت - این است که از آن
 آیاتی که ما گوشش داریم و دعا میکنیم که بر لوح قلب مسلمانان کالمنقش فی الحجر نقش پذیرد مگر افسوس
 است که اخوت و اتحاد و یکدیگی مسلمانان غیر ممکن بنمایند - و لیکن این اختلاف و جنگ و تنازع مسلمانان
 امروزه نیست بلکه در زمان خود رسول الله وجود داشته است که این آیات نازل شده - البته پس از
 رحلت رسول الله اشغال و افزونگی آنها بحدی که حال رسید بحال افسوس است که آنهمه سی و چهار رحلت رسول
 الله و رفت و رحمت خداست ای رایگان شد و مسلمانان پس از رسول الله بمراتب بدتر شدند از زمان
 جاهلیت چرا که آن زمان از زبان سنگی یا گلی و چوبی احترام میداشتند و بی بعد از آن کار را بجائی رسانیدند
 که نبیره رسول خدا و پیغمبر خود را شهید نمودند - کنتم خیر امة اخرجت للناس تا مردن بالمعروف
 و تنهون عن المنکر و تؤمنون بالله الخ - شما بهترین استها هستید زیرا که از میان شما بیرون آورده
 شده است برای خلق کسانی که امر میکنند خلق را بکارهای پسندیده و منع بنمایند از کارهای ناپسندیده
 و ایمان می آرند بخدا الخ - فبما رحمة من الله لنت لهم و لو کنت فظا علیظ القلب لا
 انفضوا من حولک فاعف عنهم و استغفر لهم و نسا و هم فی الارض فاذا انعمت
 فتوکل علی الله ان الله یحب المتوکلین - "سبب مهربانی خداست بر تو (ای محمد ص) که نرم دل
 گشتی بمسلمانان و اگر سخت دل و درشتخو و ترش مزاج بودی هرگز آنرا از پیران من تو پراننده می شدند

پس در گذر ایشان (از رفتار و کردارنا، بنجار آنها چشم فروپوش) و امرزش خواه برای گناه آنها و
مشاورت کنن با آنها و کارا پس هر گاه عزم خود را بزم کردی بجاری اعتماد کن بر خدا تحقیق که خدا
دوست دارد و تو تکمیل را، این هم یکی از آیات بسیار عظیمه است که هم موعظه است هم همدردی و مفید
است برای تمام مسلمان جهان + ولیعلم الذین نافقوا و قیل لهم تعالوا فاقولوا فی سبیل اللہ اواد
فغوا قالوا لو فعلنا قبالا لا ابقنا که همه لکفر و یمنذ اقرب منهم للايمان یقولون با فوا ههم ما لیس
فی قلوبهم الخ " برای آنکه منافقان آگاه شوند و (چون) گفته شد ایشان را که باید جناب کنید
در راه خدا یا دفع کنید کافران را گفتند اگر ما سیدانستیم طریق جنگ کردن را هر آینه سیری میکریم
شمارا این گروه در آن روز (که این عذر را آوردند) نزدیکتر بودند بکفر از ایمان - و میگنید زبان
خود آن چیزی را که در قلوب آنها نیست (یعنی محض دعوای میگویند و این صرف بهانه است) +
ولا یحسبن الذین یخولون بما اتهموا الله من فضله هو خیرا لهم بل هو شر لهم - سیطون ما
بخلوا به و یور القیمه الخ + و نباید گمان کنند آن کسانی که بخل میکنند از آنچه خدا از فضل خود آنها را
عطا فرموده (که) این بخل برای آنها خیر است نه بلکه برای آنها شر است - عنقریب آن مال دودستی
که با آنها بخل کرده اند طوق خواهند شد بگردن آنها و قیامت + و اتوا الیتامی اموالهم ولا تتبدلوا
الخبیث بالطیب و لاتا کلوا اموالهم الی اموالکم انه کان حوبا کبیرا - و بدید اموال یتیمان را
بایشان و بدل کنید مال خبیث را مال پاکیزه (یعنی مالی را که بر شما حرام است بحال حلال خود شامل
مسازید) و غریب اموال آنها با اموال خود (یا مانند اموال خود) هر آینه این عمل گناه عظیم است +
ولا تورا السفهاء اموالکم الی جعل اللہ لکم قیاما ما دارت قلوبهم فیها و اکسوهم و قولوا لهم قولا
معوفا و بدید اموال خود را به اهلان (زیرا که آن مال را) خدا یتیمانی برای استقامت معیشت شما
قرار داده (مان البته) آنها را از مال خود بخرانید و بپوشانید و سخن نیک با آنها بگوئید + اگر چه شخصی
در حالت کلام مجیدی نیویسد یعنی از کما بعقل ہے تو اسکا مال اسکے ماتہ نہ و اسکے مستحق
اسمین چلا و جب بالغ ہوا و عقل پیدا کرے تب مال حوا کر دے + بندہ معاف خواستہ عرض میکنم

که این بزرگوار ملتفت نشده است به اصل آیه که خدا تعالی می فرماید "اموالکم" و لکن قیاما
یعنی مال خود را که برای معیشت خود شمامست. در این صورت بنظر بنده معنی سفها در این جا چیزی
دیگر است. اول یک فرق سفها میباشند که خود را سخوه میسازند بلباس سفاهت و بلاهت. اینها
را جمعی از بزرگان و صاحبان دولتهای بشمارند بیکار که از سخوگان و صحبت آنها خوش اند و رزق
خود نگاه میدارند و پرورش نیمائند. ثانی بعضی سفها هستند که با اعمال و افعال و حرکات سفها
گروهی از احمقان را فریب میدهند که چنین میدانند اینها مجذوب و اولیاء میباشند و اینها را
میدهند و ازینها امیدوار مرادات خود اند و در فغانهای خود نگاه میدارند و پرورش میکنند. ثالث
گروهی هستند بوق سفها که عمداً خود را سفیهی سازند بلکه جبلة سفیه اند این گروه استند که خدا تعالی
سفرهای زر نقد و بسیار بدست اینها میدهد که در چند روز بر باد و چند بک خیزی بخورند و بپوشانند
زیرا که بحقیقت عاجز و مستضعفین اند +

و اذا حضر القسمة اولى القربى والیتامى والمساكين فارز قوه منهنه و قولوا لهم قولا
معروفا. و چون حاضر شوند در قسمت (یا وقت قسمت کردن) میراث خویشان و یتیمان و مسکینان را
چیزی بدید (پا بخوریند) ازان تقسیم و با آنها سخن نیک بگوئید + ان الذین یا کلون اموال
الیتامی ظلما انما یا کلون فی بطونهم نار او سیصلون سعیرا. هر آینه آنها که میخواهند اموال
یتیمان را بظلم و ستم جز این نیست که بشکم خود فرو می برند آتش را و البته این جماعت بدو مخ
خواهند رفت + یا ایها الذین امنوا لا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل الا ان تکلون
بجارة عن تراض منکم ولا تغتلبوا انفسکم الخ. ای مومنان مخورید مال یکدیگر را در میان
خود جز آنکه باشد بطور تجارت و خرید و فروخت و برضا مندی طرفین و کشید یکدیگر را الخ +
الرجال قوامون على النساء بما فضل الله بعضهم على بعض وبما انفقوا من اموالهم الخ.
مردان حاکم استند بر زنان بسبب آنکه خدا فضیلت داده است بعضی از خلق را بر بعضی دیگر
و نیز بسبب آنکه (مردان) اتفاق کرده یا میکنند اموال خود را الخ + بقیه این آیت منسوب

است بگومت مردان بر زنان و سزا و اون مروزن را در صورتی که خلاف فرمان شوهر کنند بوجوب
 شرع - مگر افسوس است که در میان ما مسلمانان بجهت بسیاری و خصوصاً بجهت جهالت و بیخبری هر دو
 و خصوصاً زنان غالباً زنان نافرمانی میکنند از شوهران خود و سخت سزای یا بند و بولاق بی نهایت
 ذلیل و خوارند و با آخرستی ندارند + و اعبدا و الله و لا تشركوا به شیئا و بالوالدین احسانا
 و بذی القربی و الیتامی و المساکین و الجار ذی القربی و الجار الجنب و الصاحب بالجنب ابن السبیل
 و ما ملکت ایمانکم ان الله لا یحب من کان محظا کافورا - " و پرستید خدا را و شریک او
 قرار دهید چیزی را و بوالدین خود نیکی کنید و همچنین (نیکی کنید) به صاحبان قرابت خود
 و یتیمان و گدایان و همسایگان قریب و همسایگانی که اجنبی و دور باشند و همسایگان و رفیقان
 خود و بنسب ازان و با آنانکه شما مالک آنها میباشید (یعنی غلامان و کنیزگان) بدرستی که خدا دوست
 ندارد کسی را که خود پسند و مغرور است + این آیه بسیار سخت و مشکل است برای بیان
 و بدون ملاحظه کتب تفسیر معتبره و احادیث نبوی + بنده با اندازه فهم خود چیزی مینویسم -
 (۱) اینکه شریک ساختن چیزی را بنحدا معلوم نیست چه معنی دارد و شریک چه چیز یا کدام کس
 مراد است - شاید در اینجا مختلف کیفیات و چیزها و اعمال در تحت شدید یک و شرکت واقع
 میشوند - مثلاً پادشاه و وزیر و امیر و صاحبان دولت را در بیم و رجاء امیدان و اطاعت و
 ستایش زیادتی کنند از آنچه ضرور و واجب است تا بجا نیکی بمنزله و مرتبه خدائی برسند و این
 مطابق آن شعر سعدی است "گروزی را از خدا بر رسیدی همچنان که ملک ملک بودی"
 (۲) و همچنین ممکن است که کسی چند ان بدولت خود مغرور باشد که کمال خاطر جمعی و تکیه بران
 داشته باشد و بنا بر این از اطاعت و خوف خدا بی پروا باشد و همین سبب است که غرور و نخوت
 می فروشد پس از این امر بسیار عظیم احسان و احترام نمودن از والدین نیز بسیار عظیم است
 و نیز بکسانیکه ذکر آنها را بدینال فرموده - در اینجا ذکر می فرموده است از همسایگان و احمران
 نمودن با آنها نیز و همچنین بنیایان و بیچارگان و بی بطور عموم است این فرمان یعنی همسایه

و نیز خواه مسلم باشد و خواه کافر باید با او احسان نمود. و همچنان کمترین و علایان خلقه بگوش
 اند. و در ختم کلام میفرماید به دستیکه خدا دوست ندارد و شکر تو خود پسند را + و با جمله بیچ زمانی
 در بیچ کتابی از این فرمان کتاب اهل اسلام بهتر و کامل تر نیست در خصوص "همدرومی"
 بایندگان خدا و این او امر بعد با آن نمی اول که شرک بخدا باشد در یک پایه میباشد یعنی
 شرک بخدا و بجای آوردن این احکام یکسان است یا آنکه بجای آوردن این احکام و شرک
 بخدا یکسان اند. و الله اعلم بالصواب + الذین یخجلون الخ - این آیه در مذمت بخل و خجل
 است "بخیل اربو و زاهد بجزو بر بهشتی نباشد بکلم خبر" + و الذین ینفقون اموالهم رفا
 الناس الخ - این آیه نسبت دارد بخدمت اتفاق که بطور ریاضت و کسالتیکه مال خود را انفاق
 میکنند محض برای دیدن و شنیدن مردم و نام آوری که شیطان یار و رفیق شفیق و در نهجی
 آنهاست + ان الله یامرکم ان تؤدوا الامات الی اهلها و اذا حکمتم بین الناس
 ان ظکوا بالعدل ان الله نعمایعظکم به - ان الله کان سمیعا بصیرا - تحقیق که خدا
 میفرماید شمارا که مستر و کنید امانات را بصاحبان یا تحقیق آن امانات و چون حکم مینماید
 در میان خلق حکم نمائید بطور انصاف - تحقیق که خدا نیکو ناصح است و نیک نصیحت میکند شمارا -
 و بدستیکه خدا شنوای میناست + یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول اونی
 الامر منکم فان تنازعتم فی شیء فردوه الی الله و الرسول ان کنتم تؤمنون بالله و
 الیوم و الاخر الخ - ای کسانی که ایمان آورده اید فرمانبرداری کنید از خدا و فرمانبرداری
 کنید از رسول خدا و نیز از صاحبان امر (یا حکومت) که از میان خود شما باشند پس اگر اختلاف
 کنید در امری پس راجع نمائید آن امر را بسوی خدا و رسول او اگر شما بطور حقیقت ایمان آورده اید
 بخدا و بر روز آخرت الخ + چونکه در لفظ اول الامر در میان مختلف فرق اهل اسلام اختلاف
 است لهذا بنده در آن بحث نمی کنم و لیکن در هر حال چون گفتگو بر سر امور اهل اسلام است
 و خدا فرموده است آن اولو الامر را اطاعت کنید که از میان شما و یکی از شما و مسلمان است

و بالضرورة باید اطاعت آن اولوالامرین اطاعت خدا و رسول و در احکام خدا و رسول و در
 انوریون اسلام باشد یک دو کلمه عرض میکنم + بسیاری از مسلمانان و خصوصاً همالین اسلام
 از سالهای بسیار قدیم بلکه از همان اوائل اسلام چنین می پنداشتند و می پندارند که پادشاه اسلام
 هر که باشد و بهر لباس و هر رنگ هر وضع زیست و زندگی که باشد اگر چنانچه فاجر و ظالم و زانی
 هم باشد اولوالامر است + مگر در این زمان بعضی از خوشامد گویان لایعلم و دین فرودشان جا بل
 از مسلمانان هند که گاهی قرآن می خوانند و اگر هم بخوانند معنی یک لفظ را نمی فهمند استدلال از این
 آیه آورده میگویند که حکومت یا پادشاه انگریز هم بر ما اولوالامر و اطاعت او بر ما لازم و واجب
 است + در بعضی از مجالس بنده مکرر شنیده ام که بعضی یا از بلند این سخن را گفته اند و فقیر همین
 جواب را با آنها داده که شما معنی آیه قرآن و لفظ منکم را ندانسته اید - البته اطاعت هر حاکم و حکومتی
 را که کسی در تحت او باشد باید نمود همچنانکه نوکر اطاعت آقا و غلام اطاعت مالک خود را میکند و بر او
 فرض است که بکند و لیکن اطاعت اولوالامر اطاعت دین و در امور دین است و اولوالامر واقعی
 هر که باشد بیشک از طرف خدا مقرر گشته است و باید مقرر شده باشد نه از طرف خلق - این مطلب
 را در جای دیگر خواهم نوشت + و اذ احییتم بتحیة نخیوة با احسن منها و ردوها ان الله
 کان علی کل شیء حسیباً - و چون (مردم) سلام و دعا گویند شما را شما نیز جواب گویند
 (آنها را) کلمه بهتر از آن یا همان کلمه را جواب بگویند - بر آئینه خدا بر همه چیز حساب
 کند + البته بجا ط انسانیت و اخلاق و تواضع هر که سلام کند باید جواب او را گفت
 یتسنن است پیغمبران + و ما کان لمؤمن ان یقتل مؤمناً الا خطاء الخ - و نباید
 که مسلمان بکشد مسلمان را (که بر او راست در دین) جز آنکه از روی خطا باشد الخ - و من
 یقتل مؤمناً متعمداً فجزاؤه جهنم خالداً فیها و غضب الله علیه و لعنه و اعد الله
 عذاباً عظیماً - (و لیکن) هر که مسلمان را بکشد بعد از روی تصدیق جزای او در رخ است
 که در آن ابداله هر بازنده و غضب و عنت خداست بر آن شخص قاتل و با ماده ساخته است

خدا برای او عذابی سخت را + لیس با ما نیکم و لا امانی اهل الکتاب من یعمل سوء
 یجزیه و لا یجد من دون الله ولا نصیرا - نیست کار بروفق آرزوی شما مسلمانان و نه
 بروفق آرزوی اهل کتاب (بلکه) هر کس که کار بد کند جزا داده خواهد شد بآن و نیاید برای خود
 بخرد آنچه دوستی و نیاری کننده را + و من یعمل من الصالحات من ذکرا و انثی و هو
 مومن یدخلون الجنة و لا یظلمون فقیرا - و هر که عمل نیک بجا آورد خواه مرد باشد و خواه زن
 (مگر شرط آن این است که آن کس مؤمن واقعی باشد آن گروه داخل بهشت میشوند و ذره شتم
 با آنها نمی شود + بزرگواری نوشته است که چون آیه اول لیس با ما نیکم نازل شد یهودان و غیره
 مسلمانان گفته ما و شما یکسانیم در حالت پس آیه ثانی نازل شده و خدایتعالی مراشته اسلام
 و ملت ابراهیم را تمیز فرمود و دعوی یهود و دیگران را باطل نمود که سوای دین اسلام و دین گیری
 مقبول نیست + مگر در این دو آیه چند نکته است که این بزرگوار ملتفت آن نشده است - (۱)
 اینکه دین اسلام بجای خود است و بهترین ادیان است مگر آنکه دین ابدی است نسبتی ندارد به
 اعمال کسی و خدا را کار است با اعمال مسلمانان نه بدین اسلام - (۲) آنکه بخصوصه شرطی قرار
 داده شده است که هر که مسلمان باشد و عمل نیک هم بکند او جزا و ثواب خواهد یافت نه هر که بزبان
 مسلمان باشد و روز و شب با اعمال خلاف شرع اسلام اشتغال داشته باشد - (۳) در آیه
 اول خدایتعالی میفرماید هر که عمل بد کند با تقصیر و عقوبت خواهد یافت - پس هیچ مسلمان نباید
 خیال کند و خاطر جمع باشد که چون من مسلمانم و محض بزبان هر فعل خلافی از من نچشیده می شود
 یا ایها الذین امنوا کونوا قوامین بالقسط شهداء لله و لوعلی النفسکوا اولوا للذین و لا
 قرین ان یکن غنیا و فقیرا فالله اولی بهما فلا تتبعوا الهوی ان تعدلوا و ان تعدلوا ان تعدلوا
 و ان تلوا او تعرضوا فان الله کان بما تعملون خبیرا + " ای کسانی که ایمان آورید و ایستایم
 + استوار مانید و انصاف و گواهی بدهد و باشد برای خدا اگر چه نقصان دارد و آید بر جان شما
 یا پدر و مادر و خویشان شما خواه آن شخص (که حق بر او ثابت است) دوستمند باشد خواه مغیر باشد

(و بهر حال بدانید که) خدا مهربان است برایشان - پس پیروی کنید خواهش نفس خود را
 در و مگردانید از عدل و انصاف و اگر سخن خود را بیچ و تاب و تغییر و تبدیل دهید و اعراض
 کنید از انصاف پس بدستیکه خدا آگاه است بر آنچه میکنید +

باید دانست که این آیه و دیگری ازین قبیل که بعد از این نوشته میشود بسیار دقیق
 و پرمغنی میباشد که بسیار کم مسلمان و مؤمنی میتواند بر آن عمل کند زیرا که خدا متعانی میفرماید
 که اگر شما حاکم باشید و اگر گواه باشید حکم کنید و گواهی دهید در حق خود و خویشان و
 والدین خود هم خواه فقیر باشند و خواه غنی بموجب حکم خدا عمل کنید و بهیچ وجه ملاحظه نکنید -
 فالله اونی بهما بغم بنده این است که اطاعت خدا فوق اطاعت والدین است - و
 میفرماید که از روی خواهش نفس خود یعنی ملاحظه نفس خود و قرابت خویشاوندی و
 فرزندی و اطاعت والدین از حق درگذرید - انصاف تحقیقی را بر کنار منهد و بهمانه مجوید
 که آنها را خلاصی بخشید از جرم و سزای آنها یا ادای حقوق بندگان من + این است
 معنی واقعی همدردی فائهم +

يا ايها الذين امنوا كونوا قوامين لله شهداء بالقسط ولا يجرمنكم شنان
 قوم ان تعدوا اعدوا هو اقرب للتقوى والتقوى الله ان الله خبير بما تعلمون -
 "ای کسانی که ایمان آورده اید قائم و استوار باشید برای خدا (که) گواهی دهید
 راستی و انصاف و نباید که ملاحظه دشمنی قومی (یا ملاحظه دیگری) شمارا بر آن بردارد که
 خلاف عدل - انصاف کنید - بلکه عدل و انصاف (واقعی) کنید زیرا که آن نزدیکتر است به
 چیز نیکوکاری - و تبرسید از خدا (این برای تاکید است) چرا که هر آنکه خدا آگاه است با آنچه
 شمار میکنید + لایحبت الله الجهر بالسوء من القول الا من ظلم الغم - چنین معلوم
 میشود که غرض است که اگر کسی بی سبب و بی جهت بدگویی میکند از دیگری سزاوار نیست جز آنکه
 از آنکس ظلم دیده باشد که بدو را میگوید + ان الذين امنوا والذين هادوا والصابئون

والنصاری من امن بالله والیوموالآخر وعمل صالحا فلا خوف علیهم ولا هم یحزنون +
 ہر آئینہ کسیا نیکہ ایمان آورده اند (محض بزبان نہ بہ قلب) و همچنین کسیا نیکہ پیوستہ شدند و
 صاحبین یا ستارہ پرستان و ترسایان و غیرہ ہر کہ ایمان حقیقی و از خلوص ارادت و قلب
 ایمان آرد بخدا و روز قیامت و عمل نیک و شایستہ بجا آرد پس پنج خوف و حزنی نیست برای
 آن گروہ + ولا تسبوا الذین یدعون من دون اللہ فیسبوا اللہ عدوا البغیر علیہم
 كذلك زیرا لکل امة عملہم ثم انی ربہم مرجعہم فیثبہم بما كانوا یعملون - وای
 مسلمانان دشنام مگوئید کسیا را کہ سخنانہ (یعنی پرستش میکنند) سوائی حقیقی را زیرا کہ
 انہما ہم در عوض دشنام خواهند داد و خدا می تحقیقی را کہ شما اورا پرستش میکنید و نمیدانند انہما
 همچنین آراستہ کریم و خوش نمودیم در نظر ہر گروہی کردار و اعمال آن گروہ را پس باز گشت
 آن گروہ بسوی خدای ایشان باشد پس خبر دہد خدا ایشان را بعافیت حال انہما و آنچه
 را کہ می کردند +

بزرگواری در شان نزول این آیہ فوق از بعضی تفسیر بیان میکند باین نحو "اسلام
 کے غلبہ سے پہلے جب مسلمان مشرکوں کے بتوں کو برا کہتے تھے تو وہ خدا کو برا کہنے پر آمادہ
 اور مستعد ہو جاتے تھے اس پر خدا تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرما کر مسلمانوں کو بتوں کے
 برائی کرنے سے منع فرمایا۔ جب مسلمانوں کا زور ہو گیا تو بتوں کو برا کہنا تو درگناہ تھی مگر
 وقت مسلمانوں نے ان بتوں کو توڑ ہی ڈالا اس آیت کے حکم سے یہ مسئلہ نکلا کہ ضعیف
 اسلام کے وقت اگر کسی صباح کام سے کوئی بڑا فتنہ پیدا ہوتا ہو تو اس صباح کام کو نہ کرنا چاہئے"
 آنچه از ظاہر این آیہ برہندہ معلوم میشود بلی بر خلاف تفسیر و تاویل آن بزرگواری است
 ہذا کہ ما گوئیم این آیہ دیگر منسوخ شدہ است ولی آن آیہ ناسخ و قرآن مجید نظر بندہ
 زبیدہ است + درین آیہ دو مطلب است و یکدیگر متعلق آنکہ خدای تعالیٰ مسلمانان را امر
 میفرماید کہ شما پرستندگان خدا یان دیگر را دشنام نگوئید تا مانی آنکہ میفرماید تا مہم خلق را از

اعمال خودشان خوش داشته‌ایم و در عاقبت جزای آنها را می‌دهیم + اینکه خوشی بندگان در
 هر فعلی از افعال از جانب خداست اگر ماتمک خود قرار دهیم معلوم میشود که خدا بجا راست یعنی
 محض بخاست خداست که بندگان بت پرستی یا زنا کاری میکنند - مگر معنی حقیقی این است که
 بندگان آزاد و مختار نفس خود استند مگر ماعقل و چشم و گوش با آنها داده ایم در رسول و هدایت نا
 هم با آنها فرستاده ایم و شما نیز ابتدا از جنس آنها و قرابتیان و خویشاوندان آنها بودید پس بر شما نیست که
 آنها یا خدایان آنها را دشنام گوئید بلکه ما خود از آنها سؤال میکنیم و آنها را پاداش میدهم + پیری
 ظاهر است که اگر شما خدایان آنها را بدگوئید خواه حق باشد و خواه ناحق آنها نیز خدای شما را بدگویند
 گفت - اینکه این بزرگوار میفرماید پس از فتح که در تباهای بتان یعنی پس از غلبه اسلام این امر مباح
 گشت بر مسلمانان بنظر من خلاف فرمان خدا و شرع رسول الله و قانون همان بوده و بدست
 آن دستگاہ اسلام و احکام خدائی و رسالت رسالت پناهی و هدایت نامیده خدا آمدن جبرئیل آوردن
 وحی بعینه مانند اصول امروزه حکومتهای ستمدنه است و بحقیقت حکومتهای ستمدنه از آن حکومت
 حقیقی اخذ کرده اند + اگر بطور فرض امروز فرما نفرمای بند را فرمانی از پادشاه خود برسد که فلان بنگده
 را حزاب کن لازم نیامده است که دیگری از قوم انگریز را اجازت باشد که باشندگان آن بنگده
 را بزنند یا دشنام گویند و بیشک اگر کسی چنین کند خلاف قانون کرده است و سزای سخت
 بنید + پس شکستن آن بتان بدست رسول الله یا حکم رسول الله و در آغاز اسلام هیچ فردی
 نداشت که بعد از او دیگران هم چنین کنند - اگر قانون همان چنین باشد پس انگریزان باید بگویند
 که چون ما ملک بند را قابض شده ایم و قوم قارح استیم و پای تخت مذهب را در قبضه خود داریم
 باید خلق آنجا یا کام بند و بزرگان دین آنها را هم دشنام گوئیم زیرا که پس از غلبه و فتح بر ما مباح
 است - اگر چنین کردند مسلمانان نباید سکایت کنند زیرا که بنعم آنها این اصول دین اسلام قرار یافته
 است و این اصولی است که خود قرار داده اند در جهان - "ببری مال مسلمان و بر او مالت بجز
 بانگ و فریاد بر آری که مسلمان نیست" - همین کیفیات و خیالات بود بر خلاف حکم خدا و رسول او

که مسلمانان را باین تباهی در انداخت و دین اسلام را بدنام نمود. اول این قاعده را در بیان خود جاری داشت یعنی شیوه سستی و پس با مذاهب دیگر کمال افسوس است.

قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم الا تشرکوا به شیئا وبالوالدین احسانا ولا تقتلوا اولادکم من املاق غنم من ذنابکم واینا هم ولا تقربوا الفواحش ما ظهیر منها وما بطن ولا تقتلوا النفس التي حرم الله الا بالحق الخ. (در ای محترم) بگو بیاید تا بیان کنم برای شما آنچه را که خدای شما حرام فرموده است برای شما (این است که خدا حرام فرموده) اینکه شرک یک سازید چیزی را با او فیکی کنید با والدین خود و مکتبید اولاد خود را از خوف اغلاس (زیرا که) از روی میدیم شمار و آنها را و مرتکب مشوید اعمال بیجایی را آنچه از آنها ظاهر باشد و آنچه از آنها مخفی باشد همچنین مکتبید نفسی را که حرام ساخته است خدا کشتن او را جز بطریق و بموجب شرع الخ. و لا تقربوا مال الیتیم الا بالتی هی احسن حتی یبلغ اشده و اوفوا الکیل و المیزان بالقسط لا تخلف نفسا الا و سعه و اذا قلنته فاعل لاولاد لو کان ذاقه و بعد الله اوفوا الخ. "و نزدیک مشوید یعنی بخورید و متصرف مشوید مال یتیم را مگر بهنجوی که نیک باشد آنانی که آن یتیم جوانی برسد. و تمام کنید یعنی بدید چنانچه و ترانز و را بطور انصاف تکلیف نمیدهم بچکس را مگر بقدر طاقت او. و چون سخن گوید پس انصاف را رعایت کنید هر چند که آن کس صاحب قرابت و رشتہ باشد با شما. و بجهت خدا و فاکتید الخ. و دوایه دیگر پس ازین آیه میباشند. باید عموم اهل اسلام ملتفت باشند که در این دوایه فوق سوای منی از شرک جدا و امر با یغای عهد خدا باقی نسبت دارد و بندگان در میان خود که بحقیقت بهر دو استند. خدا یغای امر میفرماید همه بندگان خود را که نیکی کنند با والدین خود و نهی میفرماید که اولاد خود را نکشند. پیرامون محش و اعمال قبیح و بیجایی مگردند. قتل نفس نکنند. اموال یتیمان را نخورند. و چنانچه و میزان را در وقت چیدن و وزن کردن کم ندهند. اینهمه خلاف بهر دو

سازد شما را که در این مقام و اذا قلتم یعنی این است که چون حکم انصاف میکنند بطور حقیقت و شد بکنند.

داخت و مرورت و انسانیت استند *

من جاء بالحسنة فله عشر امثالها ومن جاء بالسيئة فلا يجزي الا مثلها
 و هم لا يظنون - هر که نیکی کند پس برای اوست ده چندان آن نیکی و هر که بدی نماید پس جزای
 او مانند آن بدی است و هیچ تعدی بر آنها نخواهد شد * یا بنی آدم خذوا زینتکم عند
 کل مسجد و کلوا و اشربوا و لا تسرفوا ان الله لا یحب المرفرفین - ای اولاد آدم
 بگیرید زینت خود را (یعنی لباس پاکیزه خود را) و بسجده بروید در وقت هر نمازی و بخورید
 و بیاشامید ولی از حد درگذرید زیرا که خدا دوست ندارد اسراف کنندگان را * چنین معلوم
 میشود که غرض از این آیه این است که خدا یتیمانی منع نمیرماید بندگان خود را که لباس خوب
 و تشنگ و گرسنگ و اطمینان بپوشند و خوب بخورند و خوب بیاشامند و مجال آسایش بسر برند
 مگر منع میفرماید از اسراف و زخمای بیبوهه و بمعنی نمودن و از اندازه و دخل برشان خود بیشتر خرج
 کردن را مثل اینکه اکثری از اهل اسلام و خصوصاً در ملک هند اگر چه روپیه آمدنی دارند نسبت
 روپیه دیگر کم یا بقرض بگیرند یا از ممر حرام دیگری بدست آورده و بطرق مختلفه خلاف شرع و
 عقل و تمدن خرج میکنند و همیشه مقروض استند و طلبکار بدرخانهای آنها ایستاده دشنام مگویند
 و اینها پاروئی ندارند - هر امیر و فقیری بقرض هر سه و گران با بیسیکل و گرانوفون و موتور کار و
 امثال این اشیاء بیبوهه را داشته باشد *

يا ايها الذين امنوا اذا القيتم فاة قانبتوا و اذكروا الله كثيرا العلكم تعليمون * و
 طيعوا الله و رسوله و لا تنازعوا فففسلوا و اتوا بربكم و اصبروا ان الله مع الصابرين *
 و لا تكفوا كالذين خرجوا من ديارهم بطرا و هم نام الناس و يصدون عن سبيل الله
 و الله بما يعملون محيط * " ای مسلمانان چون روبرو شوید با گروهی از بتکوبان یعنی خصم
 پس ثابت بقدم بماند و رو مگردانید از آنها و خدا را بسیار یاد کنید شاید که رستگار شوید -
 و اطاعت کنید خدا و رسول را و با یکدیگر نزاع نکنید که در این صورت مابذل شوید و از دست بروید

زور و رعب و دبدبه شما و صبر کنید هر آینه خدا با صابران است - و باشید مانند آنانکه از
خانهای خود بیرون آمدند با دکنان و فخرنایند و محض برای خود نمائی و بند میکردند راه خدا
را و حال آنکه خدا با آنچه میکردند محیط و غالب بود *

این آیات مذکوره بالا آن آیات استند که غرض این فقیر است از نوشتن این کتاب
باید دانست که ابتدا جمعی از عربهای جنگلی و کُرسنه یا بظاهریا بواقع و بی غالباً بظاهر اسلام قبول
کردند محض برای مال دنیا و اگر چه جنگجو و جری بودند و از قدیم در میان خود جنگ و جدال
و قتال داشتند مگر برای جهاد کردن سستی میکردند و شانه تهنی مینمودند بلکه از میدان حضم مگر نقتید
و لهذا پیوسته آیه نازل میشد برای آنکه اینها جهاد بروند و مال و جان خود را در راه خدا بدهند
و چون غنیمتی بچگ می آمد با رسول الله منازعت مینمودند و تقسیم آن و منافقانی رسول الله را
میکردند چنانچه از آیات ما قبل آن معلوم میشود و اعلموا انما عنتم من شیئی الخ - ولولا انکم
کثیرا لفضلتم فی الاصل الخ و امثال ذلك * این کیفیات و واقعات و اسباب و جهات
تنازع و جنگ و جدال از روی جهالت و محض از روی غرض و نفسانیت و برای حبت جاه
و مال دنیا از همان زمان و در میان همان عربها آغاز و جاری شد که رفته رفته بلحاظ اتحاد و دین
سراسر جهان را فرا گرفت و از همان زمان روز اساس اسلام متزلزل گشت تا آنکه نتیجتاً آن مرد
نصاری قوی بازو شدند و بر مسلمانان غالب شدند و در هر جا مسلمانان را مغلوب و منکوب ساختند
اگر چه هنوز بسیاری از بهمال مسلمان چنین میدانند که مغلوب و منکوب نیستند - تمام سعی و جهد ما این
است که مسلمانان پیش ازین در امور مذموبه تنازع نکنند و کم قوت و بزدل نشوند و عزت و شان
و شوکت دین و ملت خود را تباہ نسازند بعضی ازین مطالب انشاء الله در مقام خود مفصلاً
بیان خواهد شد *

انما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملین علیها والمؤلفه قلوبهم و
فی الرقاب والغارمین و فی سبیل الله فریضة من الله الخ - "بزاین نیست که صدقات

برای فقیران است و بینوایان و کارکنان بر جمع آوری صدقات و آنانکه الفت داده اند دل خود را
 باسلام (یعنی ضعیف الاسلام اند) و برای خرج کردن در آزادی بردگان و برای قرض داران و
 برای خرج نمودن در راه خدا (یعنی برای جهاد کردن) و برای مسافرین - اینها فرض شده اند
 از جانب خدا الخ "به مؤلف القلوب کسانی بوده اند که بظاهر مسلمان بوده اند و به طمع مال
 خود را مسلمان و انموده اند چنانچه بزرگواری از اهل سنت در حاشیه قرآن مجیدی نوشته
 "اور دل جنکا پر چانا ہے وہ لوگ تھے کہ طمع پر مسلمان ہوئے لیکن سردار قوم تھے
 در ابتدای اسلام خدا و رسول او حکمت آنکه اساس اسلام استحکام پذیرد بعضی اشخاص غیر
 مستحق را نیز در گروه مستحقین شامل کردند البتہ ہزار ہا ازین قبیل بوده اند - مگر ای ضعیف این
 است واقلاً در ملک و در میان قوم خودم کہ بجز مستحقین واقعی ابداً هیچکس دیگر چیزی نہ ہند -
 مستحقین واقعی نزدیکہ کسانی ہستند کہ از دست و پا عا جزا نہ و نیز ضعیفانی کہ ابداً قدرت بکار
 کردن و دست و پا حرکت دادن ندارند - بعد از ان کسانی ہستند از ہمایگان و رشتہ داران
 کہ بطور واقع معلوم و ثابت شود کہ محتاج اند و ہر کس دیگری کہ جمعی از مردمان معتبر را می شناسند
 و از حال آنها بکلی آگاہ اند کہ آنها صاحبان عزت و عظمت و آبرو و بیانشند و رونی گدائی نہ دارند و
 نیز نمازی و پرہیزگاری و خداترس استند و شہاد و کلاش نیستند و ایفونی و چرسی و بنگلی و مدکی
 و ازین قبیل کسان نیستند + یک قوم دیگر نیز بیانشند کہ بنزد برای بندہ از سایرین مذکورہ
 زیادہ مستحق اند و آنها کسانی بیانشند کہ طالبان علم و دانش اند و ابداً ثنوتی نہ دارند کہ اسباب
 علم و دانش خود را فراہم کنند - من از ورودل این گروہ بخوبی آگاہم کہ اگر اسباب میباشتم معلوم
 نیست کہ در بھان چہ میکردم + بہر حال تا ممکن باشد باید از طرف حکومت و با واسطہ قانون حکومتی
 یا از طرف انجمنی بندوبستی بشود و کارخانہ برپا گردد کہ غالب مردمان بکار و حتی گوران و مطلق
 گدایان ضعیف را بکاری بکارند و بعضی را چیزی روزانہ مقرر نمایند و بی بہتدرستان قوی
 با ثروسی کشتی گیر و گدایان پر زور بی پروا و بغیرت ابداً چیزی نہ ہند و اجازت گدائی کردن

هم بخشد و از خلاف حکم حکومت و قانون را نمایند بواجب گوشمال دهند.

و المؤمنون و المؤمنات بعضهم اولیاء بعض یا مرون بالمعروف و یمنهون
 عن المنکر و یقیمون الصلوة و یؤتون الزکوة الخ آیه ثانی - "و مردان مؤمن و زنان مؤمن
 بعضی از ایشان دوست و مددگار استند بعضی دیگر را (بجهت آنکه) را بنمائی میکنند آنها را یا
 مردمان را بکارهای پسندیده و منع بنمایند عملهای ناپسندیده و برپا میدارند نماز را و میدهند
 زکوة را الخ آیه ثانی " ان الله اشترى من المؤمنین انفسهم و هو الحسب ان لهم الجنة
 یقاتلون فی سبیل الله فیقتلون یا یقتلون الخ آیه ثانی - هر آنکه خدا خریدار است از مؤمنان
 جان و مال ایشان را در عوض جان و مال آنها آنها را است بهشت (زیرا که) مؤمنان جنگ
 میکنند در راه خدا بس میکشد کفار را و خود نیز کشته میشوند الخ آیه ثانی که بیان میکند مایه
 نشانهای آن مؤمنین را و مژده نیک میدهد آنها را و یاقوم اوفوا المکیال و المیزان
 بالقسط و لا تجسوا الناس اشیا بهم و لا تعثوا فی الارض مفسدین - (ای قوم من
 یعنی ای مسلمانان) تمام بد میدوزن چنانچه و ترازو را بانصاف و کم بد میدوزن چیزهای آنها
 را و در زمین هم فساد نکنید + اگر چه این آیه مربوط بآیه پیش ازین است و نسبت دارد بقوم دیگر
 و کلام شعیب است مگر احکام الهی برای همه بندگان در هر زمان یکسان بود و همیشه چنین
 خواهد بود + و الذین صبروا ابتغاء وجه ربهم و اقاموا الصلوة و انفقوا مما رزقنا هم
 سرا و علانیة و یدعون بالحسنة السیئة اولئک عقبی الدار - "و آنکسانی که صبر کردند
 محض برای رضای الهی و برپا داشتند نماز را و از آنچه روزی دادیم ایشانرا انفاق میکنند در راه
 خدا پنهان و آشکار و دفع بنمایند به نیکی بدی را (یعنی در عوض بدی دیگران نیکی میکنند) برای
 آن گروه است جزای آن سرا که دلایه بعدی آید + این آیه مربوط است به دو آیه پیشتر از
 جایی که خدایتعالی میفرماید " آیا کسی که میداند آنچه را که فرستاده شده است بسوی تو از
 جانب پروردگارت راست و درست است آنکس مانند کسی است که نابینا باشد (هرگز چنین

نیست) تحقیق آنانکه صاحبان دانش و نبی و پیش اند پندی پذیرند - آنها کدام گروه استند -
 آن گروه اند که وفا میکنند بعد خدا و نمی شکنند عهد خود را - و آنها کسانی هستند که پیوند
 میدهند آنچه را خدا امر فرموده است با آنچه که باید پیوند دهند (یعنی بقام هر امری از او امر
 هر حکمی از احکام الهی را بخوبی میدانند) و میترسند از پروردگار خود و خائف استند از روز
 داپسین و از سختی مساب آن روز. افسوس است که بسیاری از مسلمانان میدانند تا ایندم
 هم ندانستند که این گروه کدام گروه بوده اند. ان الله يامر بالعدل والاحسان
 و ايتاء ذى القربى وينهى عن الفحشاء والمنكر والبغى يعظكم لعلكم تذكرون - هر آینه
 خداستغاثی امر میفرماید (بندگان خود و مسلمان را عموماً) بانصاف و نیکوکاری کردن و بخشش
 نمودن بخوابان و منع میکند بندگان خود را از اعمال قبیح و بیحیائی و کارهای ناپسندیده و
 تعدی و سرکشی - و چند میدهد شما را شاید که پذیرید. و ان ذالقرابى حقه و المسکین
 و ابن السبیل و لا تبذرا تبذرا + ان المبدئین كانوا اخوان الشیاطین و کان
 الشیطان لربیه کفوراً + و اما تعرفون، بعد فهم ابتغاء رحمة من ربك توجه فقل لهم
 قولا ميسورا و لا تجعل يدك مغلولة الى عنقك و لا تبسطها كل البسط فتقعد ملوما
 محسورا. " و بده حتی صاحب قربت را و حق فقیر و مسافر را (و لیکن) اسراف بجا و زیاده
 خرجی مکن - بد رستیکه اسراف کنندگان برادران شیاطین اند و شیطان پروردگار خود را
 ناسپاس و گنہگار است - و اگر رو بگردانی ازین گروه مذکور باشنظار آنکه از جانب پروردگار
 تو رحمتی بشود یعنی چیزی از جانبی برسد که امید حصول آزادی پس سخنی نیک و ملائم بگو بان
 جماعت - و مکن دست خود را بسته بگردن (مانند خیلان) و نه هم بجلی گشاده دار (که بر باد دهی
 هر چه داری و آنچه تمام اسباب و سامان و جا گیر خود را بگردانی و مقروض گردی) و پس
 از آن پیشینی علامت کرده شده و در مانده هم بواسطه نقصان مایه هم بواسطه شامت همسایه
 پس از آن چندنی دیگر میفرماید - و لا تقتلوا اولادکم - و لا تقر بوازیفی - و لا تقتلوا

النفس ولا تقربوا مال البیتیم + پس دو امر میفرماید - واوفوا بالعهد - واوفوا
 الکلیل - "یعنی اولاد خود را کمشید - پیرانمون زنا و بیجایی مگردید - و کمشید نفسی را
 بناحق - و نزدیک مال یتیم مروید و مخوید - و ایفا کنید بوعدهای خود - و آنچه را به پیمان و
 میزان میفروشید کم دهید + چند آیه دیگر هم بعد از آن می آید + ان الذین امنوا و عملوا
 الصالحات انا لانضیع اجر من احسن عملا - هر آنکه آنانکه ایمان آورند و کارهای
 شایسته و نیک کردند تحقیق که ما ضایع نمیکنیم مزد کسی را که کار نیک نماید + مرفا نماید در آیه بعد
 ذکر شده +

قد افلح المؤمنون - هر آنکه رستگار شدند مؤمنان حقیقی واقعی - آنها کدام گروه استند
 الذین هم فی صلاتهم خاشعون - و الذین هم عن اللغو معرضون - و الذین هم
 للزکوٰۃ فاعلون - و الذین هم لفروجهم حافظون الا علی ازواجهم او ما ملکت ايمانهم
 غیر ملومین - و الذین هم لا مانا لهم و عهدهم راعون - " آنها که در نماز خود زاری
 کننده اند + و آنها که از بیهودگی و بیهوده گویی و اعمال بست روگردان اند + و آنها سیکه
 زکوٰۃ مال خود را ادا کننده اند + و آنها سیکه شرمگاه خود را نگاه میدارند از حرام سوای بر زنان
 منکوحه و کنیزکان خود که طاعت و نیکو بشی بر آنها نیست + و آنها فی که امانتها و عهد و پیمان
 و وعدهای خود را رعایت میکنند و در آنها خلاف نمی ورزند + پس مجدداً میفرماید و الذین
 هم علی صلواتهم یحافظون - و آنها فی که بر نماز خود مراقب اند و گاهی غفلت از آن نمیورزند
 اولئک هم الوارثون - الذین یرثون الفردوس هم فیها خالدون - " این گروه
 مذکور را مستند و ارثان بهشت که بهشت بمرث با آنها میرسد و در آن مدام تقیم خواهند بود
 باز در جای دیگر به همین ترتیب خدا تعالی ظاهر بسیار و علامات مؤمنین و متقیان حقیقی را +
 ان الذین من حشیة ربهم مشفقون + و الذین هم بایات ربهم یؤمنون + و الذین
 هم بر ربهم لا یشرکون + و الذین یؤتون ما اتوا و قلوبهم و جله انهم الی ربهم راجعون +

اولئك يسارعون في الخيرات وهم لها سابقون + "بتحقیق کسانی که از خوف پروردگار خود
مضطرب و پریشان اند - و بیایات و نشانیهای پروردگار خود ایمان می آورند - و برای پروردگار
خود کسی یا چیزی را شریک مقرر نمی سازند - و در راه خدا میدهند و دلمای ایشان خائف است
زیرا که (میدانند) که آنها بسوی پروردگار خود بازگشت کنندگان اند و باید جواب خدا را بدهند
در اعمال و افعال خود" + الَّذِينَ يَرْوُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْفَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لَعْنَةُ اللَّهِ فِي الدُّنْيَا
وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ - و آن کسانی که دشنام میدهند یا تمتم می بندند بزنان پاکدامن
و غیر از افعال شنیعه و نوسنه اند آنکسان لعنت کرده شده اند و دنیا و آخرت و برای
آنهاست عذاب عظیم و سخت + لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الَّذِي آمَنَّا بِهِ كَلِمَاتٌ خُلُوًّا بِيَوْمِ تَكْوِينِ الْخَلْقِ
ای کسانی که ایمان آورده اید سرزده و بی اجازت و بدون سلام داخل خانهای یکدیگر یا غیر
شودید تا که اجازت یا بیدارخ + شاید این هم برای تأویب عربهای جنگلی بوده است که
بدون لحاظ و اجازت و سلام سرزده داخل خانهای غیر می شده اند یا که بی او بانه بخدمت
رسول الله و در حجره مقدس او می شده اند و بهر حال این فعل هم بسیار بد است + قُلْ
لِلْمُؤْمِنِينَ يَفْعَلُوا مِنْ ابْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ إِزْكَى لَهُمْ اللَّهُ يُعَلِّمُهُمْ مَا يَشَاءُونَ -
گو ای محمد! بمؤمنین که پوشند چشمهای خود را و حفظ کنند شرمگاه خود را زیرا که چنین کردن
پاکیزه تر و بهتر است برای ایشان بد رستیکه خدا آگاه است آنچه میکنند + وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ
يَفْعَلْنَ مِنْ ابْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا
و لیضربن بخبرهن علی جیوهن و لا یبدین زینتهن الا لبعولتهن الخ - "و گو زنان
مسلمانان را که پوشند چشمان خود را و حفظ نمایند شرمگاه خود را و آشکار نکنند آرایش و
زینت خود را مگر آنچه که ظاهر است از آن مواضع و باید که فرو گذارند بجز یا چادر خود را و ننمایند
آرایش خود را جز شوهران خود - الخ + اگر چه در هر امری از امور اهل اسلام اختلاف رای
و خیال بشمار است و در هر ملکی رسوم خاص بسیاری میباشد که بحقیقت همه بدعت است

و بسیاری دیگر امور خلاف شرع و عقل محض از بی پروائی حکومت و علما و بزرگان رولج یافته
 اند مگر چند آنکه این امور بدعتیه و خلاف شرع در ملک هند جاری و مروج اند شاید که در هیچ
 ملک دیگر نباشند. مثلاً در ممالک دیگر اسلام غالباً کماکان بر طبق همین آیه بالا که نسبت دارد
 به عورات عمل میکنند و زنان اعلی و ادنی با چادر و برقع از خانهای خود بیرون آمده بهر جا که
 بخواهند میروند و خرید و فروش هم میکنند. برخلاف در ملک هند در میان گروه معدودی رسم
 پریزه نشینی رولج دارد. مراد از پریزه و پرده نشینی این است که زنان از خانهای خود بیرون
 نیایند و لیکن اگر بیرون آیند غالباً لباسی ندارند که آنها را بکلی بپوشد و لباس تن آنها بالکل
 ناقص است خصوصاً در وکن. در این زمان که کاری رولج شده در کاریهامی نشینند و
 چون در کاری بنشینند و از کاری خارج شوند بسیاری از مردم را پس و پیش میکنند که
 غضب ابصار نمایند مگر عاقبت بهر نحو که باشد او یا بش بر آنها نظری اندازند و بعضی از فرقههای
 اهل اسلام هم هستند که این رسم در میان آنها نیست و اعلی و ادنی روی گشاده و بازینت هم
 از مکانات خود بیرون می آیند و در کوی و برزن میگردند و دیگر اکثر زنان از هر صنفی از اصناف
 اواسط و ادنی بی پرده و با همان لباس ناقص بیرون می آیند مگر فرقه ادنی نمود باشد چنان
 در راه میروند که زبان از میان آن مابز است و تحقیق چشم پوشیدن مردان بسیار مشکل است
 در این زمان که کون در همه جا ترقی یافته بعضی از تربیت یافتگان در ممالک یورپ بر آن
 که باید بکلی رسم پرده معدوم شود و زنان اسلام تا ما بر شمال زمان یهود و نصاری و مجوس
 بیرون آیند و همه جا بروند و همه کار کنند. اگر چه مرا با احتیالات دیگران کاری نیست ولی در نزد
 رای من اینهمه خلاف شرع اسلام استند و میگویم که اگر این اسلام این امور را خلاف دانند
 پس بزرگان اسلام را لازم است که بگرد هم نشسته در این امور رای معقولی زنند و اصلاح کلی
 نمایند زیرا که این امور هم جزئی هستند از همه ردی و اگر فرصت دست دهد اندکی مفصل تر
 در این امور گفتگو خواهم نمود.

والذین اذا انفقا لم یسرفوا ولم یقتروا وکان بین ذلك قواما - وکسانیکه چون اتفاق میکنند در راه خدانه اسراف واهد تجاوز میکنند و نه بکل تنگی میانند بلکه بطور میانه روی و خیر الامور اوسطا عمل میانند + پس از این آیه چند آیه دیگر هست که باید ملاحظه نمود در سوره فرقان + در سوره شعرا چندین مقام از قول رسولان نسبت با هم خودند ایستگاری می فرمایند فاتقوا الله واطیعوا - پس تبرید از خدا و فرمانبرداری کنید از من + در جای پس از این آیه میفرماید ولا تطیعوا امر المسرفین - الذین یفسدون فی الارض و لا یصلحون - و بروی کنید فرمان مسرفین یا کسانی را که از حد و صراط مستقیم اعتدال بیکسو افتاده اند و فساد میکنند در زمین و اصلاح نمی نمایند + در اینجا نکته خوبی بنظر بنده میرسد قابل تا مل نموم اهل اسلام - چونکه اسراف همیشه بمعنی زیاده از اندازه خرج کردن و مسرف زیاده از اندازه خرج کننده است - لهذا کسانیکه مسرف واقع میشوند دیگران را نیز با اسراف راهنمایی میانند و بنابراین از آن اسراف مردم تباه حال میشوند یعنی گداو گدائی افزایش می یابد و حقیقت این فساد است برخلاف اصلاح حال قوم و همدردی +

در جای دیگر باز خدا ایستگاری میفرماید او فوالکلیل و لا تکونوا من المفسدین + و زلوا بالقسطاس المستقیم + و لا تبخسوا الناس اشیا بهم و لا تعثوا فی الارض مفسدین + و تمام به پچاید پچایه را و مباحثه زیان کار در پی نمودن - و برتر از و بسنجی بطور مستی و عداوت و کم بدید اشیا مردم را بر مردم و بیباک و مفسد مباحثه در زمین + و انذرها شلیل تک الا قریبین + و اخفض جناحک لمن اتبعک من المؤمنین + فان عصوک فقل اتی برئی مما تعلمون + و (ای محمد) برسان و بیم ده قبیله نزدیک یا قرابت داران خود را به پست کن بازوهای خود را (یعنی تواضع نما) برای آن مسلمانانی که پیروی ترا کرده اند پس اگر نافرمانی کنند ترا پس بگو آنها را که بدستی و تحقیق من بیزام از آنچه شما عمل می آری + هل انبئکم علی من تنزل الشیاطین - تنزل علی کل آفاک انبئ - آیا خبر دهم شما را که شیاطین

برگذام گروه فرودی آیند فرودی آیند برهم درنگوی گنگار + مراد کسانی هستند که احادیث
 و روایع را بهم می بافتند یا روایات و حکایات بی پایه را از خود جعل می نمایند + من جاء بالحسنة
 فله خیر منها وهم من فرغ یومئذ المنون - هر که بیارد (یعنی بکند) نیکی را پس برای اوست
 بهتری و نیکی آن فعل و آن گروه نیکی کننده از اضطراب و سختی روز قیامت این باشند +
 فات ذا القربی حقه والمسکین وابن السبیل ذلک خیر للذین یریدون وجه الله
 واولئک هم المفلحون - پس بده حق صاحب قرابت و خویشی و حق محتاج و مسافر (زیرا که)
 این عمل نیک است برای کسانی که طالب ویدار خدا میباشند و این گروه هستند زنگاران +
 این آیات بعد از ذکر نصاب لقمان است به پسر خود که خدا تعالی بیان فرموده است
 برای هدایت این امت - ابتدا این است یا بیتی لا تشرك بالله ان الشکر لظلم عظیم -
 ای پسر من گاهی چیزی و کسی را مشرک ساز با خدا بدستیکه شرک بجز ظلم و گناه عظیم است
 یا بیتی انها ان تک مثقال حبة الخ - معنی این آیه این است که ای پسر من بدان که اگر
 در تیره زمین چیزی باشد برابر یک ارزن و آن چیز در میان سنگ بسیار سختی باشد یاد آر سمانها
 و زمین باشد بهر حال سدا بر آن آگاه است و تحقیق که خدا از هر جزئی و کلی آگاه است + یا بیتی
 اقم الصلوة و امر بالمعروف الخ - ای پسر من نماز کن و امر نامردم را با اعمال نیک و منع کن
 از اعمال بد - صبر کن بر آنچه بر تو وارد آید از مصائب - بدستیکه اینگونه اعمال بسیار معظم اند و از
 جنت والا و عزم با نهم میشوند + ولا تصغر خدک للناس الخ - و روی خود را از مردمان
 متاب از روی غرور و نخوت و بر زمین مخرام از روی خود پسندی و تکبر و مناعت - تحقیق که
 خدا دوست ندارد متکبران خود پسند را + واقصد فی مشیک و اغضض من صوتک الخ
 و میانه روی کن و در رفتار یعنی راه رفتن خود و فرود آر آواز خود را یعنی آهسته و ملایم سخن گو
 زیرا که بدترین و مکروه ترین آوازه آواز خراست + و من یسلم وجهه الی الله وهو
 محسن فقد استمسک بالعروة الوثقی والی الله عاقبة الامور - هر که مسلمان شود محض

برای خدا و او نیکو کار هم باشد پس هر آینه دست زوده است به ریسمانی محکم و بسوی خداست بازگشت همه کارها و ما اموالکم و اولادکم بالقی تقربکم عندنا لفی الامن امن وعمل صالح الخ - یعنی مال و اولاد شما گاهی شما را نزدیک ما قربت و عزت نمی بخشند (مان البته) هر که ایمان آورد و عمل نیک کند آن گروه است که دو چند آنچه کرده اند مزد خواهند یافت (و سواي آن) آنها در گوشه ها و غرفه های نشینند و کمال آراش * ان الذین یتلون کتاب الله و اقاموا الصلوة و انفقوا مما رزقناهم سرا و علانیه یرجون تجارة لن تبور - هر آینه کسانی که میخوانند کتاب خدا را و برپا میدارند نماز را و از آنچه ما آنها را داده ایم در پنهانی و علانیه انفاق میکنند (آنها هستند که) امیدوار تجارتی میباشند که تباه نشود (یعنی کسانی که زیان در آن تجارت نخواهد بود) *

اکنون می آیم بر سر حکایت حضرت داود که مناسبت بی نهایتی دارد بفرض فقیر که همدردی باشد و نکات و مطالب دقیقه و دیگر نیز در این آیه و این حکایت منسوب بان میباشد * یاد اود انا جعلناک خلیفة فی الارض فاحکم بین الناس بالحق و لا تتبع الهوی فیضلک عن سبیل الله - ان الذین یصلون عن سبیل الله لهم عذاب شدید بما نسوا یوم الحساب - "ای داود بدستیکه ما را از جانب خود حاکم یا نائب خود قرار دادیم در روی زمین پس حکم کن میان مردمان با انصاف و راستی و پیروی مکن خواهش نفس خود را که آن خواهش نفس (گمراه کننده تر از راه حق - تحقیق کسانی که منحرف میشوند از راه خدا مقرر است برای آنها عذاب بسیار سخت بسبب آنکه فراموش کرده اند (یا میکنند) روز حساب و انصاف تعقیبی را" * حکایت حضرت داود و ولود و نزن او و خواهش گرفتن دیگری را و آمدن و فرشته بصورت آدمیان و کیفیت نوحه بر کسی معلوم است که خود حضرت داود گفت قال لقد ظلمتک بسؤال نعجتک الی فاجده بیشک این آیه تهدید و تنبیه است و خود خطاب یاد اود خطاب تهدید است - پس مسلمانان باید بخاطر بداند و فراموش نکنند که فرمانبرداری خدا و امر خدا و خصوصاً که امر حق الناس یا

پیروی هوا و بوس بی نهایت سخت و مشکل است که انبیاء هم از آن ناگزیرند تا چه رسد
 بسایر بندگان - اگر چه انبیا را ما معصوم میدانیم مع ذلک از ترک اولی رها نمی داشتند +
 انا انزلنا علیک الکتاب بالحق فمن اهتدی فلفسه و من ضل فانما یضل
 علیها و ما انت علیهم بوحیل - بدرستی که ما فرستادیم بر تو (ای محمد ص) کتاب را برای هدایت
 مردمان پس هر که هدایت یافت به هدایت برای فاجر و بهیودی خویش و هر که گمراه شد جز این
 نیست که گمراه شد برای نقصان خود (و لهذا) تو نیستی برایشان نگاهبان یا وحیل آنها
 نیستی + و دلیل للمشرکین - الذین لایؤتون الزکوة وهم بالاحقره هم کافرون -
 اگر این آیه نسبت دارد به مشرکین معنی آن میشود "وای بر احوال مشرکین آنانکه زکوة نمیدهند
 و معتقد قیامت و حساب و کتاب و جزا و عقاب نیستند" - پس از دو حال بیرون نیست
 (۱) یا مشرکین محض این گروه استند که زکوة نمیدهند و اعتقاد بر روز جزا ندارند - (۲)
 یا اینکه اینها نیز از جمله علامات مشرکین استند به از جمله علامات مؤمنین بعضی را خدا بیگانه
 چنین بیان فرموده است و استجابوا للیه و اقاموا الصلوة و امرهم شوری بینهم و
 مما رزقناهم ینفقون - و آنانکه فرمان خدا را اطاعت میکنند و بر یکدیگر نماز را و کارهای
 آنها بروفق مشاورت است و از آنچه روزی داده ایم ایشان را اتفاق می نمایند + در این جا
 یک دو نکته باریک بنظر فقیر رسید اول آنکه ما حفظه باید کرد عظمت و فوائد مشاورت را -
 ثانی اگر برادران دینی معاف فرمایند میگویم که عمل و پیروان ادیان دیگر که با هم مشاورت می کنند
 و هم روزی دارند بحقیقت آنها مؤمنین استند نه مسلمانان + و الذین اذا اصابهم البغی هم
 ینصرون - و آنانکه چون بر آنها ظلم و تعدی شود انتقام میکشند از ظالم + اگر معنی واقعی آیه
 همین است پس انتقام کشیدن از ظالم نیز بروفق مرضی خدا و یکی از او امر الهی و علامات
 مؤمنین است + یا ایها الذین امنوا ان جاتکم فاسق ببناء فنتبوا ان تصیدوا قوما بجهالة
 فیصیبوا علی ما فعلوا فادعوا - ای مسلمانان اگر فاسقی نزد شما خبری آید پس تحقیق کنید

در صدق و کذب آن خبر مباد که ایذا رسانید قومی را از روی جهالت و پس از آن پشیمان
 شوید از آنچه کرده اید و ان طائفان من المؤمنین اقتلوا فاصلحوا بینهما بالعدل
 واقسطوا ان الله يحب المقسطین - «و اگر دو گروه (یا دو کس) از مسلمانان با یکدیگر جنگ کنند
 پس صلح و عهد در میان ایشان - پس اگر یکی از آنها تقوی بردیگری نمود پس شما جنگ کنید
 با آن گروه تقوی کنید تا که اوجی کند بسوی حکم خدا (یعنی بصلح راضی شود) پس اگر صلح
 نمود و به آشتی راضی شد صلح نماید در میان آنها راستی و انصاف و بطور حق زیرا که تحقیق
 خدا دوست دارد و او دهندگان و انصاف کنندگان واقعی را» انما المؤمنون اخوة فاصلحوا
 بین اخویکم و اتقوا الله لعلکم ترحمون - این است و جز این نیست که مؤمنین برادر
 اند یکدیگر پس صلح کنید در میان دو برادر خود و برتر رسید از خدا شاید که رحم کرده شوید و
 یا ایها الذین امنوا لا یسخر قوم من قوم عسی ان یکونوا خیرا منهم ولا نساء من نساء
 عسی ان ینکن خیرا منهم ولا تملزوا الفسکة ولا تملزوا بالالاقاب بشئ الا سم بعد
 الایمان ومن لم یرتب فاولئک هم الظالمون - «ای مسلمانان نباید تسخر کند گروهی از شما
 گروه دیگری را (یا شخصی شخص دیگری را) شاید که بحقیقت آن گروه تسخر کرده شده بهتر باشد
 از این گروه تسخر کننده - و نه هم باید زنان تسخر کنند از زنان دیگر شاید که بحقیقت زنان تسخر
 کرده شده بهتر باشند از آن زنان تسخر کننده - و نیز عیب مکنید یکدیگر را و یکدیگر را به لقبهای
 مخوف نیز که بدنامی است فسخ - گنگاری بعد از ایمان آوردن و هر کس که ازین اعمال توبه
 نکند هرگز آن گروه ستمکاران اند» یا ایها الذین امنوا اجنبوا کثیرا من الظن ان
 بعض الظن اثم و لا تجسسوا و لا یفتب بعضکم بعضا یحب احدکم ان یا کل لحم احیه
 میتا فکر هتموه و اتقوا الله ان الله تو اب الرحیم - «ای مسلمانان احتراز کنید از بسیاری
 گمان بردن یکی دیگر بر آنکه بعضی از بگمانی ناگناه است و جستجو و کنجکاوی از یکدیگر مکنید -
 و نباید که بعضی از شما غیبت کردید از بعضی دیگر - آیا دوست میدارد یکی از شما که بخورد گوشت برادر

مژدہ خذرا۔ پس ان خوزون گوشت برادر مردہ مکروہ طبع آن کس باشد۔ (بنا بر این) از خدا
ترسید بدستیکہ خدا تو بہ پذیر مہربان است۔ پس از این آیہ می آید آیہ یا ایہا الناس اتا
خلقناکم من ذکروا نشی کہ در جای دیگر نوشته شد ۰

یک بزرگوار نوشته است "صحیحین میں حضرت ابو ہریرہ کی روایت سے ایک بڑی
طویل حدیث ہے جسکے ایک ٹکڑہ کا خلاصہ یہ ہے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ایمان
دار آدمی کو چاہئے کہ یا تو نیک بات مہنہ میں سے نکالے ورنہ چپکار ہے۔ غرض اس آیہ سے
اور اس صحیح حدیث سے معلوم ہوا کہ جس طرح ٹھٹھے بدگوئی غیبت سے زبان کو روکنا ایمان
کی نشانی ہے اس طرح گالی کا منہ سے نکالنا جھوٹ بولنا امانت میں خیانت کرنا نفاق کی
علامت ہے۔ اگرچہ این بزرگوار چندین حدیث دیگر ہم ازین قبیل بیان کیگند لیکن نضر مودہ است
کہ شان نزول این آیات چہ بودہ است و در چہ واقعہ نازل شدہ اند ۰

این آیہ اخیر است کہ خدایتعالی در نگاہداشت شرط اخوت و ہمدردی بندگان نسبت
بیکدیگر میفرماید۔ ان الذین فتنوا المؤمنین و المؤمنات ثم لم یؤبوا فلہم عذاب جہنم
و لہم عذاب العریق۔ تحقیق کسانی کہ مردان مؤمن و زنان مؤمنہ را ایذا نمودند یا بدرفتار
و راند افتند و پس از ان تو بہ نکردند پس برای انہماست عذاب و دوزخ و برای انہماست
عذاب سوزندہ و بسیار سخت ۰

بر تمام کسانی کہ از روی حقیقت و از خلوص ارادت و صمیم قلب بر خدای واحد یکتا و رسول
مقدس و کلام پاک او و ملائکہ و قیامت ایمان آورده اند معلوم باد کہ در آغاز این کتاب فقیر
عرض نمودہ ام کہ نیز برای ناقص این عبد ذلیل خدای علیل جہان راحض برای انسان خلق
فرمودہ و انسان را برای ہمدردی از یکدیگر و بر خود گرفتہ کہ این دعوی را ثبوت رسانم اگرچہ ابداً
ضرورتی بہ ثبوت نیست ہر صاحب دانشی خود میدانند کہ بحقیقت چنین است۔ مع ذلک باز اندکی
تحقیق در آن ضرور است۔ پس از آنکہ تحقیق اسلام و ایمان و تقوی بیان رفت آیات بسیاری

نظم

نقطه دوائر کون و مکان همدردی است
غافل از درد کسان زن صفتی نامردی است
عجب این است که دردی تو سزاوار دردی
دین عجب تر که همه کار تو از بی دردی است

قطعه

اخوت چیست همدردی و یکن
یکی اکسیر و دیگری هست عفت
چون بود این دو ما را خود عجب فی
که باشد آسمان را قهر بر ما

رباعی

دردی بنده این باسین بیدردی را
بر سر مسته این کلاه نامردی را
علامه دهر اگر شوی جانوری
ناخوانده اگر که حرف همدردی را

رباعی

همدرد بود مورد تو کم از موری
از دایره و مقام انسان دوری
یا آنکه درین کاسه سرفراز نیست
یا آنکه زهر دو چشم بینا گوری

رباعی

همدرد درین زمانه سزوی نبود
آری نبود از آن که دردی نبود
دردی بعیث چه نام همدردی بری
همدرد کجا بود چو مردی نبود

رباعی

انسان نبود که نیست همدرد کسان
بی درد نباشد آنکه باشد انسان
قوی که در آن نومی ز همدردی نیست
آن قوم رقی گندای دوست چنان

And wiser he whose sympathetic mind
Results in all the good of all mankind.

Goldsmith.

*I value myself upon sympathy; I hate
and despise myself for envy.   Kames.*

*"We few, we happy few, we band of brothers,
For he today that sheds his blood with me shall
be my brother."*

Shak

*"Let mutual joys our mutual trust
combine,*

*And love and love-born confidence
be thine."*

Pope.

حصہ ثانی

اخوت و مشہور واقعہ آن چیت؟

در این لفظ "اخوت" جمع است تمام قرآن مجید آمدن تمام انبیاء و رسل و نزول تمام کتب محض برای این لفظ است۔ فقیر چندین روز و شب درین تامل و تفکر بودم کہ چرا خدای تعالی فرمودہ است ای مردم بدانید کہ من شمارا از یک پدر و یک مادر خلق نمودم۔ و در ہر مقام خطاب میفرماید "یا بنی آدم" ای پسران آدم۔ و بالاتر از ہمہ میفرماید "بدرستی کہ مؤمنان تحقیقی واقعی برادرند یکدیگر را"۔ این لفظ در سایر اسناد و در میان سایر اقوام نیز موجود است۔ بسیاری از جماعات را در زبان انگریزی "برادر" و برادر ہو" میخوانند بچنانکہ ما می گوئیم "برادران دینی" یا برادران طریقت"۔ یک فرقہ از عیسویان انگریز و امریکائی در میان خود مردوزن بیکدیگر خطاب برادر و خواہر میکنند۔ مگر ما دور نمی دیم در تمام کتب اہل اسلام شیعہ و سنی نوشته اند کہ حضرت رسول مقبول ماصلی اللہ علیہ وسلم بسیاری یا تمام صحابہ خود را بیکدیگر برادر فرمود چنانچہ در ترجمہ تاریخ الخلفاء سیوطی طبع مطبع صدیقی لاہور صفحہ ۱۲۰ نوشته است "ترندی نے لکھا ہے کہ حضرت ابن عمرؓ کہتے ہیں کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے صحابیوں کے آپس میں بھائی چارا کرایا۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ روتے ہوئے تشریف لائے اور عرض کیا کہ آپ نے ہر ایک میں بھائی چارا کر دیا مگر میں رہ گیا۔ آپ نے ارشاد

فرمایا که تم دنیا و آخرت مین میرسد بجائی ہو۔ ازین بالاتر نمی شود که رسول الله ص با وجود این عم بدون و شریک در الفسنا بودن حضرت علی مرتضی ص و رأیه مباهله باز او را برادر خود ساخت هم در دنیا و هم در آخرت + بالجمله بیش از این تحقیق نمی توان کرد و فکر بجائی نمیرسد که این همه تا یکدیگر مبالغه در امر "اخوت" چیست و ازین همه معلوم میشود که پایه و درجه اخوت از هر چیزی اعلی تر است + البته یکی از کیفیات آن این است که مساوات واقع میشود در میان برادران یکی دیگر این است که بالطبع باید چنین باشد و هر کسی تفریح این را دارد که "همسر دوی" در میان دو برادر بغایت محال رسد که مافوق آن در جهان یافت نشود تا بجائی که برادری در جانفشانی نسبت برادر خود ابداً مضایقه نکند و در هر امر او را بر خود افضیاء نماید +

حالا اولاً باب اول و اولاً ببصارت باید تامل کنند که آیا ممکن است که این مقام عالی برعکس این شود و این عمارت عالی شان با خاک برابر گردد؟ بل این ممکن است و از هر امری از امور سهل تر و نهاده بلکه نکند و کرده بار واقع شده و در پیش چشم ما و همه روزه واقع میشود نه صرف در میان ادانی خلق بلکه در میان اعلای هم - نه صرف در میان صاحبان ملک و مملکت و دولت و ثروت بلکه در میان بنویایان هم - نه صرف در میان بجمال لایعلم بلکه در میان عالمان و دانشمندان عالی مقام و بالاتر از این + ما هم + ابتدا این خشت را در همان کج گذاشت قایل که با بیل را گشت و از روی قرآن مجید معلوم می شود که محض بسبب آن بود که نذر بایل در نزد خدا قبول شد اذ قریباً قریباً یا فتقبل من احدی من احدی چون هر دو قرآنی کردند و قرآنی یکی از آنها (بایل) قبول شد پس آن دیگری یعنی قایل قال لا اقتلنک گفت بایل را که هر آینه خواهم گشت ترا + اگر چه ظاهراً هیچ سببی معلوم نمی شود آن حد و کین را در ابتدای همان که هیچ چیزی وجود نداشت که موجب انگیختگی آتش آن کین شود مگر باز سببی را بر آن نسبت میدهند + در کتابها نوشته اند که حضرت خود هر حملی یک پسر و یک دختر را توأم می آورد و حضرت آدم ؑ از آن پسران و دخترانی که از حمل دیگر بودند و از یک شکم بودند

با دیگران سناکت می نمود. یک دختر را که اراده داشت به مابیل دهد و شاید که توامان قابیل هم بود قابیل چشم بر او گماشت پس حضرت آدم فرمود که قربانی کنند و قربانی هر که قبول افتاد آن دختر زوج او باشد. چون قربانی مابیل قبول شد قابیل بر او رشک برد و او را بگشت بهر حال این حکایت زیاده مقوی غرض ماست که آینده ذکر خواهد شد. حکایت فرزندان یوسف را هم هر کسی میداند که هیچ سبب دیگری نداشت جز آنکه یعقوب یوسف را بیش از سایر برادرانش دوست میداشت و آنهایی نهایت در پنج ورشک بودند و بهانه می جستند که یوسف را بکشند یا بهر نحو از پدر دور سازند. چنانچه ذکر آن در کلام مجید است اذ قالوا لیسف واخوه احب الی ابینا منا ..... اقلوا یوسف و اطرحوه ارضاً یحلم لکم وجه ابیکم و آخر چنین کردند *

پس باید دانست که در جهان و از آغاز جهان بموجب سرشت انسانی از فرشته شتر در حیوان یا شیطان و در حضرت ابوالبشر از کتم عدم با خود آورد یکی جهل بود و یکی غرض. و تمام مفاسد عالم از ابتدا ازین دو خصلت بوده است و خواهد بود تا بقیامت. مگر هر یک ازین دو خصلت را بیان و شرح طویلی هست که درین مقام نمی توان کرد. مثلاً جهل و غرض مانند دو شاخ عظیم استند که از یک برآمده اند و هر دو بسیط و خالص اند مگر جهل باریکتر و کمزورتر است و غرض قوی تر و پروزورتر. از پهلوی هر یک از این شناختن یک شاخ باریکتری برآمده است و آن هم یکی باریکتر و یکی قوی تر. آنکه باریکتر است و در پهلوی جهل برآمده یم است و آنکه در پهلوی غرض برآمده امید است. پس چنین است که تمام تباهی عالم (۱) از جهل بسیط است در یک جانب. (۲) از غرض بسیط است در جانب دیگر (۳) از خوف و رجاست و در وسط این دو. مثال آن این است که بظاهر فعل قابیل و برادران یوسف از روی جهل بسیط بوده است زیرا که در آغاز او اولی همان بوده اند که علم چندان نبوده است

لکه در این مقام دو چیز از بحث ما خارج است یکی بیان عقل و ثانی بیان اینکه فعل حضرت و او و ... و حکایت نوح و هاج آیا اندوهی جهل نبوده است یا از روی غرض یا از روی ترک اولی یا از روی مصلحت خدا فی *

برخلاف فعل ہارون و پسر او مامون بخصوصہ از روی غرض بسیط بودہ است زیرا کہ در بیان علم مامون کتابا سراسر پراستند و از آنجملہ در تاریخ المخلفاء نوشتہ است کہ در طفولیت تحصیل علم نمود و حدیث را از پدر خود و فلان فلان کسان آموخت۔ ادب را از فلان کسان آموخت۔ ”بڑا ہو کر فلسفہ اور علوم الاوائل میں اسکو تو غل پیدا ہوا“۔ کہ بہ نتیجہ آن قابل بخلق قرآن شد + قبل از آن می نویسند ”پھر ظاہر نے امین کا سر اور چادر چھری اور مصلی (جو کھجور کا بنا ہوا تھا) مامون کے پاس بھجوا دیا۔ مامون پر اپنے بھائی کے قتل کا سخت صدمہ ہوا۔ فی الاصل اسکا منشاء تھا کہ امین کو اسکی سامنے زندہ حاضر لایا جاے اور خود اسکے لئے کوئی سزا تجویز کرے“ + ازین عبارت معلوم میشود کہ بیچ او محض از آن بود کہ خود رو برو اور سزا منداہ ہوو + جناب فاضل کامل شبلی نعمانی ازین ہم عبارت در ہر دو مقام زیادہ غلو فرمودہ۔ اول در خصوص علم و کمالات دیگر مامون می نویسند ”اسلام کو آج تیرہ سو برس سے کچھ اوپر ہوئے اس سبب مدت میں ایک تخت نشین بھی ایسا نہیں گذرا جو فضل و مجال کے اعتبار سے مامون کی شان یکتائی کا حریف ہو سکتا“۔ اگرچہ امین تعریف در مامون وقتی صادق می آید کہ دیگر سلاطین اسلام صاحبان علم و دانش باشند و حال آنکہ بندرت کی ہم صاحب علم بودہ و اگر ہم بودہ بسیار معمولی بودہ + از آن طرف در خصوص قتل امین بیگزید ”اس غیر متوقع فتح کی خوشی نے مامون جیسے رقیق القلب شخص کو بھی ایسا سنگدل بنا دیا کہ اوسنے اپنے بھائی کے خون آلودہ سر کو مسرت کی نگاہ سے دیکھا اور جوش خوشی سے سجدہ شکر ادا کیا“۔ قاصد کو فرود فتح کے صلے میں دس لاکھ درہم انعام دے“ الخ + یعنی خوشی امین کامیابی غیر متوقع مامون شخصی چنان رقیق القلب را چندان سنگدل ساخت کہ چون سرخون آلودہ برادر را بید از مسرت سجدہ شکر بجا آورد و قاصد فرود آورادہ لاکھ انعام عطا فرمود الخ +

در این عبارت جناب شبلی چند کیفیت را بایده و مذمان بحال غور ملاحظہ فرمائید

(۱) در پنج مقامی از کتاب المأمون تبصر نیاید رقت قلب مأمون - (۲) رقت قلب یا قساوت قلب مأمون ہرچہ بودہ است ازین سنگدلی برہر صاحب عقلی معلوم میشود۔ (۳) بحال بیشتر می و بی خوبی است از خدا کہ با وجود آنکہ در جانی حکم بہ بنی اسرائیل نموده است یعنی حکم بہ جہانیان فرمودہ و در جانی بخود مسلمانان کہ قتل نفس (و آن ہم نفسی کہ باشد) گناہ بسیار عظیم است کسی از خوشی قتل برادر خود در حضور آن خدا سجده شکر و آن ہم شکر او بجا آورد۔ (۴) جایی تا مل است کہ کسی از مال ضعیفان و مظلومان رعایای ملکی کہ بر بخت خون برادر حاصل شود بحال بی پروائی واقفہ کردہ لک در ہم را یکسی بدید کہ خبر قتل یا سر برادر او را آوردہ است۔ این امر یعنی قتل برادر منسوب بہ مأمون خاص نسبت داشت بہ عرض بسیط و فائض + اگرچہ بندہ را ہیچ عرض دیگری نیست جز آنکہ ثابت کنم بر مسلمانان این زمان کہ معنی لغمانی وین داری ہیچ نیست جز ہمدردی و لیکن غیر ممکن است کہ بدون این تمہیدات و بیانات بر عرض خود برسیم و چنانچہ باید و شاید عرض خود را ظاہر سازیم و مسلمانان بخوبی معلوم نمایند کہ معنی واقعی ہمدردی چیست + مجملہ این است کہ در ہر دو تاریخ الخلفاء و المأمون ورج است در اولین کہ ”اسکی نسبت مشہور ہے کہ وہ شیوہ ہے اور کہتے ہے کہ اس نے اسی لئے اپنے بھائی مؤمن کو مغرول کر کے علی رضاء کو اپنا ولیہ مقرر کیا تھا“ در ثانی یعنی کتاب المأمون پس از آنکہ مینویسد مأمون در بار عامی نمود و چنین و چنان کرد و فرمان داد کہ تمام حاضرین آن مجلس با حضرت علی رضاء بیعت کردند و باین سبب لباس درباریان تماماً سبز رنگ شد کہ امتیازی باشد مرتبہ سادات را و لباس فرج نیز تبدیل یافت میگوید در سراسر ملک احکام شاہی نافذ گشت کہ ”امیر المؤمنین مأمون کے بعد حضرت علی رضاء تاج و تخت کے مالک ہیں اور ان کا لقب الرضاء من آل محمد ہے“ کہ اگر مأمون برادر خود را نکشتہ بود اول کسیکد این قول را قبول و یقین میکرد بندہ فقیر بود + در این ضرب الشبی است کہ میگویند ”ہر کہ با ما در خود زنا کند با دیگری چھا کند“ یعنی ہر کہ برادر خود را کشتد

نسبت بدیگران چه خواهد کرد +

اما در شاخ و برگ دیگر که کوچکترند که یکی در جنب بمل برآمده و دیگری در جنب عرض یعنی خوف و رجا + باید دانست که هر دو خوف و رجا در مقامی ممدوح استند و در مقامی مذموم -
 ولیکن این هر دو غالباً در لباس مذموم ظاهر شده و میشوند و خصوصاً در آن ممالک در میان آن اقوام و ملل که همیشه حکومتها و آنجا بی اصول و بی قانون بوده اند و سلاطین در آن ممالک و در میان آن اقوام با کل مطلق الخان و سر خود بوده اند و خلق عموماً بنده و عبد عبید آنها بوده اند آنها خلق را عبید خود دانسته و خلق نیز خود را عبید آنها فهمیده اند + مگر همیشه بمقتضای بمل + جمال که فیصدی (۹۹) بوده اند در حالت خوف و ربوئه اند و علماء که فیصدی (۱) بوده اند در حالت غرض + و این گروه علماء باز بمقتضای حالت خود هم خوفشان زیاده بوده است و نیم رجاشان زیرا که اینها اوسای قوم بوده اند و جمال تماماً پیر و ان اینها بوده اند و اکثر این گروه نزد سلاطین و امرار و بزرگان تقرب داشته اند و حسب مال و جاه و ثروت بیش در ول اینها بوده و از آنطرف صاحبان مال و دولت و ثروت و جاه و آب و جاگیر و زمین و عهده و خدمت بوده اند + اگر فقیری را بظلم و رشک و عذاب درمی انداختند آن فقیر با عذر و تن نداشت ولی اگر یکی از این گروه علماء مورد قهر و غضب پادشاه یا وزیر یا امیر یا حاکم واقع می شد تمام خاندان و اموال و املاک و غلام و کنیز و زمین و جاگیر و عهده بر باومی شد - لهذا تاکن بود این گروه بایستی زمانه سازی و مکر و فریب و خدعه و دین بدنیافروشی بکار برند و بروقی خواهشهای نفس سلاطین و بزرگان رفتار کنند که بر تقرب و جاه و مال و آبروی آنها بیفزاید و بر نفوس و خیالات جمال نیز زیاده استیلا و غلبه داشته باشند + حالا در این مقام براسه مثال یکی بود کیفیت را منسوب به مأمون الرشید و فرزند او مأمون مینویسم که تمام مسلمان جهان باین دو مخبر میکنند و خصوصاً مولانا شبلی که مأمون را بر فلک هفتم برافراشته و همان چیزی را که جناب ممدوح عین مع مأمون تصور فرموده بنده عین قبح و دهم او واقع قباچ می دانم +

اما ہارون و کیفیات غرض

در کتاب تاریخ الخلفاء نوشتہ است ” ہارون الرشید کے بعض دلچسپ حالات “ + معلوم نیست کہ این بزرگوار این کلمات را بطور طعن و از روی نفرت نوشتہ یا مانند جناب شبلی واقعاً از روی دلچسپی یعنی پسندیدگی + پس میگوید ” ابن مبارک کہتے ہیں کہ جب ہارون خلیفہ ہوا تو اس کا دل مہدی کی ایک کینزک پر آگیا اور اسکو طلب کیا۔ لیکن اوس نے یہ کہہ کر انکا کر دیا کہ میں تمہارے والد کی نحو اب رہ چکی ہوں اسلئے تم مجھ سے فائدہ نہیں اٹھا سکتے لیکن ہارون الرشید تولد کے ہاتون مجبور تھا۔ اوس نے فوراً قاضی ابو یوسف (رحمۃ اللہ علیہم) در ایجا ضرور است) کو بلایا اور ان سے چارہ کار پوچھا انہوں نے کہا کہ امیر المؤمنین یہ فرض کر لینا کہ تمام کینزکین بیچ بولا کرتی ہیں صحیح نہیں ہے کہ وہ جھوٹ بولتی ہو۔ اب اسکو سچا نہ مانئے اور کام دل حاصل کیجئے۔ ابن مبارک کہتے ہیں مجھ میں نہیں آتا کہ اس واقعہ میں میں کن کن باتوں پر تعجب کروں۔ آیا ایسا بادشاہ پر جسکے ہاتھ میں مسلمانوں کے جان و مال دیدئے گئے ہیں۔ اور وہ باب کی حرمت کا بھی لحاظ نہیں کرتا۔ یا اُس کینزک پر جس نے بادشاہ تک سے کنارہ کیا یا اس فقہیہ زمانہ و قاضی ممالک اسلامی پر جس نے بادشاہ کو مشورہ دیا۔ باب کی حرمت کی توہین کر اور اپنے باپ کی نحو اب سے قضاء شہوت کر اور گناہ میری گردن پر رکھے “

حاصل این عبارت در فارسی این است کہ ” ابن مبارک میگوید چون ہارون خلیفہ مسلمانا و امیر مؤمنان شد کینزک کی از پدر را خواست کہ در فعل گیر و دو کام دل حاصل کند کینزک گفت من نحو اب پر تو بودم و بر تو حرام استم۔ ہارون قاضی القضاات مسلمانان ابو یوسف را طلب داشت و از او چارہ کار خواست۔ آن قاضی دین بدینا فروشش گفت اگر امیر المؤمنین فرض کند کہ آنچه کینزک کان میگوید صحیح است این غلط و خلاف عقل است ممکن است کہ در نوع گویند برو و بقوتی قاضی مسلمانان کام دل بر گیر + ابن مبارک میگوید کہ من میدانم از کدام امر انگشت حیرت بزدان

عزم افضل کن پادشاہ مسلمانان یا از انکار آن کنیزک کہ دین خود را بدنیافروخت یا از فضل چنان قاضی مسلمانانی کہ دین خود را بدنیافروخت و آن خلیفہ را ہدایت نمود بان حرام خدا + مگر بندہ را از ابن مبارک ہم زیادہ حیرت است از مصنف یا مترجم این فقرہ کہ بدنیال نام چنان قاضی علیہ ما علیہ رحمۃ اللہ نوشتہ است - بیج شک نیست کہ در بین این صد سال تمام مسلمان بہمان مارون را امیر المومنین خواندند و در کتب نوشتند و این قاضی صاحب را علیہ الرحمہ خواندند و نوشتند و یک مسلمان در کمر و کمرہ کہ این چہ واقعہ بود و چہ شد و سر اسرا این یکہزار و سید صد سال تاریخ اسلام ہمین حال بودہ است تا ہا مروز و ہزار ہا خلیفہ و غیر خلیفہ با کنیزکان پر بلکہ با مادران خود ہنجا بہ بندہ اند و ہنچاکس بر قباحت آن نظر کردہ + اگر کسی بگوید از خلفاء و غیر خلفاء کہ ہنچاکس با مادر خود چنین کردہ است مامی گوئیم بر فرض آنکہ میکرد در این کد ام کس انگشت حیرت بندان میگذراند باز حکایتی بیان میکند بموجب ذیل -

”عبداللہ ابن یوسف کہتے کہ مارون الرشید نے قاضی ابویوسف سے کہا کہ میں نے ایک کنیزک خریدی ہے مگر میں چاہتا ہوں کہ اس سے قبل از استبراء صحبت کروں اگر کوئی جیلہ ہو تو بتلائے قاضی ابویوسف نے کہا کہ اسکو اپنے کسی بیٹے کو ہبہ کر دیجئے اور پھر اس سے نکاح کر لیجئے۔“ یعنی ”مارون الرشید قاضی ابویوسف را طلب کردہ گفت کنیزکی خریدہ ام و میخواہم قبل از استبراء با او صحبت کنم۔ قاضی صاحب گفت اورا سیکی از پسران خود ہبہ کن و پس اورا نکاح نما + مگر حالا باید دید کہ مزو این خدمات لائقہ قاضی صاحب چہ بود +

”اسحاق بن راہویہ کہتے ہیں کہ مارون الرشید نے رات کو قاضی ابویوسف سے بلا کر کوئی مسئلہ پوچھا۔ اور پھر انکو ایک لاکھ درہم دینے کا حکم دیا قاضی ابویوسف نے فرمایا کہ یہ درہم مجھے صبح سے پہلے لجانے چاہئیں۔ چنانچہ امیر المومنین نے حکم دیا کہ فوراً ادا کروئے جائیں۔ لیکن ایک شخص نے کہا کہ خرابی اپنے گھر ہے اور خزانہ کا دروازہ بند ہے۔ قاضی ابویوسف نے فرمایا کہ دروازہ تو اسوقت بھی بند نہ سے کہ جب میں بلایا گیا تھا۔ یہ سنکر

بز غرض بیچ چیز دیگر نبوده است و نباید ہم باشد + ہر شخصی کہ ذرہ مغرور سر وارد میدانہ کہ معنی
 و مفہوم حکومت شخصی صیت + اکنون بندہ از روی کلمات خود مولانا ظاہر میکنم کہ مفہوم حکومت
 شخصی صیت نسبت بہ بیانی کہ نموده است در صفحہ ۲۲۱ کتاب خود کہ میگوید در زمان حضرت
 عمر نہ کمال آزادی بود و مردم براعمال آن خلیفہ عالیشان نکتہ چینی میکردند جناب شبلی میگوید
 "ماہون کے عہد کا مقابلہ کرو کہ اوسکے غیر متدل اصرافات پر کرو و ہون مسلمانوں میں سے
 ایک بھی نکتہ چینی کی جرات نہیں کر سکتا۔ کل بیت المال (بنک فنڈ) ایک شخص کے ہاتھ میں
 دیدیا گیا ہے اور وہ جس طرح چاہے اوسپر آزادانہ تصرف کر سکتا ہے" ہر دو غرض مادر این
 جملہ موجود است (۱) معنی حکومت شخصی و (۲) خوف +

خردمندان باید گوش خود را باز کنند و ہوش خود را بر این کلمات حق و بی بسیار تلخ و
 ناگوار بجا نند + چیزی کہ موجب تباہی اساس اسلام شد از ابتدا کہ برور باہین زمان رسید
 این بود کہ نویسندگان اسلام مورخین اسلام مصاحبین سلاطین اسلام۔ قاضی القضاات
 مسلمانان۔ تمام محض از روی غرض معلومی یا نامعلومی ہمیشہ تعریف و تہجد گفتند از سلاطین اسلام
 عہد خود یا زمانہ ما قبل خود و تمام اعمال مقبولہ ذمیرہ آنها را مدوحہ و پسندیدہ خواندند و دانستند
 و ظاہر نمودند + مگر کمال تعجب است کہ در چہار دہم صدی اسلام و باوجود آنکہ ہمہ مسلمانان و
 خصوصاً مسلمانان ہند بزم خود از خواب غفلت بیدار شدہ اند و چشم و گوش آنها باز شدہ و ہمتا
 ترقی مردم یورپ را سلوم کردہ اند و آواز "ایجوکیشن ایجوکیشن" بر آسمان بر شدہ + صد ما
 برسہ و کالج باز شدہ مع ذلک ہندو گوری قلم بر میگردد و این چیز پارامی نوبیدہ ابراہاماً ملاحظہ کنی کند
 کہ اگر غرض اوبیداری و ہشیاری و ہمدردی و ترقی ملت خود است باید ہر چیزی را کہ مملوچ است
 ملح کند ہر چیزی را کہ مقبول است دم گوید و ہر فقرہ و جملہ کتاب او شتمل باشد ہم از مدح اعمال
 مدوحہ ہم از ذمہ افعال مذمومہ + بنا بر اینکہ جناب مولانا تمام اعمال و افعال ماہون سائیک مملوچ
 میدانیکی دو فقرہ از سر اسر کتاب مؤلفہ اوشان اینک بیان می شود در ذیل -

” مامون کی فیاضی کی تعریف اُس کے ارکان دولت نے ضرور کی ہوگی جس نے رکاب سے پاؤں نکالنے کے پیشتر ایک ضلع کی آمدنی کے چارخس خوبس لاکھ چھار ہزار دینار تھے دیکھو۔ یہ ایک بحرئی شمال ہے۔ شعر اور اہل فن کو ہزاروں۔ لاکھوں درہم و دینار عطا کر دیتا مامون کا ایک معمولی کام تھا + ” لب مطلب ابن فقرہ ابن است کہ ” فیاضی مامون بجدی بوز کہ پیش از آنکہ پای خود را از رکاب بیرون آرد چارخس از مالیات یک ضلع ملک کہ بیت لک و چھار ہزار دینار بود بخشید۔ و این یک بحرئی شمالی است از بندل بخشش او۔ شعر اور اہل فن را معلوم نیست کہ اہل فن کد ام گروہ مراد اند شاید تووال و تواد و مسخرہ و ہنرال باشند) ہزار ہا و لکھا درہم و دیناری بخشیدہ و این صرف یک کار معمولی او بودہ + شاید بعضی اشخاص و بسیار معدودی کہ از وضع جهان و جہانداری این زمان آگاہ استند و اینگوہ بخششہا را در شہا تہذیر و اینگوہ نہ دلمارا کار برادران شیاطین میدانند نکتہ صینی کردہ باشند و لہذا جناب شہلی در کمال بخشش خاطر و قہر میفرماید ” این یک غلط عظیم است کہ ما طر سلطنت امروز را با طر سلطنتہا ایشیائی زمانہ قدیم برابر کنیم۔ کسافی کہ در این زمان تعلیم یافته اند و ایاتی کہ در تواریخ قدیم استند عموماً محل براغراق میکنند و چنین گمان مینمایند کہ پس از مصارف ملکی و فوجی این ہمہ مبلغ کجا باقی می ماند کہ برای این فیاضی کافی باشد۔ لیکن این غلطی آنہاست کہ مصارف ملکی و فوجی سلطنتہای قدیم ایشیا را قیاس بر این زمانہ میکنند و حال آنکہ آن زمانہا صیغہای مختلفہ عہدہ (یعنی ادارہ و شعبہہای حکومتی) نبود و مواجہانیز بسیار کم بودہ است + اس لئے خزانہ عامرہ کا بڑا حصہ ان فیاضیوں میں صرف ہوتا تھا جسکو آج ہم فضول اور لغو بتاتے ہیں“

باین سبب یک حصہ عظیم خزانہ عامرہ باین فیاضی ہا صرف می شد کہ امروز ما فضول و لغو ظاہر می کنیم +

بندہ از آن اشخاص نیستم کہ این چیز ہا را کہ در تواریخ اسلامیان نوشتہ باور نہ کنم و اغراق دانم بلکہ کمال یقین را دارم در واقعیت آنہا و این را ہم خوبی میدانم کہ این حال در امر

ملک جهان از هزاران سال قبل از اسلام جاری بوده است مگر در میان مسلمانان از همان ابتدا اسلام یعنی از زمان معاویه جاری شد و هزار بار بیش از سایر اُمم و همه جا جاری بود و پیوسته فرو آمده تا زمانه ما رسیده و در همین وقت هم که قلم در دست بنده است در سراسر ممالک اسلامیان همین حال است و این کتاب نوشته میشود برای بیان این اعمال غیر محمود که جناب شبلی آنها را ممدوح و محمود نوشته و تاکید و مبالغه هم وارد که بیشک چنین بوده و اغراق و کذب نبوده و مردم باید صدق آنها را قبول کنند + اکنون در پیش چشم همه مسلمانان است که در ملک ما مجلس شورای ملی برپا شده و معلوم گشته است که قبل ازین چه خرابیها شده بوده است بواسطه آنکه سلطنت شخصی و پادشاهان خود سر و مطلق العنان بودند + سابقا مردم ملک ما بطور خرد می گفتند که خزینه ایران پُر است از اشرفی و چندانکه زر در خزانه ایران است و خزانه هیچ ملکیتی نیست ولیکن اکنون معلوم شد که ایران چندین کُرد و مقروض است هر چند که شاه بیچاره ماضی ما مانند امون فیاض نبود که زر ملک را بر او باش و سحرگان بیجا با بخش و بخش کند و بی بیشک این مبلغ گزاف را که بقرض گرفته بوده بطرفی صرف کرده بوده است که با کل بی ضرورت و خلاف حکم انی و سلطنت نیک بوده - اگر بجای بود فقره چندی از بهبوده خردی ما و اعمال خلاف دیگر سلطان مراکو و سلاطین دیگر اسلام جهان هم بیان میگردم +

مگر بنده یک سوال میکنم از جناب شبلی و بحقیقت از تمام خردمندان و علما و مولویان ملت اسلام که در بین بگذارد و سیصد سال همه در خواب غفلت بودند و خود معترف استند که در خواب غفلت بودند و بی لواط در بین همین بجز زمان بیست و پنج سال از خواب غفلت بیدار شدند و شروع نمودند در سراسر ممالک اسلامیان که خود را ترقی دهند و مدرسهها و اسکولها و کالجها برپا کردند و آوازه ایجوکیشن را بر تمام جهان رسانیدند و خود جناب مولانا چندی در مدرسه العلوم علیگڑ مدرس و هر کاری پیرو سرسید احمد خان بوده است آیا ترقی عالم را در چه میدانند؟ آیا ترقی درین است که مردم علوم مغربیه را جاصل کنند؟ سرسید احمد خان که خیالات دیگر داشت و اساس اینج را العلم

را بر وضع دیگر یعنی وضع جدید و بموجب خیالات امروزه جهان قرار داد چگونگی و آغاز کتاب
المامون تقریظ بر کتاب مذکور نوشت و مطالب آنرا پسند فرموده *

اگر چه همه خردمندان اسلام بطریقین میداند که مسلمانان از این درجه ترقی قدم پیشتر
نخواهند گذاشت یعنی از تحصیل علم و برآمدن بی آنکه - یا بر لیترات لا - یا واکتر - همین علوی
که در زمانه مامون هم آنها را در کار بودند که یا قاضی شوند - یا شاعر و ادیب و سخنه و هنر -
یا طبیب مستح و مال و فال گیر و محدث و مؤرخ و مؤرخ نویس و خوشامد گو - مگر آن کسی بگوید که آیا
مسلمانان ترقی را در وضع حالیه مردم یورپ میداند و میخواهند یا در وضع حالیه زمانه مامون و
مامون و بنی امیه و بنی عباس ۹۰ در نظر دور بین فقیر الان کما کان تمام کیفیات و حالات و وضع
ملکرانی و حکومت و زیست و زندگی و معاشرت امروزه ترکی - ایران - مصر - افغانستان - مراکو -
حیدرآباد و غیر هم بعینه جهان حالت زمان مامون است و بس + شاید اکثری از خردمندان
اسلام زمانه مامون و مامون را بهتر از این زمان بدانند مگر فقیر این زمان را بهتر و برتر میدانم
چرا که در زمانه مامون و مامون درجات یونیورسیته - بی آنکه - ایم آنکه - واکتر - و امثال اینها -
و نیز خطابات سنی اس آئی - که سنی اس آئی - سرفلان و سر بنجام - و فلان فلان نشان قلمه -
نبود و امروز وجود دارد + بیشک برای انتظام مدرسه نظامیه بغداد کاتبی - کرسی نشین -
ترشی - سکرتری - پرنسیپال - و غیره و غیره بود و از طرف حکومت هم دائر کتر نبود و امروز هم
اینها موجود استند + بیشک در آن زمان عدالت العالیه و هزار مایکل و رجه اول و دوم و
سوم نبود - پولیس و پوستخانه و دفاتر فینانس - هوم سکرتری - مالیات بندوبست - لولکل ضد -
مجالس وضع قوانین و کبئیت و غیره و غیره بود و امروزه ما را موجود دارند - مگر معلوم نیست که
چون این همه را مردم یورپ از مسلمانان آموختند کت و پتلون و امثال اینها هم بود یا که اینها
صرف متعلق زبان ما هستند که کون در ترقی است + بهر حال با وجود آنچه ذکر شد هنوز جهان آتش
است و جهان کابسه - همان اخلاق و تمدن - وضع زیست و زندگی و اعمال بهبوده و اتلاف زر

و گرسنه بودن و خفقن و بکینن مردن صاحبان علم و دانش و کمال و خوش گزرا نیدن و لعینش
 و عشرت بسر بردن او باش و کلاش و مسخره و مطرب و مشیاد و در خاص و فحش و فسق بر جان
 منوال است که در زمانه خلفا ربی انبیه و بنی عباس بود +

بنده یک سؤال میکنم از جناب شبلی که آیا خوش میدارد که کسی از قدر نماید برای آنکه قصیده
 غزالی بگوید در مح آنکس و او را شاعر بخوانند - یا آنکه او را احترام نمایند و قدر شناسند بجهت
 فضل او و او را فاضل گویند - شاید طبیعت مولانا بان امر اول زیاده مائل و راغب باشد یا آنکه
 شاعر کامل را با فاضل کامل یکسان داند و طبیعت بنده خلاف این است + من چنین میدانم
 که هر چند فردوسی در فارسی خلاق سخن بود و مردم او را برای اشعار بلند پایه آبدار و تعریف میکنند
 ولی بحقیقت تعریف فردوسی در این بود که روزگار سلاطین کمین را نو کرد و سر اسیر کتاب او اندرز و
 نصیحت است برای آیندگان پنجمین سعدی علیه الرحمه دیوانی دارد بسیار ضخیم و اشعار و غزلیاتی
 که بدایع آدم راست میسازند مع ذلک چند آنکه گلستان و بوستان او مفید استند بر احوال بندگان
 خدا و دیگر اجزای دیوان او نیستند و بکار هیچکس نمیخورند + بالجمله عرض بنده ذم شعر و شاعری
 نیست بلکه عرض بنده فائده است که از هر هنری بندگان خدا میرسد و باید برسد +

اکنون یک سؤال دیگر میکنم از جناب مولانا شبلی - آیا آنجناب که تمام کتب عرب را زیر و رو
 کرده است و خصوصاً احوال مامون را بخوبی میداند میتواند گفت که در عهد خلافت مامون عدت
 شعری کامل و صاحبان فضل و کمالی که بودند که بی نهایت مالدار بودند چند بودند - و از آنطرف عدت
 آنها را که گرسنه بودند و میبوسا بر روز و مرد و مرد چند بودند + جناب مولانا در صفحه ۲۵ کتاب مؤلفه
 خود میگوید "سواى این معنی ما یک طائفه دیگر نیز باس مامون رازیب و زینت می بخشیدند
 تمام گل اندام نازنیانی که از جنگهای روم و ایشیای کوچک اسیر می آوردند و دلان آنها را
 بقیمت های ارزان خرید و موسیقی - شاعری - ایام العرب - ادب - خوشنویسی - ظرافت و عاقر خالی
 تعلیم مینمودند و در این فنون آنها را کامل کرده قیمت های بسیار گزاف میفروختند" پس این جمله

را میفرماید که بزبان خودش اردو مینویسم " مائون کے شبستان عیش میں ان خوردشون
 کا ایک بڑا بھرمٹ رہتا تھا جنگلی خریداری اور تربیت نے خزانہ عامرہ کو اکثر زیر بار کر دیا تھا
 و لیکن معلوم ہی نہیں کہ آیا انہم کنیزکان را خاص مائون میخرید و واحد کائف بو یا دیگران ہم
 میخریدند۔ و دیگر آنکہ معلوم ہی نہیں کہ آن بھرمٹ مشتمل بود از پنجر یا یا وہ ہزار پس بیوسید
 کہ کنیزکی را با این صفات مذکورہ آوردند قیمت گرانی برای او طلب کردند۔ مائون گفت من
 شعری میخوانم اگر جواب آن رافی البدیہ گفت از اصل قیمت ہم زیادہ میدہم پس شعری بخواند
 و کنیزک فوراً در جواب گفت اذا وجدنا محبا قدا ضربہ واء الصباہ اولیناہ احسانا۔ مگر معلوم
 شد کہ یہ قیمت اور اعطاف فرمود + اکنون بندہ از فرمای این کلمات میگویم کہ پادشاہ عظیم الشانی
 کہ شاید آمدنی تلکش بچاہ کرور بودہ است و بیچ ادارہ حکومتی نداشتہ است و چاکران مواجب خواہ
 او بسیار معذور بودہ اند و میکس را قدرت دم زدن نبودہ است در آن ہمہ ہیودہ خرجی او
 و عیاشی و شہوت رافی او با این غایت بودہ است بخیل کہ وہ ہزار کنیزک داشتہ است و تمام
 آن آمدنی را در پای اینہا بر باد میکردہ است و ہمیشہ خزانہ عامرہ او زیر بار بودہ +

پس بندہ سوال میکنم از جناب مولانا شبلی کہ آیا این وضع سلطنت و حکومت در نزد ہم و
 دانش اوشان مطبوع است۔ اگر مطبوع است جای گفتگو نیست۔ و اگر مطبوع نیست کمال
 تعجب است از بزرگواری کہ ایگونہ چیز ما و اعمال را داخل مدوہات شمارد و ایگونہ زرنندگان
 خدا را بر باد و اون فیاضی خواند + خود جناب مولانا از وضع و حالت حیدرآباد شکایت داشت
 کہ چنانچہ لازمہ قدر و منزلت او بود و از او احترام نداشتند و یقین است کہ نزد ہر اسیر و بزرگواری
 کہ میرفت بقدر موتی جان۔ یا ریشم جان فاختہ و رقاصہ از این قبیل قدر و منزلت نداشت و
 آن فاختہ را بیشتر احترام میگذاشتند از وہ چنانچہ ما ہی دو صد روپیہ برای او قرار دادہ بود
 و حال آنکہ ہر یک از این فواحش را ما ہی پنچصد و ہزار روپیہ بلکہ در یک شب پنچصد روپیہ میدادند
 و بر این منوال یقین است کہ ہزار عالم ناضل را در نزد مائون احترام کی از آن کنیزکان نبود۔

پس این چہ سلطنت و حکومت و ملکزانی بود کہ قابل ملح و ثنا باشد *

گمراہ کیفیات بسیاری از کتاب الما مونی کی دو فقرہ دیگر ای نویسم و ازین مطلب
در اینجا درست میکشیم + در صفحہ ۷۷ مینویسد چون مامون بہ حسن رسید چند شخص کہ سردار آنها
غالب مسعودی بود در شب جمعہ ۲ شعبان در حمام ذوالریاستین را بقتل رسانیدند۔ مامون
سادی کرد کہ ہر کہ قاتلان مقتول را گرفتار کند وہ ہزارا شرفی باو بدہد۔ چون قاتلان مذکور را
آوردند جو یا شد کہ کدام کس آنها را بران کار بداشت ہمہ گفتند تو خود بودی آن کس منع و نیک
آن قاتلان را تمام بگشت + پس در صفحہ ۷۷ مینویسد شاید متعزضی بر مامون الزام آرد کہ
ذوالریاستین کہ اساس حکومت او را استوار نمود باشارہ خود مامون بقتل رسید۔ لیکن
ہم پوچھتے کہ آخر علاج کیا توانہ ذوالریاستین اپنی نیروسری سے باز آسکتا تھا نہ اہل عرب
اوسکے سامنے سر جھکا سکتے تھے۔ موقع ایسا آپڑا کہ بقای خلافت اور ذوالریاستین کا اجتماع
نا ممکن ہو گیا تھا + شہاباش مولانا خوب رفع الزام از مامون نمودی۔ غدر بدتر از گناہی
بہ ازین نمی شود۔ در این مقام باید بندہ بقول ابن مبارک بگویم کہ من نمیدانم بکدام یک ازین
امور تعجب نمایم۔ از فعل مامون یا رفع الزام نمودن جناب شبلی از او + مگر جناب مولانا میفرمایند
حضرت علی رضی اللہ عنہم را مامون جانشین خود قرار داد و شیہا میگویند اورا بقتل
رسانید۔ (این ہم بر بندہ معلوم نشد کہ بچہ حساب یا اشتباہ حضرت رضا امام ہفتم شدہ) +
پس میفرماید "سننی مورخ اسکے محاسن و فضائل کا علانیہ اعتراف کر کے بڑی حسرت سے
لکھتے ہیں کہ افسوس شیبی تھا" *

مشہور است کہ وقتی شخصی گفتہ بودہ است "حسن و حسین و قرآن معاویہ بودند"
و شخصی دیگر بجاواب گفتہ بودہ است کہ "حسن و حسین را درست کنم یا دختران معاویہ را"
اگر مامون شیہہ بودہ است ما باید بگوئیم کہ شیہہ بسیار بد و مردودی بودہ است کہ اول بر
خود را بخت باہ بگشت و از خوشی قتل او سجدہ شکر بجا آورد۔ بعد وزیر خود را کشت کہ او را

بر تخت نشاندند و سلطنت رسانید. بعد قتلان او را کشت. بان غایت شهرت پرست بود که صد تا و هزار ماکینز میخرید و نگاه میداشت. آنهمه مال خلق الله را بر باد میداد. و آخر آن امام مقرر فیض الطاعه خود را هم کشت. مرا ابد با جناب شعلی خصوصت و غرض نفسانی نیست بلکه شفیق بنده است و او تنها مورد افسوس نیست بلکه تمام مورخین اسلام مورد افسوس اند. افسوس است که چنین فاضل کاملی اینسان ساده لوح و بقول اهل ملک خودش پورانه فیض است که میواید تمام مورخین سنی علانیه بر محاسن و فضائل مأمون متعرف اند ولی کمال حسرت میگویند افسوس که شیعه بود. از این کلام معلوم میشود که تمام مورخین سنی بسادگی این جناب بوده اند و از ابتدای نام شیعه چنان بر بوده است که مورخین سنی از روی فسوس گفته اند مأمون شیعه بوده. در این همه کیفیات مر ایک غرض خاص است و آن این است که مال دنیا و اغراض نفسانی چگونگی است. چگونه صاحبان بعسیرت را نایابی سازد و از آنطرف خوف هم عجب چیزی است یعنی خونی که یا از روی بیم جان باشد یا از روی امیدمان رو با جمله تمام خرابی جهان و از ابتدا جهان یا از روی همتا بوده یا از روی غرض. یا از بیم جان. یا از امیدمان. و در میان این چهار کیفیت پنج کار بد و مذموم و گناه کبیره یا صغیره در جهان فرو گذار نشده است حتی کشتن پدر پسر و پسر پدر و برادر برادر و مادر دختر و دختر مادر و خواهر خواهر را و همچنین زنا با حکام و اعمال از اینها بدتر هر چه را ما تصور کنیم.

اکنون می آیم بر سر کیفیات دینی و امور مذموبیه مر لوط به جهل و غرض

پوشیده مبارکه که بنا بر ارتباط غرض این فقیر که ثابت نمودن این امر است که این همه اوضاع جهان و دین و مذہب و ایمان و خدا شناسی و عبودیت و هر چیز دیگر محض برای همدروی بجای آدم است از یکدیگر و نسبت با هم باید ملاخط نمود که دین و مذہب چهار کورد در هر زمان و در میان هر قوم و هر ملت و همچنین در میان جهل و غرض نفسانی و خوف و رجا دین و مذہب چه شعبه باز با

میکرده اند و هنوز میکنند + باید دانست که دین یا مذہب در سرنانی در میان جمل و غرض خوف
 در جا چیزی بود و اثری داشت مانند شراب و آتش - بزرگی گفته است "باوه فی در سهری نمیکند"
 آنچه را آنچه تر میکند - مثلاً اگر شخصی جاهل محض باشد و در حالت بهر شیاری اعمال و افعال
 و اقوال و کردار او همه نامہنجار استند باید دید که اگر شراب بخورد چه حالتی بهم میرساند و همچنین اگر
 آتش بسوزد و چه نتیجہ از او حاصل میشود +

دین و مذہب را از ابتدای عالم چند اثر یا کیفیت خاصی بوده (۱) آنکه در میان محدودی
 از خلق خدا که بظاہر از کورما جاهل اندکی عاقل و با علم و نبوتیاری و چالاک تر بودند کیفیتی داشت
 که آنها خود را بت النوع انسان میدانستند و خود را بر سایرین مالک جان و مال و زن و فرزند
 تصور میکردند و خود را شبان بر کورما مردمی پنداشتند (و غالباً و اینموند بجهال) که محض بار او
 و خواہش نفوس خود آنها را نگاه دارند و مہار و در بینی انگندہ بہر کجا که بخواہند بکشند - (۲)
 آنکه کورما جاهل بحت را باین عقیدہ درمی انگند کہ ما بنده و برده و عبد و عبید آن گروه اول ایم
 و جان و مال و اہل و عیال و زیست و زندگی ما از آن آن گروه است ما را ابد اختیار نداده اند
 و ما باید تسلیم محض باشیم در قبضہ اختیار و اقتدار آنها - (۳) آنکه در دماغ گروه اولین درمی انداخت
 کہ ما باید تمام خلق بہمان را بزور و جبروت طایع و منقاد خود سازیم و در این کار فتح و ظفر میسری شد
 جز آنکہ بوعدہ و وعید بجهال را بر این کار بدارند و باقسام جیل و تداویر و بر غبت بہشت و خوف از
 دوزخ آنها را بجرکت در آرند و انگینہ سازند برای مآرب و اغراض خود - (۴) آنکہ در دماغ
 گروه ثانی درمی انداخت کہ آری حصول مال و زر و دولت و عیش و نشاط و شہوت رانی این
 دنیا و اجر و ثواب آخرت محض موقوف است بر این کار کہ بندگان خدا را بہانہ دین پاکفروزند و اہل
 بکشیم و مال آنها را یغما و زن و دختر و سپہ آنها را اسیر آریم یا آلودہ و امن سازیم و نیز مستوجب قرب خدا
 بشویم و بہشت ملک طلق ما گردد + مگر کامیابی در این امر مقتضای حالت و وقت و دوزخ و دیگر امور بود
 داشت اول شمشیر بود و ثانی زبان - اگر شمشیر بود ابتدا حاجتی بزبان نداشت - ولی اگر شمشیر نبود

بناچار باستی زبان در کار آید و بی بیشک زبان گاهی کامیاب نمی شود و اگر می شد بی نهایت کم
 مگر بد صورت حرکت میگردید کی بملایمت و یکی بختی نداشت. در صورت آزل فی الجمله کامیابی بود و بی
 در صورت ثانی قضیه برعکس بود زیرا که هزار ماحون ناخوش ریخته می گشت و عاقبت الامر مطلوب و
 مقصود هم بدست نمی آمد. این همه که عرض شد از قدیم الایام بر همین منوال در سراسر ملک جهان
 وجود داشت و اگر ما در تاریخ جهان ملاحظه کنیم صدق این کلام بر ما معلوم می شود +

اما آنچه واقع می شد در میان نصاری منسوب به تمام این شقوق بالا بر این صورتها بود. چون
 شاگردان یا توار یون حضرت مسیح پراکنده شدند و خلق را بدین سیحی دعوت نمودند ابتدا یکی از آنها
 پائون نام به شهر روم دار الخلافه مملکت روم الکبری داخل شده اهل آن شهر را بدین عیسوی در آورد
 و بطیظ آنکه این شهر اولین شهری بود که ابلش بدین مسیحا درآمدند شهری گشت مقدس و متبرک مانند
 بیت المقدس بود و کعبه اهل اسلام + از آن پس نصاری گفتند که شخصی را باید گردید که بمنزله رئیس ما
 باشد و شخصی را گردید ملقب نمودند به "پوپ". هر چند که یکی از آن پوپهای نخستین پسر فزاری بود
 مگر ملاحظه و ارتباط دین و بمقتضای حماقت خلق آن زمان عظمت و جاه و جلال و جبروت و استیلا
 را این پوپها بجای می رسانیدند که کبکلی هیچیک از خلفاء اسلام یعنی خلفاء بنی امیه و بنی عباس بیایم آنها
 نرسید زیرا که پوپ در لباس دین کار میکرد و در لباس پادشاهی و ملکرانی و لهند مالک بود بر جهان
 مال و عیال خلق الله. چنانچه نوشته اند و حتی یکی از پوپها در رگ گذاری سواره میرفت و دو پادشاه
 عظیم الشان پیاده در رکاب او مانند غلامان میرفتند و شخصی با کمال استعجاب آواز بر آورد که لعن
 الله این چه شان و جبروت است که مشاهده میشود +

هر سال در روز فاضلی پوپ بر منبر خود بر می شد و هر کسی را که در بین سال نور و عتاب تهر واقع
 شده بود یعنی بروقی عقیده اهل اسلام گناه کبیره کرده بود فتوی "از کما میونی کیشن" یعنی از تداو
 و رقی او جاری میکرد. تمام خلق از پادشاه عظیم الشانی گرفته تا فزودترین مردم بخود میلرزیدند که آیا
 این فتوی را در حق کدام اشخاص جاری خواهد کرد. البته سلاطین و بزرگان بیشتر مورد عتاب و قهر

او واقع می شدند بحقیقت غرض آنها هم همین بود که بر پادشاهان و بزرگان استیلا داشته باشند چون
 پوپ حکم ارتداد کسی را میداد اگر چه پادشاه مملکتی بود حتی زن فرزندان او نیز از او کناره می کشیدند
 و بیایستی بدست خود بسز و بخورد و برین حال بسر میکرد تا هر زمانی که پوپ قلم عفو بر خطای او در
 میکشید و وقتی دیگر چنان بود که بر شهری و ملکی قهر میکرد و میگفت که این شهر ملعون و مورد غضب الهی
 واقع است. آن وقت تمام خلق در آفت عظیمی در بودند و باب معاملات و آمد و شد مسدود بود و هوا
 آن شهر نایاک بود و مردگان را در کوچه و بازاری افکندند زیرا که نمی توانستند آنها را مس نمایند
 و بگوستان برند و بقیه سپارند. اصولی قرار داده بودند که وابستگان کلیسا بقول ما اهل شرع اگر
 بجزی کشند حکم سزای آنها با پوپ و نواب او و اهل کلیسا است و پادشاهان و عموم خلق غیر اهل کلیسا را
 ممنوع داشته بودند که بموجب قوانین مملکتیه آنها را سزا دهند. لهذا وابستگان کلیسا و سلسله علماء
 بسیاری از زنان و دختران مردم را آلوده و امن می ساختند و کسی را اجزأت دم زون نبود.
 بلکه مکر خونهای ناحق هم میکردند و روزگاری رسمی شده بود که گناه کاران نزد پوپ یا نواب یا گمشگان
 او آمده اعتراف بگناه خود میکردند و زری داده معفوی شدند و کتب مقدس توریت و انجیل در زبان
 یونانی و لاتین بودند مخصوصاً انجیل (همچنانکه قرآن و احادیث مادر زبان عربی است و در هر زمانی
 که روزی خلق از دریافت معانی آن لایعلم و عاجزانند) عیسویان آن زمان نیز بر این منوال لایعلم و بخیبر
 بودند از معانی و تفسیر کتب خود بلکه پوپ با ممنوع و حرام داشته بودند که خارج از اهل کلیسا کسی
 زبان لاتین را حاصل کند و لهذا بهر نحوی که خاطر خواه و بموجب اغراض نفسانی خودشان بود
 کلمات انجیل را معنی و تفسیر میکردند و نیز همچنانکه صد تا کس در میان اهل اسلام هزارها حدیث
 را از خود تراشیدند آنها نیز کلمات و عبارات بسیاری را از خود تراشیده نسبت بر کتب مقدس
 و حواریون میدادند.

بالجمله این حال بر این منوال بود تا آنکه شخصی برخواست بنام "کوثر" و کتب مقدس را
 بزبان خود ترجمه نمود و خلاصهای پوپ و تابعین او را ظاهر ساخت و از آن زمان عیسویان دو

گروه شدند مانند سنتی و شیعه اسلام. گروه اول را که پوپ رومین آنهاست "رومن کتولیک" میخوانند و گروه ثانی که مخالف گروه اول اند "پروتستانت" لقب یافته اند. گروه اول حضرت مریم عم را نیز در الوهیت شریک کرده اند و اشکال حضرت عیسی، مومریم را در کلیسای خود بنا کرده پستش میکنند و همیشه چیزی بصورت صلیب از سیم و زر ساخته گردن خودی آویزند و در هر مقام و هر سفر صلیبی از چوب یا سنگ نصب کرده اند و تفهیم آرا اینها مانند معتقد بسیاری از اولیاء و اشیاء متسلطه آنها میباشد. گروه ثانی میگویند این همه داخل بت پرستی است و جزوه حکم خدا که در کوه طور بحضرت موسی، ع رسید و برالوح فرشته بود و نیز یک فرمان حضرت مسیح که فرمود "دوست دارید، همسایه خود را" هیچ عمل دیگری را بجا آوردن ضرورت نیست و کفر است. از زمان نو تمبر ۱۹۱۹م تا دو صد سال پیشترین دو گروه دشمن جانی یکدیگر بودند و از یکدیگر بسیاری را بر آتش کباب و بر آهین تفته بریان نمودند و دروغن جوشانیدند و حتی آنکه "الیزابت" ملکه انگلستان صد سال پیشتر ملکه اسکاتلند را که خویش او بود و بجافت مذہب بگشت. بلکه تا او اهل صد سال باضی در انگلند هیچ رومن کتولیک را خدمات عالیه حکومتی نمیدادند. مگر بعد از آنکه تقاضای این وقت بسبب کثرت علم و تفسیر و تبدیل حالت جهان امور مذہبی با امور پولیتیکی تبدیل یافته و آن جنگ و جدال مذہبی بظاهر موقوف و معدوم گشته و فی البتہ در باطن و تا قیامت موجود خواهد بود. در این وقت سه شعبه عظیم مذہب عیسوی در ممالک یورپ و امریکا وجود دارد (۱) مذہب رومن کتولیک (۲) مذہب پروتستانت (۳) مذہب نفرانیت که متعلق است به کلیسای یونان و مردم رومین تا ما پیروان آن مذہب هستند. مگر البتہ همان سان که شعب مذہب اسلام وقتی هفتاد و دو بود و محکم که امروز صد تا باشد شعب مذہب عیسوی هم بسیار است چنانچه گویا در میان پروتستانت ۴۰۰ فرقہ مختلف اند و فی یکی را با دیگری کاری نیست.

مختلف کیفیات و حالات امروزه عیسویان یورپ و امریکا

مسلمانان باید بخوبی چشم خود را باز کرده بر این فقرات بنگارند و بخوبی گوشش خود را فرا داشته
 این کیفیات را بشنوند که بکار آنها آید - (۱) ابتدا باید دانست که عیسویان یا بموجب رافت
 و رحمت الهی و توفیق آسمانی یا بنیتچه آن تغییر عظیمی که خدایتعالی در کلام خود فرموده است ان
 الله لا یغیر ما بقوه حتی یغیر و اما با انفسهم از خواب غفلت بیدار شدند و حالت خود را تغییر
 دادند و پروردگار آنها را یاری فرمود که بسختی و استواری چنگ در زنده عبودة اوثقای علم و دانش
 و لهذا بسیاری از توهمات باطلانند هب را از دست دادند و بظاهر جنگهای مذهبی را برکنار
 نهادند + (۲) آنکه با وجود علم پیروی نمودند آن آیه دیگر را که خدایتعالی فرموده لیس للاسنان
 الا ما سعی - که در واقع بچستی زبیران بستند و بدنبال محنت و مشقت و پشینه و هنر و کمال و تجارت و
 حرفت و دستکاری روان شدند + (۳) آنکه بموجب آن آیه عظیم پر فائده دیگر عمل نمودند که
 خدایتعالی در قرآن ما مسلمانان فرموده است و شاورهم فی الامور و پادشاه و گدایان تاج شاهای
 و دلق گدایان مستحکمتند و در نیک و بد و فتح و هزیمت و خوشی و ناخوشی و جریان امور مکررانی
 یکدل و شریک شدند و تمام زور و استیلا و قوت و جبروت خود را باین کار دیدند و بطور احتیاد و
 یگانگی اصول و قوانین نیک جاری داشتند + (۴) و از همه بالاتر آنکه این آیه مافی هدایه را که
 خدایتعالی به مسلمانان فرستاده و در کتاب مسلمانان است که فرموده ان المؤمنون اخوة باکال
 تبره و مواظبت سخت و استوار گرفتند و در آن صراط مستقیم قدم زدند + ولیکن مسلمانان نباید فخر کنند
 که عیسویان این صفات و فضائل و چیزها را همه از زمین و قرآن ما اخذ کردند بلکه خدایتعالی عقل و
 دانشش به فردی از افراد بندگان خود عنایت فرموده و چشم و گوش هم همه داده و راه نیک بدرهم
 همه نموده و گویی آن راه را پیش گرفتند و بمنزل رسیدند و گویی این راه را پیش گرفتند و در
 بادیه حیرت سرگردان میگردند و راه بجائی نمی برند + مقام حیرت و عبرت است که از ابتدای اسلام
 یعنی پس از رسول الله هیچکس بر این آیات مذکوره عمل نکرد + بنی امیه و بنی عباس و هارون م
 مأمون عمل نکردند + خاندانهای دیگر عرب و عجم و ترک و هندی و صفوی و مغول و غیر ذلک عمل نکردند

و امر و زیم که اهل ایران ما میخواهند عمل کنند پادشاه راضی میشود که اختیارات و اقتدارات خود
 را از دست بدهد و نه علما میخواهند زور و استیلاي خود را فرو گذارند و تا ایندم که بنده قلم در دست
 دارم بسیچو خب کاری نکرده اند و تحمل که گاهی نخواهند کرد + (۵) آنکه آن آیه عظیم الشانی را که در
 قرآن اهل اسلام است یا ایها الذین امنوا لا تتخذوا الیهود و النصارى اولیاء الخ بحال
 سختی عیسویان پیروی میکنند و پیوسته سعی و جهد دارند که مسلمان و چینی و یهود و هند و ذواتها میگیرند
 را از جهان معدوم سازند + بر خلاف مسلمانان که از غلامی و کفشی بر داری نصاری متخرد و سرفرازند
 (۶) این آیه قرآن را هم بحال ثبات قدم پیروی میکنند که خدا بی تعالی بمسلمانان فرموده و اعتصموا
 بحبل الله جمیعا و لا تقربوا الخ + (۷) و لیکن یک کلامی را که حضرت مسیح بسرمو و خدا فرموده است
 که دوست بدارید همسایه خود را و اگر کسی طلبا آنچه یک رخسار شما میزند رخسار دیگر را پیش آرید بختی
 فراموش کرده اند - و هر یک از آنها دشمن خود را همسایه خود است و اگر ممکن باشد بشو و سنج یکدیگر
 را برمی آرند و اگر چنین کاری ممکن نباشد و از بهارات بسیار عظیم جنگی و لشکرهای گران کاری نباید
 بعرض آن بجهت توسعه تجارت خود و تباهی تجارت همسایگان خود در سایر ممالک اقوام دیگر فتنها
 برپا میکنند و خرابیها میمانند و آن ممالک را بظلم و جور و زور بقبضه خود در می آرند + (۸)
 علوم حکمتیه طبیعییه - ریاضیه و صد ها علم دیگر را بحد بحال رسانیده و از هیچکس مخفی نداشته اند مگر
 صرف خود میتوانند از آنها دولت دنیا را بچنگ آرند و بحال خوشی و راحت و بدون بیکاری و سعادت
 بسر برند و محض از پر تو خود و اسباب و آسایش و راحت و جاه و تجل خود دیگران را هم خیزی
 براحت و از پر تو دولت و کمیت خود دیگران را هم بدولت میرسانند +

اگر چه معاملات دین و دنیا و امور زیرت و زندگی فرزندان آدم که بلحاظ افراد اگر درست
 بالا را بگیریم زیاده از هفتاد یا هشتاد سال عمر بیش نیست اما بلحاظ قومیت و اجتماع تا هزارانی
 است که دنیا وجود دارد + ولی سخن ما بر این است که اگر ما فرض کنیم که این دنیای موجوده آخر شود
 و پس از آن دنیای دیگری باید با معاملات دین و دنیا زیرت و زندگی آن مخلوق نیز اسباب

و جهات و شایسته‌ها و کیفیات و مستقیقات لاقدر و اختصاصی خواهند داشت و اختلاف
 طبایع و آرا و خیالات و افهام بندگان خدا نیز لاقدر و اختصاصی خواهند بود و بر همین پنج که امروز
 میباشند و سواى این غیر ممکن است. آن خالق حکیم و پروردگار مطلقى که این دنیا را ما و اینها را
 آفریده میدانند که چه آفریده و فکر پنج مخلوقی به گفته آفرینش او نمیرسد. و پنج مخلوقی بهر درجه
 طاقت و علم و حکمت و کمائی که باشد نمی تواند در یک امر بسیار جزئی عالم قاعده کلی قرار دهد و
 در چیزها که یکسان سازد چنانچه دو برادر - دو خواهر - دو پسر - مردی و زنی - دو اسب -
 دو خر - دو گاو - دو درخت - دو سیب - دو غمبزه و هر دو چیز از موجودات همان را برابر یکسان
 کند. آدم و حوا را یک طبیعت و خصلت نبود. نایل و قابل را یک طبیعت و خصلت نبود
 و کان و فلک هر کس و هر چیز را که ملاحظه کنیم بر این حال است. با وجود این همه اختلاف حالات
 و افتراق خیالات و کیفیات با اعتقاد هر قوم و هر ملت خدا بیغائی منتظمی را فرستاده و دستور الهی بد
 او داده است برای انتظام این عالم و او را با بوالبشر چنانچه با اعتقاد اهل اسلام خدای آنها
 که واحد علم یلدا و لم یولد است رسولی را فرستاد و هدایت نامه هم با او فرستاد که بموجب آن مسلمانان
 عمل نمایند و در آن دستور العمل جایی میفرماید که مسلمانان را فرض است که بر این کتاب کتبت با قبل
 این عمل نمایند زیرا که فرقی در میان آنها نیست. در جای دیگر میفرماید هر گروهی از آنچه دارند در میان
 آنها موجود و مرسوم اند خوش استند شاعری درین باب گفته است "تلع کفر و دین بی شتری نیست
 گروهی این گروهی آن پسندند" دیگری گفته است "جنگ هفتاد و دو ملت همه را غدر بنه -
 چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند"

پس بظاهر امر بر او اجتماعات هر قومی فرض است که بروفق دستور العمل و هدایت نامه که در دست
 دارند عمل نمایند. و همچنین از دیگر مردمان و حیوانات هم هر چه را که نیک بینند و نیک دانند اخذ کنند و
 هیچ شکی نیست که در این وقت آنچه را که ناز مردم یورپ مشاهده میکنند در آمریکا و در زندگی و تمدن
 و عکرائی و طرز معاشرت هر سر نیک معقول و درست و بروفق اصول استند. اگر آن وضع ما را پسندیدند

نباشد اینقدر بی‌توان گفت که اقلّا برای نفس و ذات و آسایش و راحت آن اقوام ازین بهتر
 نخواهد شد و اگر ما از طرفی فخر کنیم که آن جهات نیکی و آسایش و راحت و اوقار دولت و نظام
 ملکرانی و تمدّن را از ما و از کتاب ما اخذ کرده اند از طرف دیگری ما باید کفّش آنها را بر سر خود برینیم و
 خاک قدم آنها را بفرق خود برینیم و سر بری غیرت خود را بر زیر انگشیم که ما خود آن طریق را از دست ایم
 و پیروی نکردیم که از اخذ پیروی آن آن اقوام بر ما چیر شدند و غالب آمدند و کفّش بر سر ما نیز نهند. اگر
 بعضی از اعمال و افعال آنها در نظر ما مکروه و قبیح و ناپسندیده است این بلحاظ وضع جهان است
 که بسیاری از اعمال ما نیز در نظر آنها بد و مکروه و قبیح و ناپسندیده اند. آنها نیز همین سخن را بر لب اند
 که شما برب دارید، هر ملک و هر سرزمین، قالوا وجدنا اباثنا لها عابدین + مثلاً اگر آنها دست
 زانان یکدیگر گرفته رقص میکنند شما دست زانان پست ترین ذاتها را گرفته هم بستری شوید و از
 بطعن آنها پسر و دختر بهم میرسانید که یکی شما بزرگوار و میثود و دیگری شما بزرگوارده خانم یا یکی نواب می شود
 و دیگری بیگم صاحب + اگر آنها خلاف هدایت نامه خود عمل میکنند شما نیز خلاف هدایت نامه خود عمل میکنید
 و ابد آفرینی در این دوزخ است + همان البته یک شخص حکیم میبزی باید در میان این دو امر انصاف کند
 و فیصله نماید که ازین دو قبیح تر کدام است + مگر از قباحات این اعمال باید چشم پوشید و بر تباخ
 این اعمال بیدیده بصیرت و انصاف و از روی دانش و منبش نظر انداخت که عموماً برای بهبودی
 و خوشی و راحت قوم کدام یک از اینها بهتر است + با وجود این خطئی که شما حاصل است و این
 عیش و عشرتی که شما میتر است باز میگوید اللّٰه یاسجن المؤمن و جنة الکافر پس چه شد که
 دنیا زندان شما گشته است و بهشت کفار؟ در این امر بحال دقت باید غور نمود +
 حالای آیم بر سر کیفیتاتی که در میان مردم یورپ یعنی عیسویان وجود دارند و آنها خود خوش
 و از پر تو آنها دیگر اقوام نیز خوش اند مگر در میان شما اهل اسلام گاهی وجود نداشته است تا با امروز
 هر چند این کیفیات نیز بشمار اند و کتب بسیاری در کار دارند ولی بنده صرف یک چند را بیان
 میکنم. لیکن خصمانیستم که نتایج هر چیزی چگونه باشد و چگونه بشود +

اول آزادی است. آزادی در ملک و نشان و در ممالک مقبوضه خود + ابتدا باید ملاحظه نمود که آزادی
 نیک است یا بد است + آزادی بر دو قسم است (۱) آزادی در امور دین و (۲) آزادی در امور
 دنیوی + اول اگر مسلمانان بگویند آزادی در اسلام نبود بموجب قرآن ما ظاهر میکنیم که آزادی
 بحد کمال بود و از بسیاری از آیات قرآنی معلوم میشود - خدا تعالی فرموده است لا یكلف الله
 نفسا الا وسعها + ولا تزدوا منارة و نهرا خوی + لا اکره فی الدین + و امثال ذلک +
 اگر رسول الله ص یا بموجب علم لدنی یا بر وفق وحی سماوی از هر چیز آگاه بود یقین میدانست
 که چه عدت از مسلمانان صرف بزبان مسلمان بودند و در قلوب آنها زبان نبود مع ذلک
 خاموش بود و صرف بتی هر ملاحظه میفرمود - و اگر سخت گیری هم در کار بود محض برای این بود
 که ابتدای اسلام نبود بایستی که مسلمانان فرمایش یابند + گذشته ازین در همان زبان رسول
 مسلمانانی که بواقع از خدا خوف داشتند بسیار محدود بودند همچنانکه امروز در سر اسیر ممالک اسلام
 همین حال است + اگر چه شراب شکر و شکر در اسلام حرام است مگر بیشک در بیت الله هم استعمال میشود
 و همچنین زنا و سایر گناهان کبیره - و بالجمله آن اموریکه خاص متعلق استند بارتباط و سرو کار خدا و
 بندگان او خاص نسبت دارند بخدا و جوابدهی آنها صرف بخداست و بس + خواه از عنوانیه خواه عتوبت
 تا اگر نخواهند که بظاهر مسلمانان چادر را بکشوند و علانیه خلاف شرع دین خود نکنند همچنانکه هر کسی
 میداند و هر دم وساعت به چشم می بیند در حیدرآباد که هزاران دکان شراب و سیندهی فروشی موجود
 است و هر مسلمان عاصمی که بخواد بفرانغ خاطر در آنها داخل شود و تا علق میخورد و بسیاری
 در خانهای خود میبزند و هر کسی از اهل خانه بدون استثنا نوش میفرماید و هیچ مقام تبرک هیچ روز
 تبرکی مستثنی نیست آن موقوف است به کیفیات دیگر - (۱) باید علوم فلق علم با موزند و کمال
 خوبی تربیت شوند + (۲) بزرگان قوم باید خود از این امور اصرار کنند یعنی فباست این اعمال
 و نتایج مفسر و این افعال را بدانند و نیز تامل نمایند که این اعمال بجمال و جوانان راتباه روزگار میسر
 (۳) پادشاهان و مالکان اول خود بر راه راست قدم نهند و پس اولاد خود را هم هدایت کنند - (۴)

از طرف حکومت یا عموم بزرگان یا اجمن ما و اعطای متعدد در هر شهر و بلد و مقام مقرر باشد که مردم را نصیحت و موظت نمایند + (۵) اجمن ما و استوپی ما در هر مقامی که جمعی از بزرگان و صاحبان زور و استیلا و عهده و دولت باشند فرود است که برپا کنند برای اصلاح حال و طرز معاشرت خلق و خود نیز پامی بند ضوابط آن باشند زیرا وقتی که امیری بارش سفید بلی در دست دارد و جوانان و فرود مایگان بطریق اولی در دست خواهند گرفت + (۶) از همه بالاتر قانون حکومتی است که حکومت باید برای هر امری از این امور قانونی جاری نماید بدون خوف ملاحظه مردم سختی پای بندی آنرا نمایند + اگر چه بسیار مشکل است قی گویی و قی نویسی مبنی بنده میگویم و مینویسم - از این آب گنبدیده بدبو یعنی پسندی میتوان گفت که در این ریاست آبروی هزاران مرد و بنجاک میریزد و ناموس هزاران زن بر باد میشود و لیکن هیچکس قبح آزارنده و ناپرواوار و وزیرا که میگویند "هر ملک و هر رسم" بحقیقت این امور را زائده منصب امثال بنده قباچ اند و اینها داخل فرائض منصبی پیران و مرشدان و مولیان و قاضی و مفتی شهرند *

ثانی آزادی است در امور انشام میان خلق الله یعنی حفظ حقوق مردم که کسی به دیگری ظلم نکند مال دیگری را نخورد - سرقت - زنا یا بالجبر و قتل نفس نکند - در بخش میراث حق تلفی نشود و امثال اینها + در مقام این امور بالفرضه باید که بر وفق شرع و قوانین ملکیه دیگر که با مفهیمای عموم رعایا وجود یافته اند عمل شود و در آن ابد آزادی نیست + البته این امور با واسطه تعلیم و تربیت نیک و انجمنهای نیک و قوانین سخت حکومتی بسیار تخفیف خواهند یافت + مگر یک قسم آزادی میباشد که آزادان و بی حقوق خلق الله میگویند خواه آن شخصی باشد یا غیر شخصی یعنی که خلق الله عبد عبید هیچکس نیستند و اگر مقیدانند صرف مقیدان قانون استند که کسی را با کسی کاری نباشد و هیچ وجهی دیگری را ایند زسانند و مزاج نشود و در اینگونه آزادی است که عموم خلق ملکی ترقی میکنند و فوائد جسمانی است بسببوری قوم را - این آزادی اخیر بطور کمال و بدون مونی کم و کاست در تمام ممالک یورپ و امریکا (سواهی یک رسول) جاری است که شاه و گدا هر دو در خط حقوق خود را می شناسند و مونی

از آن تجاوز نمی کنند و صاحبان دانش اند که تمیز هر نیک و بد را می دهند و تا ماتلح و منقاد
 قانون استند + حالیکه مثال میدهم اگر چه در نظر اکثر اهل مشرق و عموم اهل اسلام بدی نماید زیرا که
 عادی نیستند و نیز غالباً عقل سلیم ندارند مگر بحقیقت بسیار خوب و مفید است خصوصاً برای آن
 اقوام و در آن ممالک +

در ممالک یورپ قاعده این است که دختران باید تا صدر رشده که ۲۱ سالگی است عروسی نکنند و
 اگر قبل از آن کنند یعنی از ۱۸ سالگی بالا بسیار نادر است + در این عمر تا دختران بحقیقت زن هستند
 و عاقل و از بهمان با خبر و همه با علم استند و از خوشی و ناخوشی بخوبی آگاهند + پس اینها در کوه چو
 بازار و باغ و بستان و تماشگاه و کلیسا و دیگر مقامات مردی را دوچار میشوند در بعضی اوقات دو
 و چهار مرد و او چند ماهی در میان ایشان آمد و شد و صحبت و گفتگوست و در حضور و با اطلاع پدر و مادر
 هم و آن هر دو از حال و قال و طبیعت و خوبی یکدیگر بخوبی واقفیم میرسانند و خوشی و ناخوشی
 مستقبل خود را بکاگان در نظر میدارند که آینده موجب بخشش آنچه طرفی نباشد + چون آن دختر
 عاقبت الامریکی از آن کس را پسندید قول میدهد و وعده و امانت میدهند که با او نکاح کنند و آن مرد نیز
 همچنین قول میدهد که او را در نکاح خود آورد و همین عهد و پیمان در تراضی نخستین نبرته نکاح است
 و هر آینه اگر یکی یا دیگری خلاف عهد نمود بروفق قانون دیگری راجح است که داد خواهی کند و
 تقاضای آن عهد شکنی را بنماید که گویند در میان خلق بی عزت شده + پس چون بهر حیثیت هر دو بحال
 رضایت را از یکدیگر دارند بروفق قانون عکس است شمار میدهند که فلان و فلان در فلان روز عروسی
 میکنند و آن اشتمار را بدیوار کلیسا نصب مینمایند که هر کسی آگاه شود و اگر احیاناً کسی بداند که آنروز
 یا آن زن در جای دیگری زن یا شوهر دارد فوراً اطلاع میدهد و آن اشتمار سه چهار هفته بدیوار
 کلیسا نصب است تا پس از نکاحت +

بالجمله عموم اهل اسلام چنین می پندارند که باین موجب که ذکر شد با تقرونه تمام دختران قبل از
 نکاح خراب میشوند + اگر با بقول این اشخاص فرض کنیم مسلم داریم که واقعاً این چنین است همین قدر

میگویم چندان قباحتی ندارد زیرا که بواقع مصلح همان تراضی طرفین بود و باقی کارها مراسم آن استند و آن مرد شوهر آینده آن زن است و این کار داخل زنا می باشد و از زنا محسوب نیست +
 یک قانون سخت دیگر این است که پس از مصلح نه مرد را اجازت است که زن دیگری را بگیرد و با زن بیگانه همواره شود و نه زن را اجازت است که نزد مرد دیگری برود و جز آنکه در خنیه باشد فعل هر دو و اگر ظاهر شود بموجب قانون جدائی و طلاق واقع میشود + بهر حال این کیفیات تماماً برای آن اقوام بی نهایت خوب استند و پُر فایده + بیشک در وضع مناکحات ما بسیار قباح و مضرات استند که بنده ذکر نمی کنم ولی خردمندان ما میدانند +

اما آزادی اقوام یورپ در ممالک مغرب و مقبوضه آنها مثل آزادی انگریزان در ملک هند که فرق کمی دارد با آزادی ملک خودشان و بحقیقت نقصان آن از فایده اش زیاده است و این آزادی مصلحتاً نه از روی حکمت عملی است نه از روی واقعیت + (۱) در آنجا حکومت صورت حکومت خودی است و در هند حکومت بیگانه + (۲) در آنجا خلق ملک مفتوح نیستند و در اینجا خلق ملک مفتوح اند و با فقر و بهر قدری در میان خلق و مفتوح باشد یعنی نه بیخالی بنده بلکه بیخالی انگریزان و بعضی از مسلمانان هم + (۳) در آنجا حکومت در قبضه و کلاهی خلق است و قانون ملک با مضای آن و کیلان صورت وجودی یا بدور اینجا چنین نیست + (۴) در آنجا حکومت نمی تواند با اختیار کامل هر چه میخواهد بکند و هر خرابی که میخواهد جاری کند مگر در اینجا حکومت هر چه میخواهد می کند و کسی را قدرت و مژدن نیست + (۵) در آنجا حکومت از رعیت ناکف نیست در اینجا حکومت از خلق ناکف است چونکه از جنس و از نژاد خودشان نیست + (۶) در آنجا حکومت و مناصب و عهدهای عالییه همه در دست اهل ملک است و در اینجا در دست بیگانگان است + (۷) در آنجا تمام خلق یکذات اند و یک نژاد و یک مذهب و یک زبان و یک زبان دارند و در اینجا بیک لحاظ ذاتهای مختلف و مذاهب و السنه مختلف دارند - مگر بحقیقت و گروه پیش نیستند مسلمان و هندو رقابت این دو مانع آزادی واقعی و متسک و بهمانه عظیمی شده است حکومت غیرا + (۸) در آنجا غالب خلق با علم و از وضع حکومت با اصول و نیک

واقف اند و در اینجا غالب خلق جاہل و از هر چیز بیخبر اند + (۹) در اینجا خلق بخوبی میدانند شغل
 شبان چیست و فرائض افراد و اجتماعات مگر چیست یعنی که فرائض حکومت کدام و فرائض رعایا
 کدام است - مگر در این ملک کسی این امر را بخوبی نمیداند و کسانی که میدانند بسیار معدودند و مضع
 آن این است که فی المش اگر حکومت خراجی را جاری میسازد کسی نمی پرسد برای چه یاد کرد که امری
 صرف میشود - از آن طرف غالب خلق شاید گمان میکنند که چون حکومت خراج از ما میگیرد و اگر ما شبان
 خود را مضبوط بنسیم و دزد و بختا ما آید فرض حکومت است که خانه ما را حفظ کند - این هر دو فعل از
 روی جهل و بیخبری از جهان است + (۱۰) و بالجمله و بالا تر و لب همه این است که در انگلستان
 آزادی برای صاحبان دانش است و برخلاف آن در هند آزادی برای جهال و اشرار است
 خلق انگلستان بیش و کم از قدیم الایام آزاد بوده اند و معنی آزادی را میدانند برخلاف این خند
 که همیشه عبد معید بوده اند و معنی آزادی همین را میدانند که مانند حیوانات هر فعل خلاف شرع و عقل
 و تمذیب را بکنند و بس و در امور دیگر ابد معنی آزادی را میدانند + در پیش چشم ماست که هر روز
 کیفیتی را می بینیم که هر چه بشود هیچکس نمیداند چه میشود و اگر بدانند بیروای دم زدن را و در وقت
 جرات دم زدن را + در ملک انگلستان هر امر جزئی و کلی که واقع شود برخلاف حقوق و معنی خلق هزاران
 اجتماع میکنند و شور و شعوب برپا میمانند - برخلاف در این ملک اگر مردم جمع شوند و شور و شعوب
 کنند فوراً یکی دو کس از بزرگان آنها را گرفته حبس میکنند و باقی خاموش می شوند + اگر چه
 انگریزان هر روز ظلم و زیادتی ترکان را نسبت بر رعایای خود در اخبار مابیان میمانند مگر کسی
 از کارهای خودشان شکایت بلکه نکته چینی کند نام آن شکایت و نکته چینی را میگذارد زبانت و سرشی
 و مخالفت با حکومت و عدم دولتخواهی +

گمان البته مابطور انصاف میگوئیم که چون انگریزان وضع ملکرانی را بخوبی میدانند چنان
 بندوبستی کرده و میکنند که اغلب مردم خوش اند - و اینها که خوش اند برو گونه اند - اول
 آن گروه بیشمار هستند که تماماً ناخوانده و جاہل و جنگلی اند و نجوشی و آرامش نقد قانع

و از آزادی بهیچ صفتی که مطلق العنانی است از هر چه زود و هر چه که در دنیا هر چه گفتن مسرور اند -
 ابداً از تانج آن نمی اندیشند - اگر حکومت بکشتهای علمی و رنگهای مختلف خون آنها را در شیشه
 کند و هر روز یک قانون جدیدی جاری کند و خرج ناز و بگردن آنها بیندازد اما نمی فهمند
 و نه دم میزنند + ثانی آن گروه معدودی هستند که اگر چه بجهت از اعمال و افعال حکومت با خبر
 اند و در واقع راضی هم نیستند مگر اغراض نفسانی و حب جاه و خدمت حکومتی در رغبت یافتن نظر
 و تفرقه و امثال این چیزها و از همه بالاتر تعصب مذہبی و رقابت با دیگران آنها را خوش داشته
 و خوش میدارند از هر چه بشود و هر چه بر سر آنها وارد آید + مگر در این وقت آنها نیز اندکی مایوس
 شده و کم کم بهوش آمده اند که حیالی پلادی بریند و نباید بودهای حکومتی بجای خاطر جمع باشند
 زیرا که حکومت آنچه میکند محض بهبودی قوم خود دارد و نظر دارد +

باید دانست که در این کتاب عرض بنده صرف این است که بر تمام مسلمان جهان ظاهر سازم
 که با وجود آن همه شور و شغب عالمگیر اسلام که کتاب با پر است از آثار ظهور اسلام - خاموش شدن
 آتشکده های ایران - زلزله طاق کسری - انهدام دولت روم - و پیدایش ذات اقدس رسول
 آخر الزمان صلی الله علیه و آله و سلم - خبر دادن بسیار گمان و ستاره شناسان و رهبانان -
 و نصاری و یهود - و خبر دادن حضرت مسیح از آمدن ثنونی که نام او احمد است - آمدن جبرئیل برین
 و آوردن پیام سلام و کلام حق - و عروج حضرت خیر المرسلین بر مقام قاب و قوسین بشکستن اقسام
 خانه کعبه - شق القمر - مباحث با کفار - آن جنگهای عظیم بدر و خندق و خیبر - یاری نمودن
 و رشکمان از مسلمانان - توحید - نبوت - نماز - روزه - حج بیت الله - جهاد های بسیار در راه خدا
 ایمان بخدا - وعده بهشت و وعید دوزخ - و پس از آن جنگ و جدالهای فیابین مهاجر و انصار و غیر
 دستی و آل امیه و آل عباس و بهنادر و دو یا بیشتر ملت اسلام که یکی از آنها و نامعلوم ناجی
 خواهد بود و باقی بدو رخ خواهند رفت - تنازع و امر خلافت چه در عین ارتحال رسول الله چه
 پس از رسول الله در میان متعدد فلیض و امیر المؤمنین و شهید شدن نیزه رسول الله و اسیری

و ختران فاطمه زهرا و جنگها و ملک گیری های بسیار از ممالک جهان و قتل کلهاسید و مؤمن
 و کشتن هزار تا پسر و پسر پسر و آئینه تازی که از آن روز جاری بوده است تا بامروز و زورین
 یکتا رسیده و میت و پشمال از هجرت نبوی که بمقتل صد ها کرده و مسلمان کشته شده اند و هزاره کرده
 زربا و شده آیا بیک شخص واحد معلوم گشته است که آخر اسلام و توحید چه بود و ایمان بخدا و
 وحدانیت او در سالت رسول و نزول قرآن و حساب و کتاب و جزا و عقوبت قیامت برای چیست
 و نتیجه این همه کیفیات و غایت این همه داد و فریاد و غرقا کدام است ؟ این چیزها و کیفیات و غایت
 اسلام و تمام آنچه مربوط و متعلق استند به اسلام تماما برای معنی واقعی این لفظ همدردی بود و بس
 و بی جزعند و بسیار همدردی هیچکس از اهل اسلام ندانست و امروز هم میدانند که همدردی چیست
 و تمام آنچه مسلمانان در بین این سیزده صد سال کرده اند برخلاف این لفظ و مفهوم آن بوده است
 همدردی چیست ؟ هیچکس میدانند و اگر بدانند نمی توانند بیان کنند که چیست و هر کسی

آز باطوری بیان کرده و تعبیر نموده است - فردوسی فرمود " بسندی و همدستانی کنی
 که جانماری و جان ستانی کنی، میازا دردی که دانه کش است که جاندار و جان شیرین خوش
 است " سعدی علیه از همه فرمود " چو مضری بدو آورد روزگار / در عضوها را مانند قرار
 و ایضا " زیر پایت گردانی حال مور، همچو حال تست زیر پای من " دیگری زبان اردو گفته
 است " درودل کے واسطے پیدا کیا انسان کو / ورنہ طاعت کے لئے کچھ کم نہ تھے کرو بیان
 انگریزان در زبان خود معنی همدردی را چنین نوشته اند

" Sympathy - The quality of being affected in like manner with others, fellow feeling with those around us, especially in their afflictions."

مگر احتمال بسیار کمی می رود که هنوز از این بیانات هیچکس بخوبی کیفیت همدردی را ندانند
 البته ممکن است که دو کس معنی و حقیقت همدردی را چنانچه باید و شاید بدانند و بفهمند و آن هم

و صورتی که در هر کیفیت یکسان باشند - آن روزی که هر یک را جوانی نو خط باشد هر دو
 و یک روز و هر دو ناکام در پیش چشم آن دو بمانند - بیشک اینها از نوز جگر یکدیگر آگاه اند
 و میتوان گفت که هر دو یکدیگر نمانند پس کسی که بداند حال همسایه خود را که نوریده اش مرده است
 بجان همان که گویا نوریده خودش مرده است این کس را گویند "همدرو" +

غزل

کسی را گردش گیتی نریده درویش	چه حال داند آنرا که خون بود جگرش
خبر نباشد شش از آنکه بجز کرده فلک	کسی که شاد نشسته است و یار او پیش
مرا بود نبر از حالی عاشق زاری	کز انتظار بود دیده هر زمان بدیش
چو دست طفل تو باشد بدست تو در راه	چنان بود دل طفلی که شد ز سر پیش
کجا ز در و دل دیگران شود آگاه	که نیست از غم و اندوه این جهان خبرش
یکی نشسته بزندان درون تاریکی	یکی نشسته بسایه دودیده بر شمش
یکی بمشورت و یک سچ نیست در و دل تو	یکی بکربت و صد کوه در و بر کمرش
تفاوتی نکنند پیش مردگان این حال	هر آنکه زنده بود در دل آید این اثرش

ز در و او چه بود آگهی ترا در دری
 زنی که تاره بود مرده نوجوان پیشش

گروه بشمارای جاہل اند که بقیعت نه خوف جان دارند و نه امید نان گروه بسیار قلیل دیگر
 بستند که هم بیم جان دارند و هم امید نان و خصوصاً ثانی را به گروه اول جمال اند که محلی از تنگ
 جهان بجز اند - گروه ثانی همانند دانش اند و بی امید و آرزوی غرض اند و یکسان چنانچه
 پیش ازین گفتم اگر ناقص را بر کنار گذاریم و بدیده انصاف ملاحظه کنیم با وجود آنکه اگر زبان
 در این ملک بیگانه و فاج استند نسبت بسایر اقوامی که در این ملک حکومت کردند و مخصوصاً نسبت
 به یکی از آنها که چه در ملک خود چه در ملک بیگانگان حکومت نمودند بهر حیثیت هزار بار بهتر اند - اگر زبان

صد تا کاریک کرده اند برای مردم بند + مردم بند تا ما جا بل و لا العلم بحبت بودند و امروز صد تا
هزار صاحب دانش در این ملک وجود دارد همه مردمان بسیار کامل + تجارت این ملک را
بی نهایت افزایش دادند + طرق و شوارع را صاف و پاک دامن و آمد و شد را بطور راحت و
آسایش و سهولت نمودند + اشرار و قاطحان طریق و خونخواران را معدوم ساختند + تمام معاون
ملک را بر آوردند + ملک را از آشوب و فتنه و جنگ و جدال صاف نمودند + مردم را از آفات
و بلیات قحط و غلا و امراض بسیاری نجات دادند و شفا خانه های متعددی در هر جا برپا نمودند
شک نیست درین که چون قوم فاتح استند و بموجب سرشت و طبیعت انسانی قوم خود را بر سایر
خلق عالم ترجیح میدهند و بیشتر در فکر این اند که ملک خود را آباد و دولت خود را زیاد و تجارت
خود را زیاد و وسعت دهند و ملک خود را برای اهل ملک خود همیشه سازند و ملک مفتوحه و
مقبوضه خود را از حمله دیگر همسایگان هم ندهند خود محفوظ دارند بسیار کارهای دیگر هم کرده
میکند که خلاف طبع و مرضی مردم بند بلکه تمام اقوام اطراف بند هم میباشند و بهر حال دست اندازی
نمیکند و مردمان و اقوام ضعیف را ایذا می رسانند + پس باید گفت که هم عیب دارند و هم کم
بوجب این کلام خدا و انهمها اکبر من نفعهما . ولیکن اگر ما عموم نصاری را مقابل
کنیم با عموم مسلمانان می بینیم که نصاری هر روز عیب و هنر را با هم دارند برخلاف مسلمانان
که ابد آهنری نداشته اند و هر چه داشته اند تا با امروز عیب بوده است +

در یک رساله که ترجمه شده است در زبان انگریزی و تا پنج آن سه چهار سال پیشتر است
نسبت بظلم ترکان در سر زمین مقدونیا چیزی تا در آن رساله درج است که اگر صدق باشد
کمال بهیمه صنعتی است اگر حق هم داشته بوده اند - مگر اینگونه ظلم و جناحوی از انسان دور است
و بی از مسلمانان ابد ابعید نیست و باین سبب است که در سر اسر جهان اسلام و دین حق و اهل
انسانیت را بدنام نموده اند + یک جمله کوچک را بنده در اینجا از آن رساله می نویسم
و صدق و کذب آنرا بر اوی حواله میکنم -

"In one place two children - one aged eight or nine months, the other four years, had their skulls split open by the soldiers."

یعنی در یک مقام دو طفلک خردسال که یکی هجده ماهه بوده و دیگری چهار ساله شکران ترک فرق آنها را شکاف زدند + در هیچ جای قرآن اسلام چنین حکمی نرسیده است. حتی در آیه عیسیا هم چنین سختی و ظلم نیست. پیغمبر مسلمانان چون حالت اسیران کفر امید یا شکرش از دیدن آن می شد + مگر هیچ عجبی نیست از آنست که با اولاد پیغمبر خود از اینگونه معاملات را کردند و گوش و چشمی سه چهار ساله را برای گوشواری پاره نمودند + بعضی جنس و فقرات دیگر در این رساله انگریزی منسوب به همین مطلب درج است که نموی بردن انسان و مسلمان حقیقی راست میشود + صورت سلطان ترک را بحال فضیحت کشیده اند که به پشت در افتاده است و دو داکتر کنایه از دولت روس و آستر یا بر سر او ایستاده اند و چون بیمار است میخواهند بزور روانی در حلق او کنند و آن دو شرابط و انتظام نامه صوبه مقدونیاست. با اینکه او را به پشت افکنده و یک داکتر بینی او را گرفته است بخوبی که دمان او بازگشته و داکتر دیگر قاشقی پر از آن دوا در دست دارد و این کلمات را با او میگویند

"Dr Nicholus: You must take it friend Abdul Humid."

"Dr Franz Joseph: And quickly."

یعنی "داکتر نیکولاس میگوید دوست شفیق من عجله کنید باید این دوا را در کشی +
"داکتر فرانس جوزف میگوید فوراً"

این است ذلت مسلمانان در سر اسر روی زمین بسبب عدم قابلیت در مکارانی و ظلم و جاجوبی + ولیکن البته مسلمانان آن اعمال قبیح اول را که شنوند خواهند گفت "خوب کردند که با کفار دشمنین چنین و چنان کردند" - و چون این فقره ثانی را بشنوند اول که قبولی نخواهند کرد و ثانی اگر قبول کنند

خواهند گفت " این همه از تقدیر است و هر چه خدا می‌خواهد چنان میشود " ولیکن خود خدا با او از بلند
 میفرماید ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم ایتمه از شتماست بر شما از من و
 خواست من مدانید + به بینید که انگریزان چگونه بحکمت عملی و خردمندی سعی کرده خلق را در دست
 مستی مردیورپی چنان نگاه داشته اند که احدی دم نمی تواند زد و او را قوام دیگری نمی تواند قدم در پستان
 نهد و اکثر و اغلب اهل بندیم یا بنظایر یا بجهات از آنها خوش اند و اگر هم ناخوش باشند قدرت
 نفس کشیدن ندارند + چرا مسلمانان نباید چنین باشند و باین نوع کارانی کنند که خواه نیک و
 خواه بد در وقتیک اصول و ضابطه و قانونی باشد که کسی را مجال میانجی گری نباشد +

اکنون می آیم بر سر حالت مسلمانان از یک هزار و سیصد سال پیشتر

مگر باید دانست که این یک لفظ "همدروی" اگر چه صرف یک لفظ است و چون حذف
 نزواید اول و آخر آنرا که ملحقات اند و در ساریم فقط کتب و اصل و وجه هر آن باقی می ماند " درو"
 و بر تفسیر حرکتی میشود " درو" و من باید در این مقام بگویم " با در و بساز درو یا تا دم مرگ
 زانرو که دروای درو تو مرگ بود" در این سه حرف تبتی یعنی درو و یک همان معنی است
 تمام حالات و کیفیات و اسباب و جهات و ملازمات زیست و زندگی و خوشی و ناخوشی و
 راحت و مصیبت و غم و شادی اولاد و متمدن و مدنی الطبع حضرت ابوالبشر - بلکه مرغان هوا
 و مایان دریا و بهائم صحرا حتی موران ضعیف موقوف و وابسته است باین لفظ + و دنیا بهشت
 است هر قومی را که "همدروی" در میان آنها وجود دارد و در و دروخ است هر قومی را که
 "همدروی" در میان آنها معدوم و صرف لفظی است در کتاب و بر زبان مانند کیمیا و عفتا +
 اگر چه خداوند علی اعلی در کلام خود کما کان ثبت طرق همدروی را بیان فرموده است و یکین گمانیکه
 خفای همدروی را در کار ندارد پس ذکر آن نیز بیفایده و فعل عبث است و اگر چنین نبود در
 بین این یک هزار و سیصد سال تاریخ اسلام بزرگواری کتابی در این باب نوشته و مختلف

کیفیات و طرق همدروی را بیان میکرد + در باب نماز و روزه و حج و خلافت خلفاء و شهادت
 حضرت امام حسین و شرح حال اولیاء کرام و امراض جسمانی و خون و بلغم و صفرا و سودا و نجوم و رمل و
 عملیات و کیمیا و ادعیه و جادو و سحر و ایام العرب و ناول و اشعار عشق و عاشقی و حتی خوان الوان و غیر
 که در کتاب نوشته و هر روزی نویسد و بی هیچکس تا با مروز در باب همدروی یک کتاب چهار
 ورقی هم نوشته + حرف در این است که تا با مروز کسی ندانسته است که همدروی چیست و چه
 مخلوق است - دریائی است یا صحرائی - و چگونه کتابی باید نوشت که مشتمل باشد از همدروی +
 هزاران محدث آمدند و رفتند و هزاران حدیث دیدند مگر یک کس از آنها ملتفت نشد که همدروی چیست
 و چگونه باید باشد + اگر چه بعضی از بزرگان ما چیزها نوشته اند مگر با آنها خود نفهمیده اند که چه
 نوشته اند یا خود بخوبی فهمیده اند مگر خوانندگان کتب آنها نفهمیده اند + کتاب خدا و حدیث رسول
 که بر طاق نشیان استند + از زمانی که سعدی علیه الرحمه گلستان و بوستان را نوشته است بحتم
 که پنجاه یا یک جلد آن را نوشته و طبع شده و هر طفل مسلمان تیرگانه آن کتاب را میخواند و
 هر بچه که سواد می آید که یک لفظ فارسی نمیداند و بی معلم در سینه است آنرا تعلیم صد ساله طفل مینماید - مگر
 یک کس از مولوی هاشمیه نویسنده و معلم مدرسه ابدان ندانسته و نفهمیده که سر سر آن کتاب در باب
 همدروی است و از هر مولوی صاحبی که کسی سؤال کند که در گلستان سعدی و در پنج مقام را نشان
 دهد که ذکر همدروی شده است بیشک دو جا را هم نشان نمی دهد + بحتم که اگر یک مولوی صاحبی
 یا یک استا و مدرسه که صد طفل را سبق می آموزد کسی بگوید یک شعر را از گلستان سعدی نشان دهد
 شعر بر همدروی چونکه اومی بیند میدانند که هزارها گدا و گدایش و قلاش و او باش را مردم مفت
 میخورند لهذا شاید این شعر را نشان دهد " نیم نانی گرز درم و دخیل بذل درویشان کندیم و گرز
 پس اگر از بوسه رسد که در این شعر چه همدروی است " استا و معلم چو بودم آزار خرسک بازند
 طفلکان در بازار " نخواهد دانست که در این هم یک پهلوی هم در وی موجود است + آنچه بنده از
 حالت مدارس و اسکوهای حیدرآباد میدانم و البته سر سر ملک هند چنین است بر استا و معلم و

ناظم تعلیمات و حکومت و والدین الطفال فرض است که اگر همدروی دارند با صلاح آنها بکوشند و چنان
 دانند که در این خصوص هر یک را همدروی و فرض منصفی جداگانه است + مثلاً بسیاری از مسلمانان عالم
 از ابتدا چنین فهمیده اند (نه از روی قرآن و حدیث بلکه از روی خیالات خود یا بدعت یا رسم یا تقلید)
 که کاری بهتر از خوراندن و پوشانیدن فقر و مساکین نیست چرا که آنها مریض استند + بنده هم
 این کتاب را برای این امری نویسم و تمام آیات قرآنی را برای اثبات این امر در این کتاب مرجع
 نموده ام و بی نبدون شرط و شروط + آن فقیرانی که واقع مریض اند و در و دارند و باید همه چیز آنها
 باشیم و آنها را در و بخورانیم برای رفع و دفع امراض آنها آن گروه نیستند که پیش ازین ذکر نمودیم
 بلکه رفع و دفع امراض آنها را معالجه دیگر در کار است که بر امراض آنها نیفزاید و از امراض آنها بجا
 آنها بیشک مریض استند و لیکن از زیادتی خوردن بریانی های پر گوشت و پر روغن بیمار شده اند
 و اسهال گرفته اند و باید آنها را سسهل و جلاب دهند و امر بهر چیز بکنند از بسیار خوردن و پیوسته
 آنها را بخوراند تا بروند و کار و پیشه و مکتبی را اختیار کنند پس صاحبان دانش و کنایه فهم ما
 بدانند که از همدروی مراد صییت و شعب و طرق همدروی چند و کدام کدام استند +

همدروی در میان مسلمانان از ابتدا

چون ابتدا از مقام واجب بود گرفته فرود آمدیم و بر خود گرفتیم که از کلام بچون و چون
 خالق بچون و چند ثابت نماییم که این جهان خلق شده است نفس برای انسان و انسان خلق
 شده است محض برای همدروی و ثبوت این امر جز با واسطه محمد ابن عبدالله صلی الله علیه و آله
 که رسول خدا بود و قرآن که هدایت نامه خدا بود هیچ چیز دیگری نشود پس ضرور است که معلوم
 کنیم که نتایج این بشور و شعب و آواز نور و شور اسلام و اقرار و اعتراف بود هدایت خدا و رسالت
 محمد مصطفی چه بود و پس از هزلت آن رسول و برقرار ماندن آن قرآن در میان این امت چه و چگونه
 از یکدیگر "همدروی" کردند و کرده اند تا با هم روز و بیشک خواهند که تا به قیامت + پس باید دانست

که ابتدا بالفرض و ذکر می از خلافت رسول الله خواهد شد زیرا که آنچه پس از رسول الله و آن
 اساس محکم و بنای مستحکم اسلام واقع شد که بحقیقت اولین رخنه بود در آن قلعه کوه مانند و رفته
 رفته رفته آن رخنه بزرگ شد و دیگر رخنه‌ها نیز بهم رسید و کار را بجائی کشانید که امروز بجائی
 بسج و باره این قلعه شتر نزل و ستر اکم است و بحقیقت که در اندک زمانی منهدم گرد و از همان زمان
 و همان روز و ساعت آغاز شد که این امت مرعوبه در سقیفه بنی ساعده نشستند برای
 و حفاظت این عمارت و بی بنده بصدافت و راستی می گویم که ابد امر با م خلافت و حق و
 استحقاق کسی گفتگویی نیست و نه من ازین گروه هستم و نه از آن گروه - نه از گروه ثالث -
 زاز گروه رابع و فامس و غیره هستم و جنگ هفتاد و دو دولت را عذری نم - بلکه افسوس میگویم
 که چرا باید اسلام هفتاد و دو یا صد ملت و شعبه و پارچه بشود و همه مخالف و معاند یکدیگر و محراب آن
 عمارت - و من صرف یک مسلمانم از گروه مسلمان جهان و بصدافت و راستی و بعضی و خوف جان
 یا امیدان و باواز بلند میگویم اشهدان لا اله الا الله - و اشهد ان محمدا رسول الله
 حلف میگویم که اگر چه مرا هیچ عرض و مرضی نیست و به هیچ وجه من الوجوه نه خوف جان است از کسی
 و نه امیدان و ابد با هیچیک ازین مخالفین شریک و شامل نیستم و تمام تنازع هر فرق را بپوش
 و پاد و ره و افعال و افعال تمام اهل اسلام را سوای او امر و نوای الهی بدعت میدانم مگر پس از
 شهادت بخدا رسول نه شهادت میدهم که علی و فی ائمه است و این را هم چنین میکنم بتاستی و پیروی قول
 خدا که فرموده است انما وليکم الله الخ -

بطور حقیقت و از صفاتی قلب میگویم و میگویم که هر چه تصور کردم و هر چه تفکر نمودم هیچ کاری را در
 جهان بهبوده تر از جنگ تنازع مذهبی نیافتم خواه در میان مسلمان و هند باشد - خواه در میان مسلمان
 و یهود و نصاری باشد - خواه در میان مسلمان و آریه باشد - خواه در میان شیعه و سنی و هندو
 و زرتشتی - نیچری و معتزلی و خارجی و زیدی و اسماعیلی و غیره باشد -
 چندین فصل ازین کتابی درست شده افتاد که میرزا اعلام احمد قاریانی نوشته بود و در زیر او
 می

فرقه آریه مسلمانان - و اکنون یک کتاب گویی بدست بنده آمده است که مولوی صاحبی نوشته است
 بحواب رساله که میرزا حیرت دهلوی نوشته بوده است در خلافت شیخین + این مولوی بزرگوار شیعه
 چندین کتاب را در اوایل این تصنیف خود ذکر میفرماید که بعضی را خود تصنیف یا تالیف نموده است
 و بعضی را دیگران و از جمله یکی را نام برده است که ۴۵ مجلد است در دو اعتقادات اهل سنت - با کتب
 دیگری را ذکر نموده است موسوم به "عَبَقَاتُ الْأَبْرَارِ" که ۳۰ مجلد است و جمله پنجاه هزار ورق
 میشود + کمالی حیرت و افوس است که سراسر عمر کورنا مسلمان در این طرق و امور صرف شده است
 و اَقْلًا صد هزار بلکه صد لک از اینگونه کتب نوشته شده باشد و علاوه بر این خون صد کور مسلمان
 هم ریخته شده باشد و حال آنکه نه خلافت از چنگ حضرات شیخین بیرون شده بدست حضرت علی
 در آمده و نه یک شیعه یا یک شیعه سنی شده است یعنی بر وفق دلائل قرآنی و احادیث نبوی و دیگر
 دلائل عقلیه و نقلیه + نه یک عیسوی مسلمان شده و نه یک مسلمان عیسوی گشته + مان البته اگر زریا
 زبور در میان بوده است شده و گرنه آتش - شمشیر - توپ - تفنگ - حکمت - قرآن - حدیث و معنی
 مباحلیم کاری نکرده و توانسته است بکند + بنده این امر را بهتر از هر کسی فیصله کرده ام در آغاز
 این کتاب + اولاد حضرت آدم از نوح و قایل گرفته تا ما مورخین بوده و بعد از این هم تا بهمان
 باقی ماند چنین خواهد بود که بنام خدا این چند حالت بیرون نیتند - (۱) جاهل بسیط اند (۲)
 صاحب عرض بسیط اند - (۳) عالم کامل با عرض اند (۴) عالم نیم کامل با عرض اند - (۵) جاهل
 خائف اند - (۶) عاقل خائف اند - (۷) جاهل با عرض اند - (۸) عاقل امیدوار اند + لب اینهمه
 جهل است - عرض - بیم جان - و امیدمان به چنین معلوم شود و یا بطور حقیقت جهالت خالص و عرض
 خالص امر اختیاری و جعلی بوده اند و خوف در جا امر اضطراری و عارضی به مگر همیشه جهل تابع و منقاد
 عرض بوده و جهل تابع و منقاد عالمان با عرض بوده اند + و بهر حال مرا یقین است که حقیقت این
 که امکان بر تمام بزرگان و علماء و عقلاء امت معلوم بوده است خواه آنها با عرض کامل و خالص بوده
 اند خواه خائف خالص - خواه هم خائف از جان و هم امیدوار مان بوده اند - هیچ شکی نیست که در

هر زمان در میان مسلمانان بطور متعین بنده اقلایک لک جاہل بوده است در مقابل یک عالم - چنانچه
 از کیفیات زمانه نامون الرشید و مامون بخوبی بر ما ظاهر گشت زیرا که تمام آن مخلوقی که در تحت فرمان
 آن دو خلیفه بودند خواه سنی و خواه شیعه خائف بودند + بیشک بچندین لحاظ خوف شیعهما زیاد
 بوده است از سنی ما - (الف) بلحاظ کثرت سنی ما و قلت شیعهما - (ب) آنکه غالباً خود حاکم و حکومت
 هم سنی بوده - (ج) آنکه علماء و دربار سلطان و حاکم که در امور خلوتی و جلوتی و شوقی و ملکی و مالی و
 عهده های قضا و غیره بودند سنی واقعی بودند یا سنی غیر واقعی و بی باغرض و دنیا دار و دین بدینا فروش
 بوده اند - (د) از آن طرف البته بمجوری شیعهما نیز امیدواران و گذران و زندگی و آسایشش بوده اند
 (س) تعصب جهال هر دو فرقه همیشه یکسان حقیقی بوده است تا با فروز یعنی که از روی اهل بیط بوده
 و هر دو یکسان تبرا میکرد و بدینکفته اند از بزرگان مذهب یکدیگر - (ع) تعصب درجات عالیه
 مثل خلیفه و پادشاه و علماء و بزرگان مختلف بوده است - بعبارة آخری آنچه از طرف اهل سنت بود
 محض از روی دینداری نبوده است بلکه از روی دنیا داری و حسب مال و جاه و دنیا بوده یا از روی
 خوف - ولیکن آنچه از طرف شیعهما بوده اکثر فاضل و از روی حسب اهل بیت رسول الله بوده است
 امروز هم کماکان همین اوضاع است در همه جای عالم + اگر چه بگویند و ما می شنویم که این حال در همه جا
 اندکی تخفیف یافته است مگر بنده بطور یقین نمی توانم گفت که این حال تخفیف یافته باشد + هر چند
 امیر حبیب الله فرموده "در ملک من سنی و شیعه همه یکسان اند" - اگر شاه ایران هم چنین بگوید و سلطان
 ترکی و نظام حیدرآباد هم چنین بفرمایند ما از آنها قبول میکنیم ولیکن اگر کسی بگوید که در ممالک اینها سنی و شیعه
 هر دو یکسان آزاد است در امور تعهد دین و مذهب خود و بکلی خرافات مذابی از میان برداشته شده با
 ما قبول نخواهیم کرد تا هنگامیکه عموم خلق علم آموزند و بخوبی تربیت شوند و علاوه بر آن در اصول
 ملک آزادی مذهب شامل گردد و قانونی پاس شود و شرائط آزادی مذهب و حدود آن را مقرر
 و تعیین نمایند و برای خلاف آن شرائط و ضوابط عقوبت و سزائی جاری نمایند +
 در این تمام مثالی را بیان میکنم تا بزرگان هر دو فرقه خوب غور کنند و آن را مطلب را در یابند

در آیام محرم این همه اشکال به نام و سباحتی که در کوچه و بازار میگردد و اقسام مختلف اشخاص بیرون میروند و جوان میخوانند و میسرایند و رقص میکنند و سیندهی و شراب میخورند و سبزه پری و لال پری میشوند و مردان لباس زنان می پوشند و در مقابل چشم بزرگان و اعیان رقص و شوخی میکنند تا سستی اندوید که شیعیه هم در میان آنهاست بلکه تا آنست و علم هم که در کوچه و بازار میگردد و اندوه راسستی میگویند یا ذراتهای پست هنوز خواه از روی اعتقاد نیک باشد خواه از روی اعتقاد بد مگر بسیاری از آنها این کارها را نسبت شیعیان میدانند و بد میگویند و بدعت میخوانند و در اخبارات رای میدهند که این خرافات را موقوف سازند یعنی بطحا آنکه این اعمال را از شیعیان میدانند + ولیکن بحقیقت این اعمال در نظر شیعیان مذموم و خلاف شرع و بدعت استند و گذشته از خلاف شرع و بدعت بسیاری از روی خصومت و دشمنی با اهل بیت رسول الله میدانند و آن اشخاص که این کارها را می کنند محرم را عید میخوانند و با سهامی نومی پوشند و شادمانی نمایند + من نمی گویم که تمام یا اکثری از اعمال شیعیان هم که نسبت به عزاداری امام حسین ع میدهند نیک است و علماء و بزرگان شیعه آنها را پسند میکنند + مگر بیشک از روی عزاداری است نه از روی شادمانی آنهاست + بیشک بعضی کیفیت و رسوم و افعال در ملک هند جاری و مرسوم شده اند در میان شیعیان که در ایران و جاهای دیگر جاری و مرسوم نیستند + بنز و رای بنده اینها همه خلاف شرع و خلاف مصلحت ملت اسلام استند و مایه خصومت و عداوت اند +

پس جای بسیار افسوس است و ما از روی افسوس می نویسیم که آنچه شدت و اصلاح آن غیر ممکن است + مثلاً اگر ما ثابت کنیم (و شاید که ضرورت ثبوت هم نباشد) که آنچه در عقیده و اوقاف شد خلاف شد کاری که پس از یک دقیقه از علاج خارج باشد پس از یک هزار و سیصد سال چه علاج می پذیرد + مثال آن این است که شخصی دیگری را میکشد و کسان مقتول که بیشک در سجن اند و دشمن می شود و کسان قاتل دشنام میگویند آنها نیز با اینها دشنام میگویند + یا آنکه هم درمی افتند و یکدیگر را میزنند یا میکشد + البته یا از هر دو طرف کشته میشوند بطور مسارات یا آنکه از طرفی زیاد و از طرفی کمتر کشته میشوند + مگر با وجود این آخرت حاصل واقعی نمی شود - همان اگر از طرف مقتول غلبه زیاد و

باشد و اشخاص زیادی را بکشند از کسان قاتل میتوان گفت که تقاصی شده ولی در صورتی که این قضیه برعکس شود باز تقاص واقعی نشده و بالجمله سؤال میسرود که لطف و فائده نتیجه نیک این کار چیست؟ بیچ نیست جز نقصان هر دو طرف *

باقی ماند در این تنازع یک علاج - یا باید شیعهها بعضاً یا تماماً سنی شوند یا سنیها بعضاً یا تماماً شیعه شوند - این کار از جمله محالات است و آخر الامر این کار بیچ چیز دیگری نمی شود جز زور یا زور محکم است که در ریاستهای اهل شیعه زور حکومت و اجبار یا خوف جان و امیدان بعضی از سنیها بظلم هر شیعه شوند و همچنین در ریاستهای اهل سنت بعضی از شیعهها باین نحو مذکور سنی شوند و گرنه از امکان خارج است خصوصاً بدشنام و لعن و طعن و تبرا که کسی مذهب خود را از دست بدهد + بنده بخوبی میدانم که اکنون در حیدرآباد چند شیعه سنی شده اند مگر از باطن آنها خدا آگاه است + شخصی را از همده داران بنده می شناسم و میدانم که چند سال قبل ازین شیعه بود مگر امروز سنی است یا از خوف جان یا از امیدان + البته یک زمانی همین حال بلکه از این هم سخت تر وجود داشت در لکنئو + مگر بنده هر دو شیعه سنی را سوگند میدهم بخدا که تا مل کنند در این روز حال تبار خود را و بداند که پس از کینار و سیصد سال تجربه و ریختن کور ما خون ناحق و انهدام دولت اسلام (اگر چه نه بجلی و بی قریب بجلی) و بدنامی دین اسلام در انظار دیگران پرده برداری یا پرده برافکنی از تمام کمقنیا و وقایع اسلام و این مذلت و نکبت امروز این چه حماقت و بلاهت است که زنجیر گردن شما افکنده میکشد که شما را اول بچاه در اندازد و بعد بدوزخ و عاقبت الامر این چند ریاست ضعیف و نیز نام اسلام را از صفحہ روزگار باندازد + حالیهوش آید و از خرد جهل پیاده شوید و با هم اتفاق و یکدیگری نمائید در اصلاح امور دنیوی خود و تمذیب اخلاق + من نمی گویم که عقاید خود را از کف بگذارید بلکه میگویم بار مصالح امور دنیوی این زمانه موجوده با هم یار و مددست شوید و هم خیال و یکدل گردید که اول ملک و دولت خود را حفظ کنید و بعد دین خود را و ازین نکبت و فلاکت خود را نجات دهید *

اگر چه من بدونِ بالِ گشتی خوفِ جان و بدونِ بالِ کسی امیدانِ با و از بلند میگویم و علانیه
 بنویسم که شیعه ہستم و حبّ علی و اولاد علی را بہر دو کون نمی فروشم - و ہر چند کہ من و حیدر آبا و کون
 بیہاشتم کہ پادشاہ و حکومت آن سنی المذہب میباشند و از پرتو دولت ابد مدت نظام الملک
 آصفیاء خداوند ملکہ زہرہ ہستم و لہذا از اظہار عقیدہ خود در صورتی کہ شیعو ستی را ہر دو
 مسلمان و برادر بدنام و زبان و قلم خود را از بدگویی بزرگان ہر مذہب و فرقی کوتاہ دارم و در
 ہمدردی و بہبودی ہر مسلمانی سعی و جہد کنم چرا باید عقیدہ خود را مخفی دارم - و ہنگامیکہ خود پادشاہ
 این ملک فرمودہ است

”جوج کہو تو خدا کی مین بندہ یکتا
 کرین لقب سے غلامی کے کہ لقب وہ
 جہان مین کہتے مین اکسیر جسکوا می آصف
 علی کو بعد رسالتاب سمجھے مین
 ہم اپنے حقین یہ اعلیٰ خطاب سمجھے مین
 ہم اسکو خاک در بو تراب سمجھے مین“

پس مرا ابداً پروائی از کسی نباشد کہ بگویم ”من نصیری نیستم و نمی بخدا کہ علی نیت از خدای خدا
 مع ذلک چنانچہ بارہا گفتہ ام باز ہم میگویم کہ من از صمیم قلب و ارادتِ خالص از این تنازع
 شیعو ستی نفرت دارم و این را قہر الہی و غضب آسمانی میدانم بر جان مسلمانان عالم چہ ہر چند
 مسلمانان بیشتر بدبنال این تنازع مذہبی روان شوند زیادہ زور آنہا کم و زور و استیما
 دشمنان دین و دولت آنہا یعنی نصاری بیشتر میشود بلکہ یقین است کہ آن دشمنان خود ہمیرہ
 بر این آتش می نهند و باومی و مند و زیادہ این آتش را مشتعل میسازند و حکومت میان شیعو
 سنی را افزایش میدہند و این بیچارہا گاہی از این کیفیات آگاہی بہم نمیرسانند“

در این روز اول جنوری سنہ ۱۲۹۱ھ مطابق ۲۶ ذیقعدہ ۱۳۲۰ھ ہجری سی کردار اہل ہند
 دیدند و شنیدند و معلوم کردند کہ ”نشئل کانگریس“ ہند پس از ۲۳ سال زور و قوت آن

نشئل کانگریس جمعی است متشکل از بزرگان و دانشمندان ہند کہ ہر سالہ چند روز در شہر و بلد خاصی جمع آمدہ
 گفتگوی کنند و رای میزند و طلب حقوق خود از حکومت انگلیش بہ ملاحظات چندی مسلمانان شامل این مجمع ۳ بتیروز

بواسطه یک مرد بیدانش خود سرد با غرض در هم شکسته و مضمحل گشت "چون از قومی کمی پیدا نشی کرد -
 نه که از منزلت ماند نه مرد را" و در ملک ایران همی از مردم جمع شده در حمایت انگریزان رفتند که ما
 سلطنت با اصول یعنی مشروطه میخواهیم - چون مدعای خود را حاصل کردند بدانستند که ترقی خود
 انگریزان و زور و استیلا و دولت ابد مدت آنها از همین نوع حکومت و سلطنت بود مگر ایرانیان
 قدر آن را ندانستند و در اخبار هفته گذشته ما دیدیم که حالت مجلس شورای ملی برهم خورده و این
 اشخاصی که این مجلس را اساس نهادند محض برای استیلا و خود قرار دادند نه برای بهبودی ملک
 و رعایای آن - و در یک روز نامه را بد گفتند و مغبوب ساختند و اخبار او را بد کردند که نوشته بوده است
 که سایر مذاهب از رعایا را نیز با مسلمانان باید بیک پایه مساوات بدانند و یکسان بشمارند یعنی
 همه را درین و مذهب و عقاید و رسوم مذہبیه خود آزاد کنند و سواي قوانین شرعیه قوانین ملکیه
 نیز جاری دارند برای بهبودی ملک +

اگر چه مردم ملک من که در حیدرآباد استند مرا کافر میخوانند مگر با وجود کفر من برای آنها
 پیناسبری و پیشگویی میکنم بمنقریب ملک ما بخیطرات عظیمه در خواهد افتاد و با وجود مجلس شورای
 ملی بیخ زمانه و بیخ فرمستی بهتر از این زمان نخواهد بود بیجانگان را خصوصاً که ترکان هم از
 طرفی محکم بر ایران آورده اند و بیشک روسیان و انگریزان فاعلش خواهند نشست و بهر حال
 مدافعتی در این میان خواهند کرد - ولیکن این مخاطرات فاعل برای ایران خواهد بود بلکه ترکی
 هم حصه خواهد بود و بحقیقت از هر دو طرف سود دیگران خواهد بود زیرا که هر دو ملک ضعیف خواهند
 شد - و ما باید بگوئیم که این هم از قدر و غضب الهی است بر این ملت که در تباهی خود سعی و جاهل استند

مانند - در این سال اجزای این مجمع دو گروه شدند - یک گروه که ابتدا مهمتین بودند بر این رای هستند که باید کار کرد
 بر وفق طایفه و گروه جدید بر این که طایفه را باید رکن گذاشت - با جمعه گروه اخیر که قلیل اند در این سال شور و شعنی کردند
 و فی الجمله مجلس برهم زود - مگر چون بر این است که با حکومت انگلیس مجتهدت پیش آمدن شکل است و اگر این گروه بخواهند
 با حکومت برآید خوب است قدم در میدان نهادن و افضل نوری میکنند و خود را ضعیف میسازند +

و زمانی که باید با هم بار و شفیق و یکدل باشند ^۴
 چند روز پیشتر در جانی کتابی دیدم که اسم باستانی آن این است "دلیل المتحرین در خلافت
 شیخین" + کتاب را برگرفته چند رقی را گردانیدم مالک آن فرمود اگر میخواهی با خود بخانه ببر
 بخوبی ملاحظه کن + این کتاب مشتمل است از ۳۲۲ صفحه و مولوی صاحبی نوشته است در
 رساله یا کتابی که جناب میرزا حیرت دهلوی گوید در اثبات خلافت حضرات شیخین نوشته و کتاب
 مذکور پیش و کم ۶۰ صفحه میشود + بر همه کس معلوم است در این ملک که سه چهار سال پیشتر جناب
 حیرت در اخبار خود "گوزن گزت" مضمونی نوشته منکر شده بود و شهادت امام حسین را در کتاب
 معلوم نیست که جناب مذکور بچه ملاحظه و اراده و عرضی آن مضمون را نوشت که هر فرقه از اهل اسلام را
 بهیچان در آورده هر کسی نسبت باین حرکت چیزی گفت و سببی را نسبت بان داد و اکثر حمل بر این کرد
 که از طرف انگریزان اشاره شده - ولیکن اگر انگریزان را در اینگونه معاملات مذهبی فائده بر نیتکی
 باشد بیک بند نیست بلکه در میان ممالک و حکومتهای ترکی و ایران و افغانستان و غیره ممکن است
 باشد + مگر بیشک و تشبه این فعل از روی یک غرض خاصی بوده است که معلوم نیست - اینقدر است
 که تمام اینگونه امور از ابتدای عالم و از ابتدای اسلام محض از روی غرض یعنی از جهت مال دنیا بوده
 است بهر نحوی که حاصل شود + بهر حال جمعی از هر فرقه جواب او را نوشتند و زبان بدم او گشودند
 و او را جاهل محض خواندند زیرا که هیچ فرقه از اهل اسلام تا این زمان منکر شهادت امام حسین بود
 سر بلا شده و در هیچ کتابی انکار آن نرفته - با صراحت و ابرام بنزد گواری فقیر نیز جواب آنرا نوشتم و
 از روی تاریخ الخلفاء شهادت امام حسین ۲۴ اثبات نمودم خواه میرزای مذکور قبول کند خواه نکند +

سده در راه ذیقعدۀ ماضی (۱۳۲۱) سنگام مخبر این کتاب اندکی پیشگویی شد از مخاطرات آینده ایران درین وقت که این
 کتاب در زیر طبع است باز اندکی از آثار آن مخاطرات بطور اشاره نوشته میشود + اگر کسی بخواهد از حالت این چند روز یعنی
 او آخر چاوی الاول (۱۳۲۲) ایران را بنده ملاحظه کند در روزنامه تیز آف ایندیا با بفعل که مجلس شورای ملی خودم شده است
 باقی کیفیات دیگر را خدا خیر کند + بطور اخصار این همه از آن است که مکتوم اهل ملک را علی گرفته تا اعلی هم جاهل علمی اند
 و هم جاهل از امور مکرانی + مگر چون این کیفیات را انگریزان نوشته اند سر اسود و روغ است استثناء شده +

جناب میرت تمام اهل هند را وعده فرمود که کتابی بنویسد و اسناد و انکار شهادت را ظاهر سازد
 و لیکن آن کتاب تا کنون بنظر کسی رسیده است و محتمل که پس از مرگ او نیز کسی نخواهد دید *

این کتاب که بعد نوشته است در باب خلافت شیخین و معلوم نیست که کدام زمان نوشته مگر فقرات
 آنرا بنده در کتاب "دلیل المستترین" ملاحظه نمودم که جواب آنرا آن مولوی صاحب مفضل داده و پنج
 سابقاً اشاره شده که این مولوی صاحب بعضی کتب را ذکر نموده است در رو خلافت شیخین که یکی از آنها
 ۶۵ مجلد است و همچنین کتاب دیگری که ۳۰ جلد مشتمل است از پنجاه هزار ورق + بنده میگویم که سبب
 این کار و این خیالات هیچ چیز دیگری نیست جز قهر و غضب الهی و بیشک خدای تعالی این آمت و این
 ملت را بخود واگذار داشته و بهم در انداخته است که یکدیگر را بخورند تا آنکه همه معدوم شوند و نامی هم از اسلام
 نماند + آخرین چه بلا بهت است که مسلمانان را محیط شده است که در این روز آفت و بلا تمام عمر خود را
 صرف کنند در نوشتن اینگونه کتب که صد هزار بار نقصان آن پیش است از فائده آن - بلکه باید گفت
 که صد هزار نقصان دارد و یک فائده در آن مقصور نیست - اگر بعضی نوشتن اینگونه کتب ضخیم و بزرگ
 و بی بادی از بسیار و صرف اوقات و عمر عزیز کتابی می نوشتند باین ضخامت در خزینه العلوم این زمان
 یا در فلاح یا در تاریخ معتبری از عالم - یا در اصلاح تمدن و معاشرت و ملکرانی - یا در حرفت و پیشه و
 دستکاری و امثال اینهایی نهایت بهره و مفید تر بود + نتایج و نقایص مضره این کتب بیش و کم
 و بطور اختصار اینهاست (۱) بیسوی فائده نداد و برای اغراض آنها - خلافت به طوری که شد
 امروز یک هزار و سید صد سال از آن گذشت و سوای آن یک هزار و سیصد سال خصوصت و خونریزی ابداً
 فائده نبخشید و امروز هم دشمنی را زیاد میکند و تخفیف نمیدهد + (۲) با وجود آنکه مسلمانان بحسب
 دولت و فوج و جهازات جنگی و هر گونه سامان جنگ بی نهایت ضعیف اند مگر ملتیی که ممکن است بهم
 زندا و ضاع نصاری را در صورتی که همه مستحق و یکدل شوند بجز مسلمان ملتیی نیست در جهان و لهذا
 هر قدر که ففاق و خصوصت مذموبی در میان مسلمانان باشد برای نصاری بهتر است و هر قدر هم
 که ممکن شود بیسی و حمد خواهد نمود که این ملت همیشه در حالت اتفاق و خصوصت باشند +

چنانچه از این حمله ترکان بر ایران بسیار خوش اند ولی غمگین در میان می افتند و هر دو قوم را
 زیاده از پیش فزاید میکنند خصوصاً ترکان را. (۳) در نظر آشنا و بیگانه عظمت و شان و جلالت
 اسلام بی نهایت تخفیف می یابد خود اهل اسلام و خصوصاً جاهل و جوانانی که در این زمان ترویج
 مغربی میشوند و کتب علوم مغربیه را ملاحظه و تحصیل میکنند و "فری تینگر" میشوند زیاده بی اعتنا
 خواهند شد نسبت به دین و شرایع اسلام خود هنگامیکه بعضی واقعات و کیفیات را از روی کتب
 خودی ببینند و از آن طرف نصاری که در کوچه و بازار هر رنگ و موطنه میمانند که حضرت سید
 بود زیرا که گاهی زن گرفت و از شهرت رانی مبرا بود این کیفیات را تک و دعوی خود قرار میدهند
 و وطن بر مسلمانان و دین اسلام و پیغمبر اسلام خواهند نمود. زیرا که مؤسس اسلام و بزرگان
 اسلام اعمال بسیاری نمودند از روی شهرت رانی + پس کمال افتوس است که مسلمانان در این
 زمانه که کون در ترقی است در عین جهالت و ضلالت مانده پیوسته سعی و جهد کنند در خرابی اسلام
 دین و زیست و زندگی خود +

برای شال یکی و دفتره را از این کتاب یعنی از بیانات جناب میرزا حیرت و جوابهای او در
 مقام صحیح میشود که خود خوانان ما بنور ملاحظه نمایند که چگونه خرابها بوده و شده است در میان ما
 مسلمانان به قبل از آن که این فقرات نوشته شود عرض میکنم که چنانچه معلوم میشود میرزا حیرت
 بهیچوجه پایه و مایه در آگاهی از جهان و تواریخ و علم عربی یا فارسی ندارد. نام چند کتاب اهل تشیع
 را شنیده ولی ندیده و از آنها آنچه را که مینویسد یا آنها نسبت میدهد بقول مصنف یا مؤلفی حواله
 نمیدهد یا عبارتی را از کتابی بیان نمی کند ولی معلوم میشود که جمال کاملی است و در سخن بافی
 دست کاملی دارد و مانند آن زندیقی که نزد مارون الرشیدش آوردند و حکم به قتلش نمودند
 "اس نے کہا کہ اوں ایکہ را حادیہ کو آپ کیا کرینگے کہ جو میں نے اپنی طرف سے وضع کر کے
 شایع کر دی ہیں حالانکہ اوسین رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زبان مبارک سے نکلا ہوا ایک لفظ نہیں ہے
 یعنی کہ نسب میرزا صاحب باین شخص منہی شود +

جناب حیرت در مقدمہ کتاب خود مینویسد "حضرت علی کی خلافت پر خدا کی دہکلی" پس
 بیگوید "ایک مستند شیعہ کتاب میں یہ روایت ہے کہ خداوند تعالیٰ نے حضرت امیر کی امامت
 کے لئے یہ آیت نازل کی تھی جسکا ایک حصہ تو رہ گیا اور ایک پارہ لوگوں نے قرآن مجید سے
 اڑا دیا وہ آیت یہ ہے یا ایہا الرسول بلغ ما انزل الیک منی علی وان لم تفعل عدتک
 عن ایا الیہما + جناب میرزا صاحب نہ نام کتاب را نوشته نہ نام مصنف را۔ نہ فقرہ روایت را
 و نہ نام راوی را بہر طبعی معلوم خواہد شد کہ تا کجا حیرت صاحب بنی مایہ و شیخ و جمال است اگر
 این الفاظ زاید صحتی علی و عدتک عن ایا الیہما را از آیه خارج کنند کہ الفاظ جعلی بیابند
 باقی بیابند کلام خدا کہ در ہر قرآنی موجود است و یکجس را حیرت ان نیت کہ آقاب نصف النہا
 را پیشہ یا منکر شود و حرفی بر قرآن موجود ہمزاید + ولیکن سخن بر سر "دہکلی" است کہ جناب حیرت
 با سببی در بیان فرمودہ و غارہ بر خسار آن زدہ یعنی بقول ایرانی ہا "شاہ کار" حیرت است
 کہ شیعہ این سان غلو کردہ اند کہ میگویند خدا تعالیٰ رسول مقبول و حبیب محبوب خدا را تمہید
 فرمودہ است در امر خلافت (یا امامت) حضرت علی ۳۔ و از آن طرف جمال را ہم در حیرت و با دین
 گراہی سرگردان نماید کہ این حکایت جعل را باور کنند + خواہ این آیه نسبت بہ خلافت حضرت علی
 داشته باشد و خواہ با مرد دیگری شکی نیت کہ در این کلمات تمہید ہست یا بوی تمہیدی از آن
 آید کہ فرمودہ است وان لم تفعل فما بلغت رسالہ + جناب حیرت در عالم حیرت و پریشانی
 فراموش نمودہ است کہ بقیہ آیه را بنویسد و ملاحظہ معنی آنرا کند کہ درست میشود یا نہ۔ بلکہ احتمال
 گویا مرد کہ گاہی در تمام عمر خود این آیه را ندیدہ بودہ است بچنانکہ آیات دیگر قرآن را + مگر حرف
 بر سر یک مطلب مکتہ دیگر است کہ اصل مطلب است و آن این است کہ این آیه تمہید آمیز
 محبوب بگرام امر بودہ است کہ این سان تاکید و رآن رفتہ و اہمیت آن باین درجہ بودہ؟
 جناب حیرت سر بچینگر فرو بردہ جواب خود را بدہ +
 آن بروی صاحب شیعہ کہ گویا تمام عمر خود را در این کار بسر بردہ یعنی در ملاحظہ کتب

اہل سنت کہ از اینگونه مطالب و بیاحت و بیاجاب بنویسد در کتاب مؤلفہ خود در صفحہ (۲۹۵)
در جواب بعضی از فقرات جناب ہیرت می نویسد۔

”ام المؤمنین عائشہ سے آنحضرت کا نقش نقل کرنا“

مشکوٰۃ شریف و صحیح ابن داؤد کی کتاب القدم میں لکھا ہے قالت عائشۃ ان العتبی
کان یقبلها وهو صائم وھیں لسانہا عائشہ فرماتی ہیں کہ نبی ﷺ میں مجھ کو آغوش میں باکر
میری زبان کو چوستے تھے۔“ و صفحہ ۲۲۹ می نوید۔ ”صحیح بخاری میں صفحہ (۲۰۸) پر مرقوم ہے
حدیثی محمد بن المنبہ حدیثا عند واحدنا شعبۃ عن هشام عن ابیہ عن عائشۃ ان
ابا بکر وحمل علیہا الخ بخوف طوات تام عبارت عربی نقل نہیں کی گئی۔۔۔۔۔ بخاری نے باسنا
خود عائشہ سے روایت کی ہے کہ عید فطر کے دن میں آنحضرت م ایک جگہ بیٹھے ہوئے تھے
اور گائیوانی عورتیں یوم بعات کے واقعہ کو (یہ وہ لڑائی ہے جو کہ اوس و خزرج میں ہوئی تھی)
گاہی تھیں وقتاً ابو بکر آگئے اور ان گیت گائیوانی عورتوں کو سنا گیا کہ یہ شیطان کا کام ہے
حضرت نے فرمایا کہ اے ابو بکر ان کو چھوڑ دو ہر قوم کے لئے ایک عید ہوتی ہے اور کج ہمارا
عید ہے۔“ مؤلف۔ سبحان اللہ جو عمل کہ باجہاد ابو بکر فعل شیطان تھا اسکو نبی نے اصلم
از جملہ اعمال عید قرار دین۔ خود بھی گانسنین اور اپنی بی بی کو بھی سنوائیں۔۔۔۔۔
صحیح بخاری کی جلد دوم میں صفحہ (۱۶۷) پر لکھا ہے کہ نبی ﷺ میدان منی تلخ تاشہ راگ
رنگ دیکھ رہے تھے۔ رسول خدا منہ پر کیرا پئے ہوئے تھے اور عائشہ روگشاہہ سرگرم نظارہ
تھیں وقتاً ابو بکر آگئے اور گانے والوں کو اُس حرکت بجا سے روکا۔ رسول خدا نے پھرہ سے
نقاب اٹھادی اور فرمایا کہ اے ابو بکر ہمارے عیش میں خلل نہ ڈالو کج یوم منی ہے۔۔۔۔۔
صحیح بخاری کے صفحہ مذکور پر یہ حدیث بھی نقل ہوئی ہے۔ و قالت عائشۃ رایت النبی صلی اللہ
علیہ وسلم یسترنی وانا انظرانی الجبۃ وہم یلبسون فی المسجد فرجہم عمر فقال النبی صلی اللہ
وہم امنابنی الذخالی منی من الامن انتھی کلامہ۔ عائشہ فرماتی ہیں کہ رسول اللہ ﷺ

پر چادر لپیٹے ہوئے تھے جھنسی مسجد میں ناچ رہے تھے اور میں ان کی طرف دیکھتی تھی ناگاہ غم نے ان ناچنے لگانے والوں کو منع کیا رسول ۲ نے فرمایا اسے عمران کو زبردستی نہ بھیجے نہ کہ وہم نے بنی ارقمہ کو پناہ دی ہے یہ ہماری امان میں ہیں“ +

ایضاً - ”شکوۃ شریف کی کتاب الفتن باب جامع المناقب ازواج میں ایک حدیث لکھی ہے جسکو بدیہ نظر کرتا ہوں عن عائشۃ ان جبرئیل جاء بصورتها فی خرقۃ حریر خضراء انی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ہذا زوجک فی الدنیا والآخرۃ رواہ الترمذی۔ خود عائشہ ناقل ہیں کہ جبرئیل حریر سبز پر میری تصویر حضرت کے پاس لائے اور فرمایا کہ دنیا و آخرت میں یہ آپ کی زوجہ ہے“ + مولوی صاحب در ایچانگتہ چینی میگزین و میگزین ” اہل عقل غور فرمائیں کہ جسکی تصویر آسمانی فوٹو گراف سے لی گئی ہو وہ یہی قابلیت رکھتی تھی کہ نبی اکو فرط عشق و ازوادی محبت سے جا بجا ناچ دکھاتے پھرین کبھی میدان نبی میں لیجائیں اور گاہے مسجد میں رقص و سرود دکھائیں۔ عید الفطر و بقر عید کو ان کا نسا سا دل طرح طرح کے ناچ رنگ سے خوش کریں۔ افسوس ہے کہ حضرت نے اس محبوب بی بی کے عشق میں عزت نبوی کو بھی بٹہ لگا دیا۔ مگر کیا کرتے خود بھی عاشقانہ مزاج رکھتے تھے اور اتفاقاً وقت سے خدا بھی ایسا ہی شوخ طبیعت و محرک عشقبار ہی مل گیا تھا جو کہ تصویر بھیج بھیج کر طبیعت میں لگدگیان پیدا کرتا تھا“

در صفحہ ۲۹۵ کتاب خود جناب مولوی صاحب میرزا حیرت رامحاطب نودہ می فرماید -
 ”مرزا صاحب آپکو ایسے واقعات کتب اہل سنت میں دکھاؤں گا جنکا مشہور ہونا حقیقتاً دلیل تعجب نہوگا۔ مثلاً حالت تخلیہ میں جناب سرور کائنات کا حضرت ام المؤمنین عائشہ صدیقہ سے مصروف ہونا۔ بس اس آنحضرت سے عظیمہ موصوفہ کامنی کے وہبہ چمڑا ناز رسول کے کاٹنا پر سوار ہو کر عبثیوں کا ناچ دیکھنا وغیرہ وغیرہ ہر ایک بات کو بہ تفصیل و حوالہ کتب عرض کرتا ہوں“ +

غرض ای برادران دین و اسلام بدانند که هر که غیرت دین داشته باشد باید از ملاحظه این
 کیفیات بپرهیزد و هنوز مطالبی میباشند از اینها هم هزار بار بدتر و قبیح تر - اگر چه مسلمانان از اینگونه
 کتابها بسیار نوشته اند امکان ندارد که هیچ فرقه از این خردمندان پیاده نشود و رنگ غیرت او بجزکت
 در آید و مصمم شود که باب اینگونه خرافات بسمعی و جنگ و جدال پوچ هرزه را مسدود سازد مگر
 افسوس ما این است که اگر این کیفیات بنظر اغیار و بیگانگان برسد چه زبان لعن بر اسلام
 و مؤسس اساس اسلام دراز خواهند کرد که "چو کفر از کعبه بر خیزد کجا ماند مسلمان" اگر این
 بود حالت پیغمبر اسلام پس وای بر احوال دیگران ، با وجود این همه پیونده نویسی یا حدت نویسی
 چه از طرف میرزا حیرت و چه از طرف این مولوی صاحب و هزارانیا لکها اشخاص دیگر از قبیل
 بزرگواران آنچه شده و چه میشود و نه یک سنی شیده میشود و نه یک شیعه سنی - مان البته اگر زور یاز
 باشد هر دو فریق مذموب خود را از دست خواهند داد خواه حق باشد و خواه باطل - مگر هیچ
 افسوس زیادیه ازین نیست که چنانچه خدا خود فرموده است کل حزب بما لایهم فزون تمام
 فرق اسلام از آنچه دارند و از آنچه میکنند و از آنچه بر آنها در می آید - از این جنگ و جدال -
 طعن و لعن - نخش و دشنام - فتنه و فساد - خونریزی و ضعف و حقارت و خصومت و عداوت و
 عدم اتفاق خود و آنچه از دشمنان بیگانه تحقیق بر آنها وارد می آید کمال خوشی را دارند و بر طاعت
 از اصلاح این امور بی نهایت ناخوش اند و صلح این امور را بیشتر تف و لعنت میکنند نسبت به
 دشمنان آشنا و بیگانه خود ، مثلاً اگر من بگویم "هر که او فلقش نکونکیش شمر خواه از نسل علی
 خواه از عمر" معلوم نیست که هر فرقه چه خواهد گفت نسبت بمن - ولیکن هر که هر چه میگوید بگوید من بگویم
 بلند میگویم که تمام مسلمان همان بشوند - اگر شنیدند سود آن بخودشان عاید می شود و اگر نشنیدند
 نقصان آن بخودشان عاید میشود مسلمان همان در هر طریق و نه همی که باشند و باشند
 هر ملکی که باشند در تمام اعمال دین و دنیای خود از هر اراط مستقیم حق خارج اند و همه اعمال
 آنها محتاج باصلاح است خواه اصلاح کنند و خواه نکنند - اگر مسلمانان توقع ترقی دارند

در دنیا همه امور ملکی و تمدنی و تهذیبی و معاشرتی و تعلیمی و تربیتی خود را باید تفسیر و تبدیل یعنی اصلاح نمایند و این طرز جدید را اختیار کنند که مردم یورپ اختیار کرده اند از قرآن و هدایات رسول خودشان و معانی الرسول اکابر البلاغ *

بعضی دیگر حالات ملکیه و تمدنی مسلمانان از جهان احوال

ابتداء این تمهید که بدنبال می آید فانی از لطف نیست *
وقتی از اوقات یک کتاب بنده در مجید را با د بذر فیله بزرگوار می نزد بزرگوار و دیگری ارسال شد برای ملاحظه و در سر کار این بزرگوار شانی کتاب را به بزرگوار شانی داد که او ملاحظه نماید و این بزرگوار هم مانند آن دو بزرگوار اول و ثانی بسیار در ملک هند معروف و مشهور است و انگریزی فیشن و یورپین مآب است و بر انگلستان هم رفته و از حالات ممالک یورپ کچهرم میداند برای آگاهی و تهذیب اخلاق اهل ملک خود با بخدمت در زمانی که کتاب بنده را ملاحظه میفرمود روزی در جانی بابت ملاقاتی گشته گفت شما تمام سلاطین اسلام را ذم کرده اید + گفتف آری همه بزرگوار و سزاوار ذم کرده اند + مگر آن کتاب بنده که تاریخ روانگی آن از دفتر فینانس واقع است و سوال شد که او نغز تیر ماه الهی ششماه بود در میان این بزرگواران و بخصوصه در خدمت این بزرگوار آنرا اندک از دست برفت و تا کنون بن زرسیده + جای تا امل است که این بزرگواران که اخلاق خودشان چنین است که فهمی آرند که اخلاق حمیده و پسندیده یا ذمیمه و ناستوده چیست در میان ما مسلمانان از برای هیچ امری از امور اصول و میزانی قرار نیافته و هیچ کاری بر وفق ضابطه نیست + اگر چه برای عقل و مناظره و حاجت قانون و میزان بسیاری قرار داده اند که منطقی باشد و در مجالس شورای ممالک تمدنه جز بر وفق منطقی نمی توان گفتگو کرد و همین است باعث ترقی آن اقوام و بی در میان ما چنین نیست + مثلاً شخصی میگوید "زید در سخنانم حاتم است" و بی هیچ تمیزی آمد در میان سخاوت واقعی و سخاوت غیر واقعی - یا آنکه گوئیم ابد آگاه

از اصول تشبیه و تشبیه و تشبیه به و در تشبیه و غیره نیست + آن سخاوت حاشی خاص بود حاتم را
 در حق او ممدوح بود ولی در حق این زید یا بگویم در حق مأمون کمال بزرگداشت + اهل بی کورن
 روشن شمع کافری نهند زود باشد کش لبش روغن سبزی در چراغ؛ (۱) بیج پادشاهی را حق آن
 نیست که بیت المال مساکین را طعمه احزان شیاطین سازد و در میان او باشد و نه زال و قوال
 بخش و بخش کند (۲) از مال دزدی و رشوت سخاوت حرام است - (۳) سخاوتی که زیاده از اندازه
 دخل یا مؤنت کسی باشد آن هم در شرع حرام است - (۴) در مالک یورپ و امریکا که در بخشش
 میکنند ولی آن بخششی نیست که با او باشد بدهند و بخوراند و ملت و قوم خود را سست و تن پرور و بی غیرت
 کند بلکه بخششی است که قوم خود را ترقی میدهند در هر خصوص + حالا اگر کسی اندک مغزی در سر داشته
 باشد درک مینماید که مع نیک و بد چگونه است و صنعت حمیده و غیر حمیده کدام است *

اگر چه اراده بنده بوه که شرح حال تمام سلاطین اسلام یا اقلاً شرح حال تمام خلفای بنی امیه
 و بنی عباس را که در تاریخ الخلفاست مختصر مختصر بنویسم ولی ملاحظه میکنم که هم کتاب ضخیم میشود و هم بی مورد
 است و اگر "در خانه کس است یک حرف بس است" شرح حال یکی هم کافی است + ترجمه
 تاریخ الخلفاء در زبان اردو موجود است هر که بخواهد بردارد و ملاحظه کند ولی از روی تحقیق ملاحظه
 کند + مثلاً در صفحه ۱۰۶ در شرح حال هند بنت عتبّه نوشته است که فاکه بن مغیره قریشی او را
 نکاح کرد و چون همیشه در مکان فاکه هر کس و ناکس آمد و شد داشت وقتی مردی داخل آن خانه شد
 و زنی را در آن جا تنها دید بازگشت و آنگاه فاکه در رسید و بنگ و ظن در افتاد و باین سبب زن
 خود را بر گرفته بهین نزد کاهنی برد و آن کاهن بندا گفت تو خطائی کرده و بی زنا کرده و از تو
 پسری پیدا می شود که پادشاه خواهد شد الخ + یکی از حاکمهای مسلمانان همیشه این بوده است که مقتدر
 به بخومی و مال و کاهن بوده اند تا با مرگ + اگر چه این حکایت نسبت بزمان جاهلیت دارد مگر بویسته
 را غرض از بیان این حکایت این است که هند با کداسن بوده و پس از مرگ یارانی فاکه (این فاکه
 ننده) هند بکلیح ابرو سفیدان درآمد و معاویه را بر او + معاویه در وقت انتقال یک نمود ناخن

رسول اللہ بابا خود داشت " وصیت کرے تھے کہ یہ دونوں چیزیں میرے منہ اور انگوٹھوں میں رکھ دینا اور مجھ کو میرے اور امیر اراجمین کے درمیان میں پھوڑ دینا۔ " باوجود آنحضرت صفاوی کہ در دنیا و برای ملک و مال دنیا بر پا کرو معلوم نیست کہ امیر اراجمین با او چہ خواہد کرد۔ " عبد اللہ بن امام احمد حنبل کہتے ہیں کہ میں نے اپنے والد سے حضرت علی و معاویہ کی نسبت سوال کیا تو انہوں نے کہا اصلیت یہ ہے کہ حضرت علی کے دشمن بہت تھے وہ لوگ آپ میں عیب ڈھونڈتے تھے اور نہ پاتے تھے پھر وہ ایسے شخص سے جا ملے جس نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے جنگ کی اور اسکو کیا دیا یا " حضرت ابا عطیہ بن قیس میگوید روزی امیر معاویہ پر شہر برد و گفت " الہی اگر میں زید کو اسکی بیعت کی وجہ سے دنی عہد کرتا ہوں تو مجھ کو میری امیدیں کا بیاب کر اور میری یاد و ذرا لٹ "۔ " حضرت بن غسیل نے فرمایا کہ ہم نے اسوقت تک زید کی خلافت سے انکار نہیں کیا کہ ہمیں یقین نہو گیا کہ آسمان پتھر برس پڑینگے۔ غضب ہے کہ لوگ ماؤن بیٹوں اور بیٹوں سے نکاح کریں علانیہ شراب پین اور نماز چھوڑ بیٹھیں "۔ بیشک این ہمہ از اجابت و رعای حکام پرورد خدا بود و بحقیقت تمام واقعات ایام خلافت زید بگردن خداست + عبد الملک بن مروان را بسیار تعریف و تجید نمودہ اس آخر کار میگوید " ہمارے نزدیک تو عبد الملک اور تاجا و دونوں برابر ہیں کیونکہ اسی نے اسکو معاہد اور مسلمانوں پر حاکم بنایا تھا "۔

مگر زیدہ معلوم نیست کہ این قول سیوطی است یا قول مترجم اردو بہر حال جای خوشی است کہ ایک شخص با فہم و با انصاف پیدا شد و زویندگان اہل اسلام +

ولید بن عبد الملک۔ چونکہ بنا زونعت پرورد شدہ بود ما تہ تمام مسلمانانی کہ و ناز و نعمت پروردہ شدہ و میشوند لا یرعلم بود۔ " چنانچہ ایک روز مسجد نبوی میں بر سر منبر کہا کہ یا اہل المدینہ جالاکم صفاوی جب مصناف ہو تو اس پر رخص نہیں آتا۔ یا ایسی غلطی تھی کہ کوئی نازل مکتب بھی نہ لکھا افسوس است کہ بر منبر نبوی خرا لا یرعلم ہم بر شہر و ہجرت میں آن امر تا مل کند و عالمی مطیع و منقاد و سعید علیہ او بامستند + " ولید سخت جبار و ظالم تھا چنانچہ عمر بن عبد العزیز نے ایک مرتبہ فرمایا کہ ولید

شام میں۔ حجاج عراقی بن عثمان بن جبارہ حجاز میں۔ قرہ بن شریک مصر میں۔ واقد زین تو ظلم سے بھر گئی۔ + مگر در بعد او بسیار فتوحات ہم شدہ ہووہ است و ازین معلوم میشود کہ "چنان روزی بہ ناوان رساند کہ صد و نا در آن حیران ماند" خدا بفرمان لایعلم ہم فتح و ظفر عنایت میفرماید +

سلیمان بن عبدالملک "بناؤمیر میں سب سے بہتر بادشاہ سمجھا جاتا ہے۔" بہترین خانہ بدوش بناؤمیر معلوم میشود۔ مگر بسیار خوب ہووہ است چنانچہ مشہور است یکبار۔ + انار و یک بچہ گو سفند شش ماہہ شش مرغ و شش بسیار بخورد۔ یکبار در آئینہ نظر کردہ از حسن و جمال و جوانی خود متعجب شدہ گفت محمد مہدی بنی بود۔ ابو بکر صدیق بود۔ عمر فاروق بود۔ عثمان با حیا بود۔ معاویہ علیم بود۔ یزید صبور بود۔ عبدالملک سیاسی بود۔ یزید جبار بود۔ من پادشاہ جوان آسم۔ لیکن در میں یکساہ بفرود + (غوب بود کہ بگوید میں پر خور آسم) +

عمر بن عبدالعزیز بسیار تعریف داشتہ چنانچہ "عمر بن اسلم نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ کے بعد ہم نے کسی شخص کے پیچھے سوا عمر بن عبدالعزیز کے نماز نہیں پڑھی جو رسول اللہ سے نماز میں زیادہ شاہ تھے" این عبارت محض ایراد و گفتگوی بسیار است ولی بندہ ناما یکتم + "عمر بن علی بن حسین سے کسی نے ..... عمر بن عبدالعزیز کی بابت سوال کیا تو انہوں نے فرمایا کہ وہ بناؤمیر کے عجیب ہیں اور قیامت میں بصورت امت واحدہ اٹھینگے" اللہ علی الراوی۔ مگر بندہ نہ استم کہ مراد از امت واحدہ چیست + "ابو نعیم بسند صحیح روایت میکنند کہ روزی ریح بن عبیدہ دیدہ بود کہ عمر بن عبدالعزیز نماز صرفت و پیر مردی بہراہ او بود چون از نماز مراجعت کرد ریح گفت یا امیر المؤمنین آن پیر پراہی تو کہ بود گفت خضر علیہ السلام بود کہ برای آموختن و تلقین عدل و انصاف بن آمدہ بود" + در صفحہ ۱۲۵ تاریخ الخلفاء و ذکر خوابی است کہ شخصی دیدہ بود نسبت بہ عمر عبدالعزیز ہر کہ بخوابد کہ کتاب مذکور ملاحظہ کند + در صفحہ ۱۲۶ کیفیت رو باغ فدک است ہر کہ بخوابد ملاحظہ کند + در جہان صفحہ حکایت نزد عمر عبدالعزیز است + پس از آن ابن فقرہ است "بعضی از عمال نزد عمر عبدالعزیز خطی نوشتہ بودند کہ کثیر

ما خراب تبا شده اگر امیر المؤمنین مناسب داند آنرا بطور جاگیر مباد بہ تامل و آبادی آن کوشش کنیم۔ عجب خوب نوشت "اس خط کے پڑھتے ہی اوس شہر میں عدل کے ساتھ قلعے بناؤ اور ان کے راستوں کو ظلم دور کر کے پاس کر دو بس یہی اسکی مرمت ہے" + والسلام +

اگر این کیفیات و بیانات در زورای دیگر مسلمانان داخل محامد و تعریف استند من فقیر ہر سہر این بیانات را خرافات جاہلانہ میدانم + "وہب منیہ کہتے ہیں کہ اگر اس امت میں کوئی ممدی ہو تو مال ہے تو وہ عمر بن عبدالعزیز ہیں" + یک بزرگوار دیگر کہ صرف او "حسن" است او نیز گفتمہ است کہ اگر عمر عبدالعزیز ممدی نیست و مگر می نخواہد بود + این بیان ہم یا محض از روی جہالت است یا از روی غرض یا ہر دو + الغرض آنچه مؤرخین و مصنفین اسلام نسبت بہ عمر عبدالعزیز یا اسون یا دیگر پادشاهان اسلام عہد خود نشان یا بعد از خود نشان نوشته اند سر اسر بلوچ و لایعی و دروغ و اغراق اند + این اعمال و افعال بسیچہ نسبتی بہ تمدن و مکرانی نیک نداشتند و ابد از وضع مکرانی او پھیزی ننوشتہ است کہ مشرق آیندگان باشد + این حکایات محض برای بیان کردن استند برای اطفال چند سالہ + گذشتہ ازین من میگویم ہر کسی را در عالم یکدہ مرتبہ غاضبی است کہ از آن تجاوز و زکون خلاف است و شاید کہ بشرک منجر شود و مثلاً بزرگی گفتمہ است "احمدار بگشاید آن پر حلیل تا ابد ہوش ماند جبرئیل" + دیگری فرمودہ است "ز احمد تا احد یک میم فرق است جہانی اندرین یک میم غرق است" + این بزرگواران ہر دو درست فرمودہ اند و ہر کس نمی تواند بگوید کہ محمد در درجہ خدا بود یا علی در درجہ محمد + در این صورت نمی توان گفت کہ عمر عبدالعزیز ممدی بود + و بالجملہ ہر کہ چنین بگوید یا بغایت جاہل است یا بغایت اہل غرض و دین بدینا فروش است +

مگر در تاریخ انگریزی نوشتہ است کہ عمر عبدالعزیز در سنہ ۱۹ ع از جہان بشت و شریف المؤمنوی یکی از شعرا عرب در حق او گفتمہ است -

"O son of Abdul Aziz if human eyes ought to weep

they should weep for you. You freed us from the cursing of Ali, and if it is possible you should be freed from it yourself."

یعنی "ای پسر عبدالعزیز اگر چشم آدمی باید بگماید یا بگماید برائی تو۔ تو ما را آزاد نمودی از سب نمودن بعلی ۳ اگر ممکن باشد باید خود را نیز از آن سب آزادی بخشی" ۴

باز چند فقرہ منسوب بہ مامون

اکتوبر ہجری ۱۹۶۱ء میں جب کہ چند فقرہ از کیفیات و حالات مامون، در صفحہ ۱۶۶ تاریخ الخلفاء در مسئلہ مامون دوران دہتر حسن بن سہل را بکنج خود در آورد و کور نماز را بر باد داد و کما دوت را بہ ہر او بخشید + پدرویس تمام فرج را خلعت پوشانید و از زرد عورت از مردم نمود و ہر شخصی را نوشتہ جاگیری عطا کرد الخ + جناب مولانا شبلی مینویسد کہ در این عروسی شخص مفلسی دو کسبہ از نمک و اشنان نزد مامون فرستادہ خطی نوشتہ شعر بر معذرت از آن تخریر فرمود "مامون نے حکم دیا کہ دونوں تھلیان اشرقیوں سے بھر کر اوسکو واپس دی جائیں، یعنی مامون حکم فرمود کہ ان دو کسبہ را از اشرقی پر کردہ زرد آن مرد فرستند + در آن روز ہیکس نبود کہ بہر سبب این ہم مال ہندگان خدا را چرا اینسان بر باد میدید و این ملک دیگران است چرا بجا گیر یعنی شکر بن سیند + مگر این حال در این زمانہ مامون کماکان در سراسر ممالک اسلامیان وجود دارد و در تمام ممالک اسلام در ہر زمان و در میان ہر خاندانی بر ہمین منوال بودہ -

در ہمین صفحہ ۱۶۶ تاریخ الخلفاء نوشتہ است کہ در مسئلہ "مامون نے مسئلہ خلق قرآن میں لوگوں کا امتحان کرنا چاہا" + در این مسئلہ قیامتی برپا شد و بنده عرض اصلی خود را مینویسم + جمعی از علماء را کہ نام ہمہ در تاریخ الخلفاء مذکور است مامون طلب کرد۔ "اور جب تک انہوں نے قرآن شریف کے مخلوق ہونیکا اقرار نہ کر لیا انکو روق سے بعدادتہ آنے دیا۔ پہلے تو ان سب نے اس مسئلہ میں

توقف کیا مگر آخر تفتیح کر کے قائل ہو گئے۔ + ... یہی معین وغیرہ نے بعد کہا کہ جیسے بھی خلق قرآن کو محض تلوار کے خوف سے مان لیا ہے + پس از آنکہ از جمعی از علماء سوال رفت و ہر کی بطور مہمل و مبہمل جوابی داد + ”پھر امام احمد بن حنبل سے پوچھا تو انہوں نے بھی کہا کہ قرآن شریف کلام خدا ہے۔ اسحاق نے کہا کہ وہ مخلوق ہے یا نہیں۔ امام صاحب نے فرمایا کہ اس سے زیادہ میں اور کچھ نہیں کہتا + چون اسحاق جواب ہمہ راز و خلیفہ فرستاد مامون گفت فلان کس را چنین بگو۔ فلان کس را چنین بگو۔ فلان کس را چنین بگو۔ از آنجملہ گفت احمد حنبل را بگو کہ بیانات تو برابر امیر المؤمنین معلوم شد ایتمہ دلیل است یہ جہل تو + فضل بن خاتم را بگو کہ آنچہ تو در مصر کردی ہمہ بر من معلوم است کہ در یکسال قضاوت مال بسیاری گرد آوردی و از من خوف نداری + ابن نوح و ابن حاتم را بگو کہ از بس سود خوردید ایمانی بشما باقی ماندہ + سعد و یوہ واسطی را بگو کہ ہر شخص کہ حدیث نامی جعلی ہی با فرو عرض ریاست دارد انجام اونیک نباشد + بالجملہ چون ہر یک را ازین قبیل پیامی داد و از شمشیر خائف ساخت تا مابخلق قرآن اقرار و اعتراف نمودند سوای احمد حنبل و سہ کس دیگر۔ پس مامون حکم نمود کہ ہمہ راز و او حاضر آزند کہ خود بہ گوش خود از زبان انہما اقرار شود۔ ”لیکن خدا تعالیٰ کی کار سازی دیکھو کہ یہ بھی پوچھے بھی پائے تھے کہ راستہ میں ہی مامون کے مرنے کی خبر انکو پہنچ گئی اور خدا نے اونکی مشکلات آسان کر دیں۔“

ایں بود سرگذشت حال مامون و بحث او بر سر دین و خلعت قرآن و خوف و ترس اعمال افعال ہر یک از علماء و قضات و غیرہ زمان او + و راین مقام ماسوال میکنیم کہ جنین خلیفہ ظالم و بیوقوف و چنان زمانہ بوج و علی و لایسفی و بد فعل و قضاات ہرزہ و فاسق و رشوت خوار چہ تعریف دارند ہاگر مامون بخوف شمشیر از انہا اقرار و اعتراف بشرک میخواست بیشک از خوف شمشیر اعتراف میکردند + ہنوز بسیار کیفیات نزدیکہ موجود استند از حالت مامون و دستگاہ او و چاکران و خدم چشم و نشان و مشاورین او کہ بسیاری نصاری و مجوس بودند ہچنانکہ در این روز حال تمام ممالک اسلامیان این است۔ این زمان زمانی بود کہ گویا سلطان بن قنقہ اوج کمال رسیدہ بودند و سلطان ابن زمان

ایں بود سرگذشت حال مامون و بحث او بر سر دین و خلعت قرآن و خوف و ترس اعمال افعال ہر یک از علماء و قضات و غیرہ زمان او + و راین مقام ماسوال میکنیم کہ جنین خلیفہ ظالم و بیوقوف و چنان زمانہ بوج و علی و لایسفی و بد فعل و قضاات ہرزہ و فاسق و رشوت خوار چہ تعریف دارند ہاگر مامون بخوف شمشیر از انہا اقرار و اعتراف بشرک میخواست بیشک از خوف شمشیر اعتراف میکردند + ہنوز بسیار کیفیات نزدیکہ موجود استند از حالت مامون و دستگاہ او و چاکران و خدم چشم و نشان و مشاورین او کہ بسیاری نصاری و مجوس بودند ہچنانکہ در این روز حال تمام ممالک اسلامیان این است۔ این زمان زمانی بود کہ گویا سلطان بن قنقہ اوج کمال رسیدہ بودند و سلطان ابن زمان

با آن مفتخر اند + تمام غیر مسلمانان به علم زمان مأمون است مگر شامی که نزد مأمون بودید کی جبرئیل بن
 بختیشوع یک فاضل عیسوی بود که مأمون حکم نموده بود هر که خدمت و عهده سرفراز شود اول بخدمت
 جبرئیل برسد + ستر در خراسان بود که معلم اول آن عیسوی بود + عبدالمسیح بن اسحاق کنزی یک
 عالم عیسوی بود که بر عهده جلیل القدری ممتاز بود + ما هو ارجبرئیل را بنده حساب کرده ام در سال
 (۱۶۹۰۰۰۰) هجده لک و نود هزار و دریم بوده است بسیار بیش از ما هو است و اگر دستر و ملاطبت غیریم
 در حیدرآباد + ترجمه کتب ارسطو به یعقوب بن اسحاق کنزی و اگزار بود + قسطن بن لوقا فلاسفر
 دیگری بود او هم عیسوی + سهیل ابن ماریون که جوایک فارسی النسل حکیم تمام جوسین کے علوم
 + فنون کے ترجمہ کی خدمت دی + باید ملاحظہ نمود کہ امروز در ترکی - ایران + مصر + اوش + افغانستان
 + زنگبار + حیدرآباد و ہر ریاست خودی از مسلمانان چند عیسوی عمدہ های جلیل القدر دارند و در این
 حیدرآباد چند عیسوی و فارسی خدمات عالیشان مشغول اند و فریدون جنگ فارسی چه دستگاہ غنی می دارد
 کہ خدا را بنده نیست و هیچکس دیگر اعتنائی ندارد جز انگریزان و زمان انگریز + مگر جناب عالی این
 اوج و حسیض دیگران و مسلمانان امروزہ میدانند کہ میگویند

”چکوڑا اید شہباز سب اوج پرہین مگر ایک ہم ہین کہ بے بال و پر ہین“

این حال ہمیشہ بر این منوال بوده است و ازین معلوم میشود کہ گاہی ترقی مسلمانان ذاتی نبوده +
 از آنجا فرو تری آئیم حالت محموب و سبکتگین و پادرو خانان اوچہ بود و فرووی درقی اوچہ گفته +
 بعدی آئیم بزمانہ سعدی علیہ الرحمہ - حکایت رضی کہ شکایت ایام ناموافق را از او آورده بود + سنگ
 و دربان - عمل پادشاهان - حال آن رفیق در مراجعت سعدی از حج حکایت قاضی حمدان - حکایات
 بسیاری کہ یاد زمانہ خود سعدی واقع شدہ اند یا اندک زمانی قبل از او - و آخر جدال سعدی با داعی
 و باب تو انگری و درویشی - ہمہ رسینہ ناقش استند و سر موی از حالت امروزہ سراسر مالک مسلمانان
 بہتر نبودند + اگر اور سراسر تاریخ اندلس ملاحظہ کنیم - اگر در سراسر تاریخ ایران تا با امروز ملاحظہ کنیم -
 اگر در سراسر تاریخ ہند یعنی تاریخ سلطنت و حکومت مسلمانان ملاحظہ کنیم - اگر در سراسر تاریخ دولت عثمانیہ

ملاحظه کنیم تا باین دم - و اگر در تاریخ هر سلطنت دیگری از اسلامیان ملاحظه کنیم همین اوضاع پوچ
 بمینی رای میسیم و تمام حالات زیست و زندگی این امت مرجمه + آنچه که عمده اهل اسلام تعریف
 میکنند و مایه فخر و سرافرازی خود میدانند غالباً و همیشه است اول این است که یک زمانه درازی
 (بهر صورت نیک و بدی و سراسر بد) مسلمانان حکومت داشتند و بسیاری از ممالک عالم + ثانی
 آنکه یک زمانه و چند صد سال قلیلی (که قبل از آن چندین هزار سال دولتها و اقوام بسیار عظیم ایشان
 مثل مصر - اسپر یا - یونان - روم - ایران - و هند - بلکه چین هم گذشته بودند و قبل از آنکه اقوام
 یورپ شروع کنند باین ترقی حالیته علم منحصر مسلمانان بود که بموجب حالات و مقتضیات آن زمان
 بغایت کمال رسیده بود و نسبت باین زمان یورپ هیچ نبود + ولیکن اگر با چشم تحقیق و تدقیق و
 موشکافی ملاحظه نمایم هیچ چیزی نمی یابیم که بتوان نام آنرا سلطنت و حکومت نیک و مصلح زندگی و
 معاشرت نیک و خوشی و آرامش بندگان خدا نام نسیم + (۱) بر سر خلافت رسول الله بسیار خرابیا
 کردند که انسان از ذکر آن عاجز است + (۲) سلطنت ما و حکومت ما همه شخصی و بی اصول بود و
 خلیفه و سلطان و پادشاه و حاکم تمام عالم و جابر و غوزیر و یغمانی و شهوت پرست بودند + (۳)
 خلق همه عبد عبید خلیفه و سلطان و پادشاه و وزیر و اُمراء صاحبان دولت بودند + (۴) هیچ
 قانون و ضابطه در امور مملکتی نبود و هیچ کاری بروقی اصول و قانون و ضابطه جاری نبود - (۵)
 خلیفه و پادشاه مطلق العنان بودند و هر چه از مردم بظلم می گرفتند در کارهای بهموده و شهوت رانی
 و حفظ نفس خود بر یاد میدادند + (۶) حکام و اُمراء صاحبان عمل و قاضیان قضا و علماء و غیره اکثر
 و اغلب اهل غرض و شهوت پرست و راشی و دین بد نیافروشن و فاسق بودند + (۷) عموم خلق جاہل
 و ناخوانده و نیز در میان خود ظالم و شهوت پرست و راهزن و مال یکدیگر خور بودند + (۸) همیشه در میان
 خلفاء و سلاطین و پادشاهان و عموم خلق بر سر دین و مذہب و عقاید بد بنیہ و از روی تعصب جنگ
 و جدال و قتال و خونریزی بود + (۹) همیشه علم بی نهایت کم و جهل بی نهایت بسیار بود + (۱۰)
 جز معدودی از علماء و پیادار دین بد نیافروشن دیگر تمام علماء گرسنه و مینواد بی نان بودند

و هیچکس از آنها نمی پرسید و ذلیل و خوار بودند + (۱۱) برخلاف آن همیشه او باش از آن
 و مطرب سحره و تواد و چایلو س و خوشام گو و هنر ا و شیا و امثال ذلک در کمال خوشی و عین
 انبساط بودند و در نزد بزرگان عزت داشتند و صاحبان دولت و ثروت آنها را پرورش میکردند
 و در صحبت آنها بسر میکردند + (۱۲) همیشه رمال و ستاره شناس و جادوگر و فقیر و درویش و اینگونه اشخاص
 و اصناف خلق بشمار بودند + (۱۳) همیشه علم منحصر بود به علم دین و پس از آن بعلم طب و نجوم و رمل
 و یک خند علوم و دیگر ازین قبیل همه ناقص و بیکار و مهمل + (۱۴) همیشه محدودی از خلق هر ملکی
 بکار و کسبی اشتغال داشتند و بسیاری بکار و هرزه گرد و دوزخ و قمار باز و تن پرور بودند + (۱۵)
 همیشه هنر و دستکاری و تجارت بسیار کم بود و بدون علم و ضابطه + (۱۶) گاهی قانون و ضابطه نبود
 برای تشویق اهل علم و کمال و هنر و باین سبب این چیزها گاهی ترقی نکردند و کمال نرسیدند + (۱۷) گاهی
 مردم را شوق محبت و تحقیر کمال و هنر نبود و برخلاف آن شوق بتن پروری و اقسام کارهای
 پوچ سمعی و لهو و لعب کوچک گری و بیهوده گویی بود + (۱۸) اگر زمان مسلمانان صاحبان علم یا هنری
 بودند غالباً آنگونه زمان بودند و آن گونه علوم و هنرها را حاصل کردند که برای حفظ نفس شهرت رانی
 سلاطین و صاحبان دولت و ثروت بودند و زنان خانگی و شریف بندرت صاحب علم و هنر معقولی
 بودند و بسبب بی علمی و بی تربیتی نیک زمان هزاران فساد و مفاسد در هر خانه وجود داشت که
 بواقع نمی توان آن گونه زمان را شریفه و عقیفه خواند + (۱۹) گاهی در امور معاشرتی و طرز مشیت
 و سوسیتی و آمد و شد و نشست و برخاست و گفتگو و رفتار و کردار خلق اصول و ضابطه نبود +
 (۲۰) گاهی بزرگان قوم طرز معاشرت و کردار خود را در معمولات سرشق قوم قرار نمادند و
 برخلاف در تمام اعمال و افعال ناشایسته اما محقق سرشق قوم خود بودند + (۲۱) همیشه
 از بسیاری از خلق در مراسم سمعی و خرافات مذهبی و نذر و نیازهای پوچ لایمی بر باد شد
 هیچکس بحقیقت از آن فائده واقعی و دنیوی یا اخروی حاصل نکرد و حاصل کلام هنوز
 بسیار چیزها هستند که باید از قلم فرنگ گذشت +

مگر بنده بطور انصاف و از روی تجربه و بدون غرض خاصی میگویم که چنین معلومی شود و یک
 تمام این امور مذکوره بالا در سایر ممالک مسلمانان همیشه یکی بوده و در ملک هند صد و هزار و دویست
 این امر با ضرورت تحقیق نیست - اولی آنکه از روی تواریخ معلوم میشود سوئانی آنکه از روی ملاحظه
 است + البته حقوق خدا هر قوم و باشنده هر ملک درین معایب مذکوره فوق شریک استند و مردم
 پنج میلی فرشته و کردنی نیستند بلکه هر فردی از افراد خلق هر ملکی مثل ملک خود بنده ایران تمام یا
 بعضی ازین معایب گرفتار است و بدینلاف شرع اسلام عمل میکند + شراب خواری - زنا کاری - روطه
 قمار بازی - قمار و قمار - لوط و لعب و هرگونه خلاف شرع و تمذیب وگیری و تمام ممالک مسلمانان جاری
 بوده و امروز هم کماکان بلکه باضعاف مضاعف جاری است + ولی بنظر چنین میرسد چند آنکه این
 اعمال در ملک هند جاری بوده و امروز جاری است در پنج ملک دیگر نبوده و نیست + جهات ابتدای
 آن ظاهر است که ناشی است و همچنین مسلمانان بود با مختلف و اتمهای هند + البته ممکن است که در
 زمانه مسلمانان که حکومت در قبضه آنها بود در بعضی از امور منع و نهی و بگیر و ببند کمی هم بوده است و بنظر
 از روی تعصب زنی و نسبت بدیگران - مگر در این زمان بواسطه آزادی عامه و بنده باید بگویم نسبت
 و تعلیم انگیزی هم هیچ صنوع و نهی از هیچ بابت نیست و لهذا آنچه قبل ازین بوده امروز هزار چنان شده +
 در این مقام ضرورت است شرح طویلی نوشتن منسوب بحالات و خیالات و آراء و عقاید و کردار
 و وضع معاشرت - بدان آن گروهی که در این زمان در ملک هند تربیت یافته مدارس و کالج های
 انگیزی اند و بمالک یورپ رفته سیر و سیاحت کرده و در آنجا با در علوم خود امتحان داده اند + ولی
 کتاب را مجال شرح آن نیست و لهذا مختصری عرض میکنم +

چون آفتاب عالم تاب را در نصف النهار هر فردی از افراد خلق می بیند هیچ ضرورتی ندارد که
 ما از او تعریف کنیم - یعنی هیچ ضرورتی نیست تعریف در بیان فواید و نتایج یک علم است که خدا همه
 انبیاء و اولیاء و بزرگان هر قوم و هر ذات نموده اند و رسول مقبول ما صلعم همه امت خود را از او نموده
 است که اگر برای تحصیل علم و دانش ضرورت باشد باید به چین بروند + اگر چیزی تمیز است در میان

انسان و حیوان علم است و پس - و اگر چیزی انسان شودی را انسان بخونی میسازد و معرفت خدا و آیات
 خدا را بر او معلوم میکند جز علم خیر و دیگری نیست + و بنا بر این عموماً تا قیام و امید بر این است که صاحبان علم
 متصف باشند و متصف شوند با آن صفات و خصای که در کتاب الهی است افتاده و خود را به سببگی را از
 جلدت آدمیان دور میسازد + اگر چه در هر زمان در هر زبان و در هر زبان هر قوم علم نبوده است و فوائد
 و نتایج آن هم یکسان بوده و هر چند که از ابتدای جهان شروع و تکوین علم ممالک ششبق بوده و بواقع
 مصر - یونان - امپراتوری ایران - هند و چین همه داخل مملکت ایشیا یعنی شرق بوده اند و زمان برای
 هم نگذشته که علم از زمین ایشیا نقل نموده است به یورپ + امریکا و در شرق زمین تنزل و در مغرب زمین
 تنقی کرده است و آنکس هیچ شکلی نیست که بخاطر چندی علوم و نیز تربیت مغربی امروز تفوق و ترجیح دارد بر
 علوم و تربیت شرقی پیشین + پس بالطبع توقع و امید همه این است که صاحبان علوم مغربیه و تربیت
 یافتگان و از علوم و دارالفنونهای انگیزی و یورپ بر ارباب بهتر برآمده باشند و بر آیند و لیکن این قضیه
 غالباً برعکس است و اثری از آن گروه سابق الذکر در تحت آن شعور صدی علیه الرحمه واقع اند
 "خرعیسی" + بسیاری از این گروه چه در ایران و جاناتی دیگر که مای شنویم و چه در ملک هند که
 مای بنسیم با کل اخلاق و وضع معاشرت و زندگی شان ناپسندیده است و جز لباس واکل و تربیت
 و بازیهای مختلف و صورت ظاهر شان دیگر هیچ اخلاق آنها تغییر پذیرفته + و کمال افسوس است که
 بعضی از طبقه ماضیه آنها که بسیار معدود اند چندان از لباس و رفتار و کردار و گفتار ظاهری اهل
 یورپ خوش اند که در لباس خودی گنجد و بحقیقت وضع خود را سر مشق این طبقه عالی نموده اند که
 همه جوان اند و عدتشان هم روز بروز کثرت بهم میرساند + برای مثال مینوسیم که عکس بعضی
 از مجالس را که بنده دیده ام هنگامیکه چند کس از بزرگان و معروفین کهن سال آنها مثل مولوی
 نذیر احمد - نواب محسن الملک - نواب وقار الملک - یا بعضی از علماء و فضلا و سادات و مشایخ
 دیگر آنها نشسته اند با دستار و عمامه پناه جوان ملقه مضافه طالب العلم پانزده - هجده بیت و بیست
 پنج یا اسی برهنه و مولی انگیزی مانند لباس انگیزی سالان ایستاده یا نشسته اند و درین مجلس

انیریکار ہم بی نہایت در بندش لاج یافته و ہر طرفک ہفت و ہشت سالہ برباد و در (مگر این باسوی طبقات
ادنی میباشند کہ اطفال دیاسہ سالہ ہم بڑی ہی کشند) + این است کی از اصول تربیت و تعلیم انگریزی
صالحات نکل است برای دیگر کیفیات + مگر از اخلاق و تہذیب و رفتار و کردار نیک و قول درست و ایضاً
و ہمدوی بونی بشام یکی ہم نرسیدہ و یکی را آگاہی نیست + و گاہی اینہا ازین تربیت خود فائدہ برگیرند
و نہ دیگر ہم فاختان خود را میخوانند فائدہ برسانند +

حالت امروزہ ممالک اسلام کہ ما بچشم می بینیم

بکمال اختصار باید گفت حالت مسلمانان بطور عموم و ہمیشہ بیک طور و بیک نحو بود و رہہ جا۔
ولی امروز بسبب ترقی و نور و استیلائی مردم یورپ بر دو قسمت یاد و حالت شدہ۔ حالت اول۔
آنچه را کہ قبل ازین ذکر کردیم کہ بحقیقت سراسر داخل معایب نقایص۔ خلاف شرع اسلام و عقل و تمدن
و حکومت و معاشرت و تہذیب واقعی نیک و مانع ترقی حقیقی بود۔ کہ بمقتضای حالت دآب و ہوای ہر قوم
و ہر ملک پیش و کم در این روزگار کان و وجود دارد + بہر کس پیش و کم معلوم است کہ حالت ملک ترکی
امروز بحسب ملکرانی چگونہ است۔ چونکہ بندہ ایرانی ہستم و کماکان ہم از حالت ترکی خبر ندادم و آنچه
در اخبارات انگریزی درج است آنرا ہم قابل اطمینان نمیدانم یا واقعاً قابل اطمینان نیست لهذا انقول
یک مسلمان صاحب ہندی دینی کہ در کتابی نوشتہ و بسیار ملامت نوشتہ صرف یک جملہ کوچک در اینجا درج
میکنم۔ ”مگر ایشیائی ترکی کی حالت ابھی بہت کچھ قابل اصلاح ہے۔ اور وہ بھی ایسی بڑی ذمہ داری
کے لئے تیار نہیں ہے لیکن باوجود اسکے سلطان کو اس طرف سے غافل نہیں رہنا چاہئے“ + مگر
آن طوری کہ انگریزان نیز نویسند اگر بواقع چنین باشد موبدین انسان راست بشود +

حالت ملک ایران ما نیز پیش و کم برہمہ کس معلوم است + یک گروہ خواستند کہ
پارلمنت قرار دہند و حقوق شاہ و گدرا را معین نمایند و از نظم اراکین و عمال حکومتی بسیار
شکایات و اخبار مانوس شد و پناہ بہ انگریزان بردند و عاقبت الامر باشتی راضی و اذیت +

ولیکن آنچه در اینوقت پیش و کم یاد عرض یار است بر ما معلوم است این است که همان گروه
 را یک غرض خاصی بود یعنی که خود حکومت و زور داشته باشند - گروه دیگری بکلیت
 اغراض خاصه خود مخالف پارست و اصلاح اند و این گروه بخواه و نخواه پادشاه اند و پادشاه
 رغبت ندارد که پیروی کند اعمول ملک + بالجملة حالات دیگر ممالک اسلام بر همین منوال استند +

حالت ثانی - این سرکاری است که اکنون پیش و کم صد سال است بهم رسیده است
 در میان مسلمان و اهل یورپ یعنی نصاری + این حالت کشمکش که از حالت اول و خصوصیت سابق
 که مسلمانان در میان خود داشته بمراتب بدتر و سخت تر است + ما باید بطور اختصار بگوئیم که
 ابتدا که مسلمانان در میان خود یا خصوصیت مذبهی یا خصوصیت پولیکی داشته غالباً مساوی بودند
 و غالب مغلوب یا فاتح و مغتوح مانند و برابر بودند که گاهی ملک اسلامیان در قبضه یکی یا
 در قبضه دیگری بود - مثل اینکه همانان امیه معدوم شدند و خاندان بنی عباس جای آنها را گرفتند
 و علی بن ابی طالب متعهد خاندان آنها بنوبت بلند شدند و فرود آمدند مگر در هر حال دین و دولت برقرار
 ماند و بی در این زمان این حال برخلاف آن است که نصاری بزور و صلابت و بهیبت شیران
 شده اند و مسلمانان بضعف و بیچارگی گوسفندان + پیوسته آن شیران در پیش چشم این
 گوسفندان خوابیده اند و می غریزند و در پی فرصت و بهانه مستند که یا تدریج یا یکباره حمله آرد
 و این گوسفندان را یکی بعد دیگری از هم بدزد و در شکم خود فرو بزند و این بیچاره گوسفندان در
 حالت گوسفندی گری و بی پروائی و آسودگی خاطر بچرخند مگر گاهی هم نظرشان بر آن شیران
 می افتد و بخودی لرزند + مان البته بسبب آنکه مدت درازی در مقابل آنها بوده اند و بدیدن
 آنها متعاقب شده اند چنانچه باید پروائی ندارند و بکار خود مشغول اند + ولیکن اگر خدا نخواسته
 زمان در رسد که نصاری این چند سلطنت و ملک اسلام را هم بقبضه خود در آرد آن وقت
 دین اسلام هم بدنیال ملک اسلام از دست میرود + درین وقت بنده حالت خلق هند
 هندو و مسلمان را چنین می بینم و چنین می پندارم که نه ملک دارند و نه دین بهمین قدر هست

که هنوز مالک و یگر اسلامیان برقرار است و احتمال بسیار کمی می رود که وقتی اینها ازین بیهوشی و مدبوشی بیدار آیند و اتفاق کنند عام دینی + بالجملة هر چه پیش ازین نوشته شود از تباہی حال مسلمانان بزروری بنده همه از عدم اخوت و همدردی است در میان آنها و تا هنگامیکه این امت معنی واقعی اخوت و همدردی و اتفاق را نداند و نبات قدم پیروی نکند انسان و مرد دنیا نمی شود و گاهی در جهان ترقی نخواهد کرد بلکه ملک و دین آنها نیز از دست می رود +

اخوت و همدردی چیست

معنی اخوت و همدردی را تا امروز مسلمانان ندانسته اند چیت و اگر سر اسر قرآن را بخوانند و تمام کتب احادیث را ملاحظه نمایند خواهند فهمید + شاید که اگر مسلمانان چیزی را از قرآن و حدیث بفهمند یا فهمیده باشند که معنی اخوت و همدردی چیست همین است که فقیری را (و آن هم هر فقیری که عمداً خود را فقیر سازد و بدون امتیاز استحقاق) یا بخوراند یا بپوشانند + شکی نیست که این آیین و اعلی ترین درجات و کیفیات همدردی است در صورتی که کماکان مطابق شرع و عقل و اصول و تمدن نیک باشد + مگر خدایتانی در کلام مجید خود بسیار چیزها را در شمار همدردی بیان فرموده است که از جمله اینهاست -

- (۱) متقی باشید - (۲) یکدیگر را ایذا مهید - (۳) غیبت از یکدیگر ننمایید - (۴) عیب از یکدیگر نجوید - (۵) امر معروف و نهی از منکر نمایید - (۶) اگر حاکم شوید با انصاف حکم کنید و در میان خلق - (۷) در میان برادران خود صلح نمایید - (۸) اگر گواه باشید گمان شما درت نکنید - (۹) بموعظه و نصیحت و حکمت خلق را بدین دعوت کنید - (۱۰) در عدل و انصاف ابدأ ملاحظه کسی را نکنید - (۱۱) دین و مذهب یا خدایان و دیگران را دشنام مگویید - (۱۲) صاحبان امر خود را اطاعت نمایید - (۱۳) در امور با یکدیگر شادت کنید - (۱۴) سود مطلقاً یا اضعاف مضاعف نخورید - (۱۵) بیچگونگی ضامن و جابده

سخناه و دیگری نیست - (۱۶) تکبر و نخوت بکسی مفروضید - (۱۷) با سایر بندگان خدا بکمالیت
 و بیکی سلوک کنید و سخن بگوئید - (۱۸) اگر کسی بشما سلام گوید او را جوابی بهتر از آن بگوئید -
 (۱۹) مسافران و مساجیان تعفف و استحقاق را دستگیری کنید - (۲۰) همسایگان نزدیک
 و دور خود را بدو نمائید - (۲۱) مال ایتام را نخورید و نزدیک بآن شویید - (۲۲) امانات را
 بصاحبان آنها مسترد نمائید - (۲۳) مال خود را بیهوده در میان خود نخورید و بر باد دهید -
 (۲۴) مال خود را بظالمان دهید و نخورائید که حقوق یکدیگر را پایمال سازید - (۲۵)
 اسراف و زیاده خرجی نکنید - (۲۶) والدین خود را حرمت نمائید و با آنها آف بگوئید -
 (۲۷) پیانزه را دست بدهید و میزان را کم و کاست نکنید - (۲۸) زنا و فسق نکنید -
 (۲۹) شراب نخورید - (۳۰) به خود و موافق خود وفا کنید - (۳۱) دروغ نگوئید -
 (۳۲) در خشم کردن پیانزه رویه نکنید - (۳۳) مال خود را با بلهان دهید - (۳۴)
 در کارهای یکدیگر جستجو نکنید - (۳۵) خشم خود را فرو خورید و بر مردم نجشاید - و
 امثال ذلک + بعضی دیگر ازین قبیل فرمایشات و احکام الهی میباشد که در قرآن موجود
 است تذکره اگر کسی بر اینها شرح و تفسیر نویسد اقاچه چند صفحه میشود + البته احادیث بسیاری هم
 منسوب به یک ازین آیات از رسول الله و کلمات بسیاری هم از ائمه و این بزرگان
 دین میباشد و مرا سر گلستان و بوستان سعدی از اینها ما خوفنا و ترجمه و نوای اینها
 و چه محض در خصوص اخوت و همدردی اند + شاید بعضی کم و دانش میباشد بگویند که بعضی از این
 احکام الهی نسبتی به همدردی ندارند مثل شرابخواری و اسراف و امثال اینها اگر چه بظاہر چنین اند
 مگر در نظر غائر و بظاہر غیر مستقیم اینها هم تخر میشوند به همدردی و حکمتی که در امتناع آنهاست همین است
 که قهر اند همدردی را +

اما بر او را دینی مابدانند که بطور انصاف باید گفت که ما مسلمانان بر یکی از این احکام الهی
 مانع عمل کرده ایم و دینی بیگانگان از دین اسلام کرده اند و میکنند و نه خاص و حق خودشان

بلکه نسبت بدیگران هم + اگر بعضی از بزرگان خاص و اولیاء کرام ما از اینگونه اعمال راجح آورده باشند مقام آنها مقام دیگر است - ولیکن از سلاطین و بزرگان و صاحبان دولت و ثروت ما و عموم اهل اسلام گاهی از این امور هم سرزود شده است + بنده نام بسیاری از اشخاص و اعمال آنها را از مردم یورپ امریکای در اخبار ما و کتب نشان کرده ام که بنویسم و نه از قدیم بلکه از جدید هم + مثلاً همین شاهنشاه جزئی رئیس موجوده امریکای و شاهنشاه جاپان و بلکه شاه انگلستان و غیر هم بعضی خصائل از آنکه عقل حیران میشود که یکی هم در وجود سلاطین ماضیه و حال ما مسلمانان نبوده و نیست + اگر چه عموماً از شاهنشاه اکبر هند کسی تعریف میکند ولیکن در حق او بنده دو کلام میگویم (۱) آنکه اگر واقعا چنین خصائل نیک در وجود او بوده است النادر کالعدم بوده است و از یک گل بهار نمی شود (۲) آنکه اگر ما در تاریخ حال و شریح احوال او ملاحظه نمایم بر ما معلوم خواهد شد که چون در زمانه او هم در سلطنت اصول نبود و حکومت شخصی بود بسیار کارهای خلاف شده بود و می شد و لهذا نیکی صفات اکبر بالنسبه بدیگران بود که اکثریاً تماماً متعصب و جابر بودند + صد و هزار صاحبان دولت و ثروت امریکای و انگلستان کارهای غیر برای قوم و ملت خود و ترقی ملک و اهل ملک خود کرده اند و مبالغهای گزاف خرج کرده اند که عقل حیران میشود + برخلاف آن آنچه سلاطین و صاحبان دولت و کنت اسلام کرده اند همه از آن قبیل بوده است که ما تون و دیگر پادشاهان و بزرگان اسلام کرده اند + بنده در اینجا صرف یکی دو مطلب را بخدمت برادران دینی خود عرض میکنم +

یک فرقه از نصاری از شاخ پروتستان (یعنی مذهبی که انگریزان پیروان استند) میباشند که آنها را میخوانند "میترودیت" شخص آری که مکتب اساسین طریقه و گروه بوده و رسوم بود است به "جان بیسی" و لهذا نام یا لقب واقعی این گروه "وسیلیان" است یعنی پیروان وسیلی - مگر بسبب طرز خاصی که دارند در عبارت و رسوم مذهبتیه و عقاید خود دیگران بطور طرز آنها را لقب نمودند "میترودیت" یعنی وضع دار و با ضابطه + اینها نیز بمورد آیام باز شعب دیگر شدند و می باشد که اختلافی مگر اصول همه یک است + بجز آنکه درین وقت عدت این فرقه در انگلستان

وامر کجا بیت میلیون باشد + این گروه غالباً تا ما شراب میخورند + گاهی بله و لغت بمعنی مشغول نمی شوند - غالباً یعنی هر روز و هر شب عبادت میکنند چون سایرین که صرف در روز یکشنبه عبادت میکنند بسیار پرهنرگار و خدا ترس استند و همه یکدیگر برابر و در خواهر میخوانند و بی نهایت بهمدی از یکدیگر و سایر ناس تمیازند + از این گروه بسیاری از علماء و وعاظ هستند که در سراسر زمین رفته و عظ میکنند و خلق را بدین سببی دعوت می نمایند - گروهی از در میان خود جمع کرده اند مخصوص برای اشاعت دین و مذہب خود - هر یک از علماء و وعاظ و اعیان اینها هر کجا که بروند در شهری و قریه که سکونت اختیار کنند خود و عیال او در کمال راحت و آسایش میگذرانند - مکان سکونت و گاهی یا اسب سواری و اکل و شرب او در نهایت خوبی است مثل سایر ناس - سیر بر پا میکنند - شفا خانه و بیمار خانه را اساس می نمایند - کلیسائی می سازند - هر کرا که بدین خود در آمد می نمایند - کتابها و رسالهای مذہبی هزار ماطبع کرده بمردم مفت میدهند - زن و دخترش نیز در خانهای مردم میروند بلکه در کوچه و بازار در هر مقام همان رساله را بمردم میدهند + بالجمعه بنده در یک ساله انگریزی دیدم فقره را که عبارت و مضمون آن این است "شخصی موسوم واکتر سبکی تفصیلی نوشته و بیانی میکند از اینکه چگونه این گروه در ملک امریکای نام بیستم صدی فند چهار کور پوند جمع کردند که چهار بار مضاعف است از آنچه هم ندیدیم آنجا در انگلستان جمع کرده اند" این جمله در زبان انگریزی اصل آن مضمون است که برای همدردان اسلام نوشته می شود

"Methodists all over the world will be interested in Dr Buckley's brief but lucid account of how the American methodists raised £ 4,000,000 as a Twentieth Century fund which is four times as much as the British methodists raised."

بر همه کس پیش و کم معلوم است که قوم یهود در این زمان چه حالت بدی گرفتارند - مگر کوفی کسی را از حالات آنها آگاهی نیست + بطیوس یکی از پادشاهان روم ۷۰ سال قبل از تاریخ مسیحی

این کتاب در سال ۱۸۸۰ میلادی در لندن چاپ شد و در سال ۱۸۸۱ میلادی در امریکا چاپ شد

بیت المقدس را گرفت و شهر مذکور را با خاک یکسان نمود و از آن زمان این قوم در روی صغوم
 ارض پراکنده شده اند و در همه جا ذلیل اند + قدرت آنها بیش و کم هشت میلیون است که از آنجمله
 چهار میلیون در ملک روس و شانزده لک در ملک استریا و بسیاری دیگر هم در جرمنی - ایتالیا -
 ترکی - امریکا - انگلستان و جاهای دیگر میباشند + البته در انگلستان از اوترازمالک دیگر
 استند ولی چون دولت و حکومتی از خود ندارند در همه جا ذلیل و خوارند + بالجمعه یکی از بزرگان این قوم بنام
 "اسرائیل زنگویل" در یک رساله مشهور تجارتی "گلزین آف کامرس" یعنی مخزن تجارتی
 شرح طوبی از حال تباها یهودان نوشته است و میگوید که از بس در هر جای یهودان را اندا
 داده میدانند این قوم از تجارت و کسب و کار بازمانده اند و باین سبب بکارهای پست دیگر
 اشتغال دارند و بسیار فقیر و ذلیل اند + مگر در این زمان که زمانه تجارت است باین خیال و
 امید افتاده اند که باری بعضی از دولت و بخصوصه بیاری دولت انگلیش اگر ممکن باشد باز به
 بیت المقدس وطن اصلی و قدیمی خود مراجعت کنند زیرا که اگر بار دیگر بسرزمین خود مراجعت
 نمایند بسبب آنکه سرزمین بسیار محروم است و اراضی بسیار خوب حاصل خیز دارد و برای زراعت و صنعت
 و بخصوصه برای تجارت بی نهایت مناسب است تجارت اختیار کنند +

فلاصه مطلب این است که این قوم یک سوستی برقرار نموده اند و نام نماده اند "زایون"
 (یا زیون) و شعب و رشتهای این سوستی در هر جای عالم که یهودی است موجود است و هر فردی
 از افراد یهودان هر ماهه باندازه حالت و مقدرت خود چیزی (ایک شگل) برای مدوآن کار میدهد +
 عبارت انگیزی آن برای همردان اهل اسلام بموجب ذیل است -

*All over the world now there are Zionist societies,
 and every member pays his "shakel," and has a*

سله زایون کوی بود که پس از فتح بیت المقدس داود قصر پادشاهی خود را بر فراز آن ساخت و اولاد او در آنجا
 حکومت داشتند و گویا بعضی نیز در آنجا نمود و آنجا را خانه فدای نامند ^{سله} شکل سکه است بپنجاه دور و در پیه یا بیشتر +

voted in nominating a delegate to the annual Zionist Congress, held in the summer at Basle, and attended by Zionists all the world over, from Siberia to South Africa.

علااگر ما این اتحاد و اتفاق و همدردی یسویان و یهودان (بلکه هندو و رانیر) با اتحاد و همدردی مسلمانان برابر کنیم معلوم میشود که بدترین و پست ترین همه آسم و مل مسلمانان اند + در این مقام من نمی گویم که این چنین اتحاد و اخوت و همدردی در میان شیعه و سنی باشد بلکه میگویم در میان هر فرقه و گروهی نسبت با جزا و هم مذہبان خود باشد - (اگر چه این کتاب را که بنده مینویسم عرض اصلی من این است که مسلمان هر ذات و طریقه و مذہبی باید با همه دیگر متحد و متفق و همدرد باشند) + مگر کمال افسوس است که نه شیعه با شیعه با اخوت و همدردی بسزما و نه سنی با سنی - و نه دیگران در میان خود - این عجب غضبی است از خدا برای این امت + اگر چه یقین کامل نمی توانم گفت ولی با احتمال کمی میتوانم گفت که شاید در میان تمام مسلمان جهان یا وجود نداشته باشد یا بسیار محدود باشد که در برادر چنانچه باید و شاید شرط اخوت و همدردی را بجا آورند + مثلاً اگر برادر باشند یکی بزرگ و صاحب دولت و ثروت و دیگری خرد و فقیر و مبتلا و هر دو را یک حاجتی باشد و آن بزرگ نزدیک وزیر یا امیری برای اظهار و درخواست آن حاجت برود هیچ شک نیست که ابتدا عرض و حاجت خود را اظهار میکند یا آنکه چنین بگویم که اگر برادر و پسرش هر دو یک حاجت داشته باشد اول حاجت پسرش را اظهار میکند و تا هنگامیکه آن حاجت حاصل نشود اظهار حاجت برادر را نمی کند و حواله میکند بزمان و فرصت مستقبل که ابدان

بان زمان و نه بآن فرصت اعتمادی هست و شاید گاهی بدست هم نیایند +

وقتی از اوقات بعد از دیدن این مضامین بنده تخمینی کردم فرضی نه تحقیقی که اگر ما فرض کنیم که امروز در ملک هند هفت کور مسلمان هست و بعضی از اینها در سال ده لک آمدنی دارند و بسیاری دیگر

فالباقاعده میگذرانند و بی همه روی هم هر فردی در هر روز و آنه آمدنی دارد و هیچ شک نیست که یک آن
 و نیم آن آمدنی در خوراک و پوشاک و مایلم و واقعی آن کس شرح میشود و نیم آن در اقسام خرافات
 بمعنی خواه در نذر و نیاز و امور و رسوم مذمومیه بدعیه باشد و خواه در دیگر امور خلاف شرح اسلام +
 اگر این هفت کوریم آن در کارهای خیر واقعی صرف میشود تا بچه اندازه موجب ترقی ملت بود و علم
 و هنر و کتب و تهذیب اخلاق + از آن طرف بنگاسیکه در آن اعمال خسران دنیا را آخرت است و این
 اعمال خیر دنیا و آخرت بود + مگر بیشک بسیار بیش ازین بلکه تحمل اقل پنج کور روپیه در هر سال
 در میان تمام مسلمان هند با موقوفه بر باد میشود و حال آنکه یک عمل نیک در همدردی ملت نمیشود
 (همین بود حال مسلمان عالم در بین ایکهزار و سیصد سال تاریخ اسلام) +

باز خیال میکنم که اگر بطور فرض کسی یا جمعی اراده نمایند که برای یک امر بسیار عظیمی که در آن بسوزد
 و ترقی هفت کور مسلمان متصور باشد چهار یک کور روپیه جمع آوری کنند چه مدت ضرور در کار است
 تا آن مبلغ جمع آید + بنظر بنده می آید که برای جمع آوری یک کور اقل یک سال و برای جمع آوری
 یک کور کسسال ضرور است + ولیکن البته اگر زور انگریزی یا امید حصول بعضی خطابهها یا نشانهای
 شکست فانی انگریزی در کار باشد این مبلغ بسیار زود جمع آوری می شوند +

بنده را ابد با موردینیه و اعتقادیه هیچ فرقه از فرق اسلام کاری نیست و هر که هر چه میکند بر آن
 بحث نمی کنم ولیکن بطریق آن اعمال مرا گفتگو و بحث است + مثلاً در حیدرآباد دو کوه است یکی منسوب به
 علی مرتضی که میگویند نشان چچه آن حضرت بر سنگی نقش است - دیگری منسوب به حضرت بابا شرف الدین
 که قبر آن ولی در آنجا است + مردم حیدرآباد و محمودآباد هر دو خصوصاً شیخها به کوه مولاعلی و کوه سوسنی یا کوه
 بابا شرف الدین معتقد و گرویده اند و نذر و نیاز ناو عوس می کنند و هر دو مقام + حالا چنانچه گفتیم مرابا
 اعتقادات مردم کاری نیست بلکه بطریق اعمال آنها کار است + این هر دو مقام سلم فرقه تبرک میداد
 هر چه گویم پناه بخدا اعمال خلاف شرعی که در این مقامات تبرک میشود و همچنین در دیگر مقامات تبرک
 در ایام محرمه و بیچ جای عالم می شود + اگر کسی بحقیقت معتقد امام دینی باشد و حضور و غیاب و موت و حیات

آنها را یک داند و بداند که آنها در آن مقامات حاضر اند که این جا بل می رود و حجاج خود را در حضور آنها
عرض میکند و از آنها مراد می خواهد. یا که خیر آنها در این مقامات نیست و بی این مقامات بنام آنها
منسوب اند پس در حضور آنها یاد مقاماتی که نسبت با آنها دارند بنیاد اعمال خلاف شرع و خلاف حدیث
آنها را بجا آورد. مگر افسوس است که در حضور این بزرگان صدراعظم سیدی نهاد و از این مسلمانان
پاک و زارین و حاجتمندان ارادت کیش آن آب ناپاک شغفن را مانند شربت کلاب مینوشند و هر گاه نفسی
در وجود دیگر را هم بجای آرند. مگر باید دانست که "گرچه تیر از کان همی گذرد از کاندار بیند اهل جزو"
این ملامت را باید بر حکومت مسلمانی کرد که خود تعلقه دار صاحب آبکاری در این مقامات حاضر است و در این
اوقات و مقامات فائده حکومت بیش از اوقات و مقامات دیگر است +

بنده را حکایتی است در این مقام که شاید برای مسلمانان جامی دیگر موجب عبرت و عبرت نمود +
چندی پیش مردی نه از اجانبی و او واسطه الناس بلکه از ادانی (اگر چه در این امر و از اینگونه استعدا
و او واسطه نیز شریک اند) خواست که تومی سر طغک خود را بر سر تربت حضرت بابا شرف الدین تبراشند
بعضی از متعلقین بنده را نیز دعوت نمود و اینها اصرار کردند که تو هم در این رسم شرکت کنی شامل باشی
اول انکار کردم و عاقبت با خود اندیشیدم که این رسم را نیز ملاحظه نمودن چیزی بر بکار بندوی افزوده
لذا قبول کردم + این بیچاره و ده مشکرام بکرایه گرفت بسی سدید و از آنها یکی با خاص برای ما فرستاد +
چون مکان بنده از مکان او دور بود و دیگران از طرفی روان شدند و ما از طرف دیگر و از ساعت پنج تا
شدیم تا آفتاب برآمد و وسط شهر حیدرآباد بیکدیگر ملحق گشتیم + تنگی نیست که از این همه زارین آن
تربت مبارک یکی هم دو گانه صبح را برای خدای یگانه بجا نیارند و مگر یک قاضی صاحبی در میان آنها
بود که بند را آگاهی نیست که او نماز بجا آورده + بهر حال چون از روزانه شهر تمام بودیم
و بهامون در افتادیم پرده از شکر آنها بر کنار شد همه ترازن و دختر و پسر بی مردان و جوانان از پیش
پس روان بودند + از تمام این شکر آنها آواز طبله و نغمه بر فلک بر شد + در وسط راه جای آبی است
بود همی چادر معشخ از شکر آنها بیرون آمدند بزنگهای مختلف قوس قزح + سیاه و سرخ و زرد

و عنانی و نیلی و پیازی و گل اناری و اشمال فلک چه که چهرهای آنها باین رنگها بود و چه که لباسهای
 آنها همه بطهارت رفتند و باز آمده بجای خود نشسته و غمزه ساز کردند + چون بمنزل مقصود رسیدند
 در مکانی فرود آمدند که گفتند این مکان ما را مضانی یا مامای دیگری باین نام بود - در آنجا دیگران بر
 آتش بود و بلا طریح میشد + باز این زنان سیاه چرده از شکر آنها بیرون آمده شور و شغب آغاز
 نمودند + بنده یک نظری گریز گرفته در جای دور دستی پهن کرده ششم و ملاحظه اخباری را نمودم +
 درین بین یک بزرگوار که گاریها دارد و بکرایه میدهد بر یک گاری دو اسبه نشسته با چند کس از هم
 شهربان خود تشریف آورد - کسی مرا گفت که این بزرگوار در راه که آمده است اندکی سینه‌های
 نوش فرموده و حال اینگونه بد قدم بوسی حضرت ولی مشرف شود + ساعتی بعد مرا گفتند باید بالای کوه
 رفت و مراسم مذکوره را بجا آورد + بنده برخاسته با اتفاق دیگران روان شدم - نزویک زینه اول
 که رسیدم گدائی تا تراشیده نشسته بود مرا گفت فاخلع نعلیک انک بالواد المقدس طوی کفش خود را
 را از پای بیرون کن مراسم پار که در اینجا پادشاه هم کفش خود را بیرون میکند + گفتم کفشهای خود را
 بیرون میکنم ولی ترا امانت دارم و در خدمت + چون بر سر تریب رسیدیم چادر بسیار بزرگی از گل
 سرخ که معلوم نیست چند سیزون آن بود بالای مزار او افکندند + صد ها گدای قوی گردن ایستاده
 بودند و چراغ طلب میکردند + از اتفاق چشم بنده افتاد بر عریض بشماری که همه سرگشوده بود و
 هر یکی یک عنوان ناقصی همت و حاجت خود را از آن ولی طلب نموده بود + زنی شکایت از شوهر
 خود در قاری مبری او داشت - یکی را شکایت از بد رفتاری هموی (سوکن) خود بود - یکی کفلی
 طلب کرده بود - یکی از بد رفتاری قرین خود گلگه داشت - یکی پس میخواست - یکی نوکری و درویش
 میخواست و اشمال فلک + در این همه عریض نام هر کسی موج بود مثل فلان بی بی و فلان
 بیگم مثلاً قرین بی و شمس النساء بیگم و غیره و غیره +
 در آن مقام کوه پاره است که در میان بوزن که از زمان خلقت جهان در آنجا افتاده و پدید
 قدرت خالق زمین و آسمان از میان بفاصله یک گز شکاف خورده است از بالا بسپایین و

ما بین این لخت کوه را ارادت کیشی زینده ساخته است برای آمدن و رفتن + هنگامیکه از آن عبور
 عبور میکردیم شنیدیم که بعضی بعضی دیگر میگفتند که حضرت ولی بوعصای خود این سنگ را شکاف
 زده + چون پایان این کوه پاره رسیدیم قبر دیگری را ملاحظه کردیم و پسر زنی پیش فریده زاین
 را گفت "ترت بی بی رازیارت نمی کنید؟" من جواب دادم که این مزار کیت گفت این مزار
 "پیکر بی بی است" زوجه آنحضرت + پیکر در زبان هندی بی نمک را گویند - اگر چه وجه این تسمیه
 یا لقب تاکنون بر بنده معلوم نیست مگر ایقدر میدانم که هر که بند زاین بی بی طعای طبع کند آن
 طعام باید بدون نمک مریج باشد + بهر حال آن بی بی صاحب را نیز زیارت کرده روان شدیم +
 بالای این کوه بعضی جاها صاف و سطح است و بعضی جاها را سطح هم نموده اند و صد ها بساط گدایی
 گسترده است از گدایان که بعضی خود برای دیگر مشاغل خود رفته اند مگر آن بساط ما را گسترده
 نهاده اند و صاحبان خیر از زائرین یک پیه یا چند گوسی بر آنها می اندازند و می روند + همین
 حال است در صد ها زینه که بالای کوه می رود - همچنین در سراسر راه از دروازه سعید آباد تا بان
 کوه همه جا فقیر و گدا و کلاش موجود است +

چون بمنزل مراجعت کردیم سفره را گسترده و جمع کردیم آن نشستند و پلار آوردند گرم گرم
 و بی گوشت آن مانند چرم پنجه گامیش سخت بود + بعضی از جوانان چیزی از آن گوشت ما را
 نیش کشیدند و باقی را بناچار نزد سگان انداختند + سگان هم که در آنجا همیشه از شکم سیری
 از آن ماده لذیذ نوشجان کردند و بی نبدون جنگ و جدال با یکدیگر پس آن گاه من بسوی
 رفته کتاب و اخباری داشتم زمانی بر آنها ملاحظه کردم و بعد خوابیدم - ساعت چهار کسی آمده مرا خبر
 کرد که اکنون وقت رحیل است بیاموز شو + آن بزرگوار که بار فیقان خود در گاری دو اسبه
 آمده بود گاری خود را بشتاب براند و روان شد - کسی مرا گفت که در راه و میان صحرا تمام
 تبرکی است که این وقت در آنجا تنهای سینه های غانی میشود و این شخص با آنجا می رود + اندک
 زمانی بان جای تبرک رسیدیم که اگر چه وقت آمدن در آنجا متفلسی نبود مگر در این وقت مراجعت

قیاسی برپا بود و صد نام روزن و سپرد و دختر از هر ذاتی و خصوصاً از این گروهی که خدا آنها را
 خطاب فرموده میگوید کنتم خیر امة + آن بزرگوار را با یاران دیدم که دایره داشتند و حتی
 در میان نهاده اند و از نیک و بد جهان فراغتی دارند + چو قطار گاریها طویل بود و ما از همه بیشتر
 بودیم لهذا معلوم نشد بر بنده که آیا آن زمانی که در گاریها بودند نیز کسی از آن آب حیات نوش
 نمود یا نه زیرا که چون گروه زخم آسیندهی را از دور می بینند آب در دهان آنها جمع میشود و حاشان
 دیگرگون میگردد + بالجملة ما گاری بان خود را گفتم که بشتاب برو و مگر چنین معلوم میشود که این بزرگوار
 وعده کرده بوده است که در مراجعت این گاری بانان را بخششی نماید و لهذا اینها آمده همه در گاری
 خانه او جمع شدند که خارج از شاهراه بود و زمان طویلی در آنجا مکث کردند + اکنون دو ساعت از
 شب گذشته و ظلمت عالم را فرا گرفته و هر کسی را در خانه خود کاری و بخت و پزی است و بی گاری
 بانان با امید بخشش قدم بر نمی گیرند آخر الامر جمعی با اتفاق گفتند که تا آن خم سینهی تمام نشود آن
 بزرگوار نخواهد آمد و بختل که نیم شب شود - آن وقت گاری بانان مایوس گشته روان شدند و
 یک پاس از شب گذشته بکانات خود رسیدیم +

هالا باید صاحبان دانش ما غور نمایند و ملاحظه این کیفیات نمایند - چنانچه سابقاً عرض شد
 بنده را با عقاید مذموبیه بیچسب هیچ گروهی بخشی نیست و هر گونه خرافات مذموبیه ما مسلمانان
 بظاهر آنهاست محدود نخواهد شد جز آنکه علم و تربیت نیک ما ملکیتر شود + ولیکن بنده را بخت است
 با خود دیگر (۱) این است که یک فقیر بیچاره برای یک سر تراشی طفل خود اگر یک یاد و شکرام بکرای
 بگیرد و چند کس از اهل خانه و قرابتیان خود را همراه گرفته چنین مقامی برود و یا پانزده روپیه و حتی
 صرف کند ضایقه نیست ولی بیشک در این کار چهار چندان مبلغ را بر باد دهد و حال آنکه اگر بیچاره
 برای سر تراشی معمولی طفل خود یک آنه بخوابد یا دیگری برای روشنی مسجدی چهار آنه یا دیگری برای
 سماج در یک روپیه طلب کند خواهد داد + (۲) آنکه این همه زن و دختر جوان و خود یا پسر را بر گرفتن
 در این مقامات بدون وجه و حضور یا در قربت بیگانگان نوااضن و سر آیدن برای کسانی که میگویند

ماستلیمانیم بی نهایت قبیح است - (۳) در چنین مقامات متمیزگ و در حضور چنین ادیاء کرام شراب
 دیدنند ہی نوش فرمودن کمال بجزستی ربی ادبی است - (۴) اگر کبچ یا ده یک این بعلتی که در
 این امر معینی و بلاغ گناه عظیم صرف شد برای مخارج مدرسه یا مسجدی صرف می شد هزار بار
 فائده و ثواب آن بیش بود + بنده این مطالب را باین گونه عوام کالافعام بازاری نمی گویم
 و روی خطاب من باین اصناف خلق نیست بلکه این چیزها را ببولیان عالی شان و بزرگان
 و حکومت مسلمانان میگویم و روی خطاب من با آنهاست +

بنده بطور نمونه از حالت تمام ممالک اسلام و خصوصاً از حالت حیدرآباد بیان میکنم نسبت
 باین مقام سکندرآباد که سالهای دراز است بنده در آن سکونت دارم + در این مقام که شهر بسیار
 آباد و محصور و پر خلقت است و بطور احتمال ده هزار یا بیشتر مسلمان در آن ساکن اند یک مدرسه
 است نه بسیار قدیمی یک مسجد بزرگ است و یک قبرستان + مسلمانان این سرزمین مانند مسلمان
 جهان اکثر اغلب لایعلم استند مگر خدایتعالی بکفایت بالغه خود بعضی از این اشخاص را بسیار صاحب
 دولت و کفایت نموده یعنی که این اشخاص از پنج روپیه الی ده روپیه میتوانند در ماه اقله چناه روپیه
 در میان خودشان جمع آرند و بعضی دیگر از چهار آن الی یک روپیه چناه روپیه دیگر جمع آوری کنند
 که صد روپیه شود + قبرستان اینها مانند قبرستانهای مسلمانان هر مقام دیگر است تبا و خواب و
 بی بندوبست و مردگان را همه بر روی هم دفن میکنند + آن مسجد بزرگ که جامع خطاب دارد
 همیشه پیش امام آن شاکلی است که مسلمانان این مقام چندان مدد نمی کنند که اقله خرج روشنی
 مسجد برآید و غالباً بجای دیگر گرفته و از کسان دیگر چیزی اخذ میکنند + مدرسه این مقام را چه گویم
 که مقام افسوس است و از کسبه یک شخص یک آنه برای مخارج این مدرسه بیرون نمی آید + در
 اینجا ضرورت است که بطور مجده معترفند و مطلب دیگر را هم ذکر کنم (۱) اینکه این یک عمل همیشه
 در میان مسلمانان از قدیم مروج بوده است که بعضی از صاحبان دولت در جانی مسجدی بیساخته
 اند چنانچه در این کنگره را باد سواهی آن مسجد جامع چند مسجد خرد دیگر هم میباشد که در هر یک سواهی

امام سجد دو باره کس و دیگر هم نماز میکنند و شبها یک سپراغ گلین در آئینها میگذرانند + (۲)
 اینکه این مدرس سکنه آباد را یک برادر یا خواهر خود هم میباشند یعنی کتابخانه است که چند اخبار را
 در آنجا ملاحظه مینماید مگر اجزای این کتابخانه تا بنده دیده ام از چهار یا پنج کس پیش نیستند +
 ولیکن برخلاف آنچه اکنون ذکر شد در این سکنه آباد اقلًا در هر سال صد غرضی -

رسم تسبیح خوانی - رسم سرتراشی - فتنه - گل پوشی - عقیده - نذرونیا زهای سمعی - تعویذ و پلمتیه - چکله
 تازه مولود - دم و چهل مروگان - و بسیار کارهای بیوده و دیگر بجا آورده میشود که از اعلی گرفته
 تا ادنی همه شریک و شامل اند و اگر هر یک صرف ده روپیه زیاد از حد اعتدال خرج کند یک هزار
 روپیه میشود - مگر چنین است بعضی ازین رسوم تا دینارها که بجای سمعی و ناجایز است و در هر یک اقلًا
 پنجاه روپیه زیاد صرف میشود و با جمله پنجاه روپیه در سال هفت یا دسیر و دو حال آنکه نزدیک مسلمان
 واقعی و مستحق از آن میخورد و پوشیده میگردد - نه یک طفل از آن علم حاصل میکند و تربیت معقول
 میشود و نه بجز روپیه از آن بحد خرج مدرس یا برای روشنی مسجد یا در تعمیر قبرستان صرف میشود
 و خدا تعالی در حق این اشخاص فرموده است و ان المسرفین هم اصحاب النار +

همین است حال شیعه و هر فرق دیگری از مسلمانان + اگر چه در مذہب مختلف اندونی بوجوب
 این کلام که بر سر زبان همه است "هر ملک و هر رسم" یعنی آنا وجدنا ابا نانا علی امة و انا علی
 انار هم مقتدون در رسوم و عادات و رواجهای سمعی و خجهای پلج و اعمال خلاف شرح همه
 یکسان اند و بن از کارهای فرق شیعه پیش و کم با خبر استم مگر جای ذکر آن را اینجا نیست - همین قدر
 میگویم که مثلاً آنچه در ایام محرم برای امام حسین علیه السلام میکنند معلوم نیست که اگر خود امام حسین
 در این ملک ممکن باشد که تشریف آرد با او چگونه سلوک خواهند کرد و برای شهرت و نام آوری
 مجالس متعدد بر پا میکنند و بی بجز روپیه در کارهای خیر و دیگر صرف نمی نمایند +

مگر هیچ مسلمانی از هیچ فرق از من رنجیده نشود زیرا که این حالات تخلف هر یک فرق با اهل
 یک ملک امروزه نیست بلکه اهل هر ملک و هر فرق از اهل اسلام همیشه باین حالات در برده اند +

و گذشته ازین عرض فقیر صرف این است که مسلمانان در هر زمانی از آن کارهایی که فائده کلی داشته اند بر احوال عموم خلق الله و باعث ترقی ملت آنها بوده بسیار کم و بجزرت کرده اند و بر خلاف کارهای دیگر که ابداً مفید بر احوال خلق نبوده اند و غالباً خلاف شرایع اسلام بوده اند بسیار کرده اند + برای مثال عرض میکنم که در تمام ممالک اسلام از ابتدا مساجد بیشمار ساخته اند که اکثر او اغلب خراب و ویران افتاده اند چنانچه در حیدرآباد و اطراف آن دیده میشود و صد ها مسجد کوچک کوچک که بعضی بزرگ هم هستند در صحراها و سنگلاخها بنا شده بجا نمیدهند و هر اقدم افتاده اند خراب و ویران - امروز هم هر صاحب دولتی از هر منی و از هر جا و بهر نحوی که دولت خود را حاصل آورده باشد مسجدی می سازد + مگر بهیچوجه من الوجوه آثار یک مدرسه در هیچ مقامی دیده نمیشود + و حال آنکه بهر حال باید مدرسه مقدم باشد بر مسجد زیرا که در مدرسه معرفت خدا حاصل میشود و در مسجد صرف نمازی میشود بدون معرفت + مگر ما باید بگوئیم چنین معلوم میشود که در ازمنه پیشین نمازی بیش از این زمان ما بوده و امروز هم با نمازی معرفت بی نهایت بیش است از بی نماز با معرفت + عرض آنکه کارهایی که همیشه در میان اقوام متقدمه دیگر و امروز در میان اهل یورپ مایه ترقی بوده گاهی در میان مسلمانان وجود نداشته و امروز هم وجود ندارند هر چند که دولت هم در میان آنها نبوده و هست مگر دولت همیشه در غیر مقام حقیقی خود صرف شده +

اجمالی از شرح حال فقیر

باید دانست که این شرح حال فقیر نیز بر سر شکل است از بیان همدردی و اخوت و مروت و فتوت عموم اهل اسلام و خوانندگان باید در همه جا در نظر داشته باشند این کیفیت را + این شرح حال کمال اجمال خواهد بود که اصل و ثبوت مطلب معلوم گردد و کتاب هم حجم نشود + قاعده کلی همان و همانیان و هر قوم در سر اسر زمین این بوده است تا باین دم و خواهد بود تا بهمان موجود است که بموجب بود و باش در یک خاک خاص و یک قسم حادث خاص یک منبع است

و زندگی خاص و یک طبیعت و سرشت و زبان خاص و از همه بالاتر یک بین و ندهی خاص اگر شخصی
 از اقصای شرق برخاسته با اقصای مغرب روان شود خواه باراده سیاحت و مسافرت باشد -
 خواه باراده کسب و تجارت باشد - خواه باراده جلب منفعت یا باراده گدائی باشد بالضروره
 و مجبوراً باید بخط استقیم برود و در نزد جنس و قوم و ذات و هم دین و هم مذهب خود در محبت آنها
 بسر برد و هر حاجتی که دارد از آنها بدستیاری آنها حاصل کند - و غایت نتیجه این همه همدردی
 و اخوت است + اگر این کیفیات باعث دور میان نمودی هیچ فردی از افراد بشر را مجبوس نمودی
 و نتیجه آن جنسیت و تمدن و همدردی و اخوت و مروت در بهمان وجود ناشستی و ارسال رسل
 و انزال کتب هم کجائی ضرورت و فعل لغو بودی و تمام اولاد آدم در بیوفت مانند بهائم و حشرات
 الارض در صحراها پراکنده بودندی +

از آن طرف حکمت بالقره خداوندی در آفرینش جنی نوع انسان تمدن و بهر حال محتاج
 بیکدیگر و تماماً غیر مساوی در حالت و طاقت و دولت و کمند و هر چیز دیگر کیفیت دیگر همین بود
 که بهر حال و در هر احوال از یکدیگر یاری کنند که آنرا (یعنی آن یاری کردن را که صورتها و
 حالات مختلف دارد) آدمیان بنا بهای مختلف میخوانند مثل حمیت - آدمیت - انسانیت - همدردی
 اخوت - مروت - وفات - مردانگی - جوانمردی - بهمت - جود - سخا - بدل - دوستی -
 اتحاد - اتفاق - وفاق - جانفشانی - جان نثاری - و امثال ذلک - و نیز همین حکمت بود
 در اینکه خدا تعالی غالباً گروه قبیلی را صاحب این کیفیات و دارای این خصایل و صفات
 مذکوره بالا نمود و بسیاری دیگر را نسبت بان گروه اول ضعیف - کم طاقت - بی ذابنی دانش
 جاہل - عاجز - فقیر - فقیر - بیچاره و امثال اینها خلق فرمود + پس بهر حال قانون کلی جهان و
 نظام عالم بر این قرار یافته است که بنی آدم همه بحسب حالات مختلفه خود یکدیگر یاری کنند و خصوصاً
 کسانی که دارای آن کیفیات و صفات اول هستند از کسانی که دارای کیفیات و صفات ثانی
 میباشند - بچاره آخری کسانی که صاحبان دولت و ثروت استند خدا تعالی فقر فرموده است که

متکلف حال کسانی باشند که بی نوازی بی نان و بیچاره اند + پس این کیفیات تمدنی و احتیاجات
 خلق الله است بیکدیگر که یک بنده خدا را از امر یکدیگر داشته بملک هندی اندازد و دیگری را
 از هند بلند کرده بر چین میبرد - و بر هر فردی از افراد خلق واجب است یاری کردن از هم خلقان
 خود + اگر این امر بر اهل اسلام بطور عموم واجب و الش آنها بطور خصوص معلوم شد اینک فقیر
 می آیم در بیان شرح حال خود که بحقیقت شرح حال تمام مسلمان جهان است +
 فقیر از ملک خود که بر آدم چون سایر بندگان خدا که ابتداء باراده حصول ثانی و کسب و
 ثانی از ملک خود بیرون می آیند باراده آن بر آدم که بهر صورتی باشد یا بگدائی یا به کلاشی یا بطور
 دیگری چند صبا می و بعضی با نام و چند روپیه از بزرگی گرفته بوطن خود مراجعت کنم + از آنجائی که
 خدا یقینی بنا بر مصالح بسیاری که جز او هیچکس نمیداند طبالیج و خصال بندگان را بی نهایت مختلف
 خلق فرموده دو حالت نیز در وجود فقیر خلق فرموده است که میدانم نیک اند یا بد و نیز نمی توانم گفت
 که این حالات رحمت الهی میباشد در وجود من که باید برای آنها شاگرد باشم پروردگار خود را
 یا نعمت اند که باید شاکمی باشم از او + مگر بهر حال من این دو حالت را رحمت و نعمت خداوندی میدانم
 هر چند که از آنها صدقات و مصائب بی غایتی بمن وارد آمده است و تا ایندم بسبب این دو حالت
 روز خوشی ندیده ام و دمام در آفت در بوده ام + اول اینکه همیشه با طبع و از طفولیت از صحبت
 عموم خلق برکنار بودم و نمی توانستم که در صحبت مختلف مردم بسر برم و با هر فرقه و گروهی بسازم
 و خوش باشم خصوصاً از صحبت کسانی که از نهرل و یاده و سخنگی و شوخی و از اینگونه چیزها و
 کارها خوش اند + ثانی اینکه از وطن خود که بیرون آمدم بحالت و صورت سایر اهل ملک خود
 و از جهان بخیر و بی پروا بودم مگر در اندک زمانی حالت من و گرگون شد یعنی آن زمان باین
 خیال و در این حالت نبودم که بعد از آن کتابها و رسالهای متعددی نوشتم از قبیل این کتاب و
 همه در سهرودی و اخوت و اصلاح حال عموم برادران دینی خود و بی زمان درازی نگذشت که این
 خیال بلکه جنون لاهلج بس من افتاد + اگر این دو حالت را عاقبت خیر و نتایج نیک باشد و این

شاخ من روزگاران بری آنکه موجب شکر گذاری خواهد بود از آن حکیم علی الاطلاق که شش ماه
 اراده ماندن مراد ملک هند مبدل نمود تمام ایام حیات من که دیگر روی وطن و دیدار والدین و
 برادران و خواهران و شسته داران خود را ندیدم تا امروز و ابد امید از بازگشتن بوطن هم قطع نموده ام +
 چون طبیعت آن بزرگ مانند سایر بزرگان و صاحبان دولت و ثروت اهل اسلام شیخ و از
 هزار مسخره بی نهایت خوش بود لهذا چند روزی بعد بنده ترک آمد و شد او را گفتم و چند سالی را
 در مکان شخص تاجری اقامت داشته چیزی مینوشتم و در عوض آن چیزی هم میخوردم پس
 یکسال بطرف بنارس و لکنئور رفتم و آن زمان تازه آن شهر بقصد انگریزان در آمده و بهر حال
 از مردمان آن صفحات هم بوی همدردی بشام نمی رسید یعنی که بوی همدردی را خود هم نشنیده بود
 پس از آن قسمت شده بود که باین خاک پاک یعنی حیدرآباد فرخنده بنیاد در رفتم + اگر چه شش روز
 دعا میکنم که خدای تعالی این ریاست را مدام برقرار بدارد و رئیس این ریاست را یکصد و بیست سال
 عمر دهد و سایه عاطفتش را از سر بیگانه و آشنای این زمین باز نگیرد و خلق این ملک را توفیق
 هرگز عمل خیر خصوصاً همدردی و مروت عطا کند مگر تحقیق که خلق این ملک خواه ملکی باشد خواه
 غیر ملکی غالباً گاهی از همدردی بوی نشنیده اند و از اخوت و وفات و مردی خبر دار نبوده و نیستند
 و این خاک و آب و هوای آن چنان است که هر کسی چند روزی قدم در آن نهد صورت و سیرت
 خلق آنرا حاصل میکند و خوی آنها را میگیرد + اگر چه صاحبان دولت و ثروت درین شهر بسیار
 و کور و ناز و در هر سال بر باد میشود مگر یک پیسه و یک حبه آن در راه رفقای خانی و در همدردی
 و اخوت خرج نمی شود و بطریق نیک صرف نمی گردد زیرا که تخریب می شود در این ملک حساب است +
 هر کس که بی هنر یعنی بی کجاست و خوش نصیب خوش قسمت است در این سرزمین در بهشت برین است
 برخلاف آن هر که با هنر یعنی بد بخت و آسمان با او بر سر قهر و غضب و کرب نصیب او در حقیقت است
 با دوزخیان قرین است + هر چند که این حال غاصه این ملک نیست و در تمام ممالک اسلامی
 همیشه بر این منوال بوده و امروز هم بر همین منوال است مگر چنین معلوم میشود که این ملک در این

حاکم فوقیت داشته باشد بسیار اقطاع زمین که در قبضه مسلمانان است + مثلاً اگر علم و هنر و
 کمال هم در جهان و در میان اقوام نهند عالم قدر قیمتی دارد در این سرزمین هزار خزین علم و هنر
 یک بولفیبت قسمت برابر نیست - اکثر اصناف و صنایع و رفیل در کمال خوشی بسر میبرند و اکثر
 اصناف شریف و نجیب و عزیز در حالت پستی و میزانی رُوزگار میگذرانند +

دلی باید دانست که در اینجا مطلب بنده و دیگر است + در تمام ممالک اسلام خلق چنین
 می پندارند که هر کاری را باید پادشاه یا حکومت بکند + مثلاً در حیدرآباد امر او صاحبان دولت و
 مقدرت چنین میدانند که اگر غریبی وارد این شهر شود باید از کیسه پادشاه یا خزانه عامه بر با
 چیزی باو داده روانه کنند + یا آنکه ساختن مسجدی و شفاخانه و یتیم خانه یا سفر خانه و امثال
 اینها و مدد طبع کتابی یا صدقات کار خیر دیگری ازین قبیل کار حکومت است و باید از زر حکومت بشود
 و زراینها باید در طرق بسیاری همه خلاف شرع و انسانیّت بر باد شود + ولی چنین نیست و بنیاد
 چنین باشد - این امور کار افراد قوم است که همه بالاتفاق یا هر گروهی جدا گانه و بروفق یک ضابطه
 خاصی همیشه هر فردی باندازه مقدرت خود از بهشت آنانی میت روپیه و زاید ازین بدهد - باین نحو
 کارهای خیر بسیاری صورت می پذیرند + بعضی از صاحبان دولت هستند که میتوانند هزار روپیه بدهند
 و اگر خیرهای بعضی را موقوف سازند یا تخفیف دهند ازین مبالغ هم زیاده میتوانند + در همین وقت
 صبح شنبه ۲۶ محرم الحرام شخصی بیان کرد که شب گذشته عروسی را از نیکند آباد به حیدرآباد برودند
 با دستگاه شانمانه - مهر آن عروس یک لک روپیه و یازده هزار و بیست و پنج اشرفی بوده و
 هر طرفی که در همین عروس داده بوده اند نقره بوده است + البته در چنین عروسی پنجاه هزار روپیه
 دیگر هم بر باد شده که ممکن بود صدقات کار خیر از آن شود و بسیاری از بندگان خدا همیشه از آنها
 بهره مند شوند و ترقی کنند + ولی این مردم چنین توقعات را کی حاصل میکنند که نادمی آنها
 شیطان و هوای نفس است و از جاده همد روی و اخوت و مروت خارج اند +
 چون بنده از تهمان اوائل اندکی از حالت رُوزگار با خبر شده بودم و همیشه شوقی بر این

داشتیم که اگر ممکن شود و از من برآید از حالات زمانه چیزی بهدینان خود را آگاه سازم لهذا شرح
 کردم نوشتن بعضی از کتب در سالیات + از آنجمله کتابی بود در یک علم بسیار شریف پر فایده
 که در زبان انگریزی "پولیتیکل اکانمی" گویند و در مکرانی بی نهایت ضرور است و گمان میکردم
 که در حیدرآباد بی اندازه از آن قدر شناسند و خصوصاً سر سالار جنگ اول که بسیار مردم
 تعریف میکردند که بی نهایت ساعی است در ترقی و سرسبزی و افزایش زراعت و دولت ملک خود
 و قدر دان اینگونه چیزها و اهل دانش و بنیش و مردم شناس است - مگر بعد معلوم شد که هیچیک
 از این صفات در وجود او نبود و شهرت بیجائی بود + آن زمان با خود می اندیشیدم و از خوشی
 در جامه خود می گنجیدم که اگر سر سالار جنگ قدر این کتاب را بشناسد و مبلغ معقوفی بطور انعام
 عنایت فرماید ممکن خواهد بود که بکک خود مراجعت کنم - یا آنکه مانند دیگران منصفی یا وظیفه قرار دهد
 و بجامه تابیرم + مگر افسوس است که چنانچه گفته اند "مادر چه خیالیم و فلک در چه خیال کاری که
 فلک نمود مادر چه مجال" عاقبت الامر پس از سه سال پریشانی و سرگردانی و یأس آن کتاب را
 باز پس گرفتم و شخصی فارسی شاپورچی آنرا به اقبال الدوله داد و بالجمله آن کتاب از دست بنده
 برفت و گمرا مید و بهمت مرا شکست و یک پسته از آن محنت چند ساله عاید من نشد - آن وقت
 دانستم که در اول فردوسی چه بوده مگر این قدر بود که او را فرمان دادند که آن محنت را بکشد و مرا
 فرمان نداده بودند +

ابتدا بخدمت خوانندگان این اوراق عرض نمودم که این شرح حال و سوانح عمر خود را اگر
 بنده بخواهم مفصلاً بنویسم که مشتمل است از حالات و اوقات ۴۴ سال زلیست بنده در ملک هند
 که ۳ سال آن را در حیدرآباد و خلد بنیاد بوده ام بی نهایت طویل و مگر خراش میشود بی اراده
 بنده این است که خلاصه و کتب اینهمه و اوقات را مانند شتی نمونه از خوداری تحریر نمایم - لهذا عرض
 میشود که از ابتدا فقیر در سکنه را با در صل اقامت افکندم و تا امروز هم در آنجا سکونت گزینم - از همان
 اوایل که در امیدواری عنایت سر سالار جنگ چند سالی بسر بردم و سپس از آنکه برای حصول تقه نمانی

مجبور بودم که از در اجسب و تنگ و نیز بسبب آنکه بسیاری اوقات بامید آنکه بعضی از صاحبان
 کرم به همدردی چیزی عنایت فرمایند برای طبع بعضی از کتب بنده اقله ایی از این سنوات بلکه
 در حیدرآباد بوده ام در طی مسافت فیما بین سکندرآباد و حیدرآباد و در این زمان و ایاب بوده ام
 و غالباً پیاده و امروز هم همین حال است + حضرت علی مرتضی با وجود آنکه هر روز در نجاستانها
 آبیاری میفرمودند از باغات یهودان و برای هر دو آبی که می کشیدند یک دانه خرما میگفتند و در
 مبارک آنحضرت آبله برآورده بود مع ذلک میفرماید مشتقان کائنات لها المشق بالاقلام
 و المشق بالاقلام و این هر دو از ائمه انصیب من بود و خصوصاً در حیدرآباد + مگر جای عبرت است
 که با وجود طی و ده دوازده میل مسافت و تنها بی دو یا سه روز از ایام هفتگی باز چندین کتاب
 مجسم و ضخیم و صد ماسله نوشتم که هر یک کم از کم از سه یا چهار جزو و بعضی از چهل یا پنجاه جزو کم نبود
 این همه کتاب و رساله را محض در همدردی و برای بهبودی و ترقی مسلمانان نوشتم بمضامین و
 کیفیات مختلفه - در همین وقت ده دوازده کتاب نامطبوع نزد بنده موجود است و همه مفید -
 و بی نیای آنهمه محنت و خدمت از مسلمانان چه بود چه شد و در ذیل درج میشود +

اول - اگر چه بنده اهل اینملک نبودم و بلحاظ بیگانگی ابداً مرا حتی بر حکومت و خلق اینملک
 نبود و بی بلحاظ آنکه مسلمان بودم و در پای تخت ریاست مسلمانان وارد شدم البته حتی هم دینی را
 داشتم - و گذشته ازین در این ریاست مردم هر ملکی پیرو هر دین و آئینی میباشند و این خوان
 عظیم گسترده است و چه دشمن و چه دوست میخورند و میسزد و بسیاری از حقوق خود هم بی نهایت زیاده
 خورده و برده اند و میخورند و میسزد - بلکه بسیاری بطور دزدی و نهمکاری و خیانت بصاحب مالک این
 خوان کههارده و خورده اند همین قدر است که ما باید پیوسته دعا کنیم که خدا تعالی این رئیس را عمر
 طولانی بی در و سر عنایت فرماید و این ریاست را در این خاندان آصفیه تا قیام قیامت برقرار دوام
 مبی آفت جاری و مستمر دارد + مگر چیزی که بود و هست فرق میان من و دیگران که من با اندازه
 خوراک موری بهره گرفته ام و دیگران با اندازه خوراک مل و در گذن دارند و این است که من بی نهایت

بد نصیب کم قسمت بُوَرده ام و دیگران بی نهایت خوش نصیب و پر قسمت بُوَرده اند +

دوم - هنگامیکه من قلم بر گرفتم بزشتن بعضی نصاب در عهد روی و محض به سبوی اهل اسلام
و نیز به سبوی این ریاست بعضی گفته که کسی ترا فرمان داده است که این کتاب ما در ما بهارا
بنویسی و اگر فرمانی نیست ترا از کسی چرا فعل لغوی میکنی و باز از مردم شکایت داری و ترا هیچ سببی
نیست که شکایت کنی + بیشک این سخن درست و بجای صحیح است - ولیکن اگر زو مندان صاحب
تمیز کامل و با انصاف و همدرد بنی نوع خود این امر را فیصله نمایند که این کار داخل هیچ کاریست
و با صواب و خدمت به همدمان و خصوصاً خدمت به این ریاست و اهل این ریاست محسوب نیست
بنده تسلیم میکنم - و اگر انصاف دهند که این کار هم در شمار کارهای نیک و خدمات عالی شان محسوب
است پس بنده دعوی آنرا میکنم که بخیط مستقیم یا بخیط غیر مستقیم چندان که من خدمت بجموع اهل
اسلام و اهل این ریاست کرده ام بیچکس و گزنگز کرده است - و لهذا امر از روی در کار بُوَرده است
و اگر آن مُرد و چنانچه باید و شما بدین رسیده است من حق دارم که شکایت کنم + و گذشته ازین اگر
بجای ادای مُرد و راجعی از خلق رسیده است بیشک جای گله و دلوا است +

سوم - (۱) چنانچه ابتدا گفته بودم که من بیگانه ازین ملک بُوَرده ام و مرا متقی بُوَرده
است باین ریاست اکنون ۷۰ سال است که از خزانه عامه و از خوان عمیم رئیس این ریاست
زکده را باستم و هر ماهه یکصد روپیه مفت من میرسد که بحقیقت جسم و جان و دماغ و خون و گوشت
و پوست من و اهل و عیال من پرورده نعمت این شاه هر دل عزیز است و بر من فرض است که
هر نفسی هزار شکر احسان او را بجا آورم و هر دم از خدا تبحاری بدعا طلب کنم که عمر او یکصد و بیست سال
گردد و همیشه وجود مبارکش صحیح و سالم و در ممد امن و انبساط و خوشی و راحت و از هر آفتی دور
و دولت و اقبال و جاه و جلالتش روز افزون و این ریاست او در دودمان او بدام بر قوام و
از هر افتدایی مصئون باد تا بصبح قیامت و دشمن جان و دودمان و ملکش در کام تنگ
بلا گرفتار ماناد +

رباعی

ای شاه ز نعمت تو باشد پاسم در پاس ننگ نه همچو دیگر نامم
از نعمت تو بود مرا خون لبر و ق کافر بودم از که قدر آن نشناسم

(۲) مگر حصول این مبلغ و وصول این نعمت در زمانه سرسار جنگی اول و ثانی نشد بلکه در زمانه سر آسمان جاه جنت آراگاه شد + (۳) طرقی حصول این یکصد روپیه هم بدون جهات خاصه و اسباب غیر معمولی نبود یعنی ابدالطحاظ این خدمات و قدروانی ازین قلمزنی مانع بود بلکه خاص از روی رعایت و عنایت بود اگر چه باز این هم خوب و یابین هم قانع و شکر گذارم + (۴) واسطه این کار الحق ذواب عماد الملک بهادر و ام اقباله بودند من باید مدام شاکر و ذاکر او باشم ولی باید دانست که در این هم سبب دیگری نبود جز بخشش خاطر بنده از جناب ممدوح یعنی چنان نبود که ذواب صاحب معظم الیه لطیف خاطر یا لطحاظ من و تکالیف یا از روی قدروانی کار نامرئوسجات حقیر این عنایت را در حق حقیر فرموده باشد بلکه بجهت دیگری بود که در این مقام ذکر آنها مناسب نیست همین قدر است که مرا اندک بخششی بود از جناب معظم الیه و از اندیشه آن "که شاعر چون چو بگوید
بجا ماند بجا تا قیامت بجا" قلم برگرفته در خواست صدر روپیه برای بنده فرموده و با لطف درین وقت باید فقیر بمضمون این شعر سعدی که فرموده "آز آنکه بجای تست هر دم کرمی غدرش نه از کند بجزی ستمی" قلم بر جهات آن رعیندیگی (دو واقع تمام رعیندیگیها از همه اهل جهان) در کشیده شکر احسان جناب اوشان را بجا آم زیرا با وجود آنکه قلم در دست دارم و در باب همدردی نمیگویم ممکن است که کسی حمله بر من کرده و گوید خلاف شرط همدردی است احسان فراموشی و اصل شکایت از انبای روزگار خلاف عقل سلیم است و جاده مستقیم +

چهارم - ابتدا هنگامیکه بنده مضمونی می نوشتم در اخباری که تازه در حیدرآباد جاری و اخبار ابتدائی بود موسوم به "دشمنق" بسیاری از مردم حیدرآباد پیوسته مرا می گفتند تو بسیار سخت مینویسی - بر آن زمانه در حیدرآباد که روزگار آنقدر خراب و سست بود که

قبل از آن مردم ندیده و نشنیده اند چیزهای بسیاری نسبت بان میدهند و خصوصاً بمثال مثل
اینکه تلگراف را اول مخترع میدانستند و بحقیقت از مخترع هم کمتر نبود و لیکن امروز تلگراف بدون تا
هم پیدا شده و هنوز بسیار چیزها هستند که از تلگراف هم عجیب و غریب تر استند + خلقی که گاهی
حرف حق نشنیده اند چون یکبار می شنوند گمان میکنند که دشنام است + بالجمله اخبار مذکور
چون اخباریائی که در حیدرآباد و ایران (بلکه در سراسر شرق زمین) بزازند و مجرب و بیک پای گرفتند
و فاختان در رسید در همان خرد سالی از جهان روان شد + پس از آن بنده شروع نمودم
بنوشتن بعضی از سالها و کتب کم مفت بردم می دوام و همچنین مضامین بسیاری که در روزنامه
بیرونی درج میکردم + رفته رفته مردم نرم و عادی شدند از طرز تحریر من و خاموش ماندند مگر
چنان گمان میکردند که این بیچاره چندی را فریاد میکند و چون دید که فریاد او بگوش کسی نمیرسد
خود خاموش میشود + مگر چون دیدند که من در طریق خود ثابت بقدم استم و بهر گونه سخت دست
زمانه و نا بهنجاری و بد رفتاری و بد کرداری اهل زمانه در ساخته ام و در پیروی سوای خود قدم
استوار و ادم نوای خود را در گونه کردند و شروع نمودند بتعریف و توصیف کردن و پیوسته مرا
گفتند که الحق تو بسیار محنت میکنی در خدمت برادران دینی خود و هیچکس دیگر چون تو فالصاً
لوجه الله و بجز خدمت نمیکند برای بهبودی اهل اسلام خدای تعالی جزای ترا بدهد + چون من سوال
میکردم از آنها این همه محنت میگفتند که بیشک اثر کرده و میکنند و باین سخنان من همیشه کمال خوشنودی
را داشتم که کلمات من در قلوب هم دینان من اثر کرده و میکنند و حقیقت هم بایستی اثر کرده یا نشد
زیرا که حق مینویسم و بغرض و از روی همدردی و حمیت دینی خواه کسی بشنود و خواه کسی نشنود + البته
کسانی که این بیانات را میکردند بسیار معدود بودند و هنوزم اقلین است که بسیاری از سخنان
حق من ناخوش اند و بسیار هم کم اثر نموده است در قلوب خلق +

اما اهل ملک خودم که خدا آنها را توفیق خیر دنیا و آخرت دهد و در طریق حق و مراد مستقیم پای
فرماید همیشه برکت و نوشجات من بدیده است که او استخفاف و بی پروائی ملاحظه فرموده اند تا امروز

همیشه مرادشمن دین و ملک خود و بی غیرت و بی حمیت و بیدین خوانده اند و دشنامها گفته اند و
 اراده زدن و کشتن نموده اند و بواقع مرا کشتنی و سوزنی و سزاوار من و طعن دانسته اند + اگر چه
 بحقیقت چنین بپیش ازینم و بی نیل و بوجیب خیال و پندار آنها + ابتدا یکی از آنها حکم برگرفته در اخباری
 چیزهای بسیاری که در وجود خودش بود و تمت های سخت نامسزاواری در حق من نوشت + بار دیگر
 بنده در اخباری که اسم باستمای آن آزاد بود مضمونی نوشته بودم در آزادی جمعی از برهمنان من نزد
 بزرگوارای رفتند و از خواهش نمودند که جواب آنرا بنویسد + آن بزرگوار قلم برگرفته ابتدا شرح طولی
 و مدت آزادی و از آن پس هزاره دشنام و مدتها تمت نسبت بشخص آزادی موهوم که سر پا
 بشل و شمائل فقیر بود بگاشت + اینهمه برای چه بود محض برای این بود که از روی حمیت و همدردی
 و اخوت و خیرخواهی صادق و واقعی من همیشه میگویم که اهل ملک من متصف اند بعضی از صفات
 نامحمود که باید از خود دور سازند و در حکومت و سلطنت آنها اصول و قانون نیست و باید جاری
 اینها بواجب من میگفتند و مروی هستی که لایق نوشتن این چیزها نیستی و خود سراپا عیبی چرا معایب
 اهل ملک خود را ظاهر میسازی که دیگران آگاه شوند + و دیگر آنکه میگفتند همین گونه اصول و همین
 قوانین و همین بی انضامی و ظلم و جور و عدم آزادی برای اهل ملک با بهتر است از اصول و قوانین
 کفار و مردمان فرنگ و تو کافری که نام اصول و قانون را بر زبان جاری میسازی + مگر در اینوقت
 فقیر هزارا شکر میگویم بزرگوار خدا که عاقبت الامر پس از نوشتن و محنت سالهای من و با وجود آنهمه
 دشنامها که من شنیدم بیکبار اهل ملک من از خواب غفلت بپوش آمدند و دانستند که ملک را
 اصول و قانون و آزادی در کار است و بدون این چیزها عکراتی محال است + مگر هنوزم اهل ملک
 از من راضی نیستند و هنوزم دشنام میگویند - ولیکن من در حق آنها دعا میکنم که خدا آنها را بره راست
 و مراط مستقیم هدایت کند زیرا چنین معلوم میشود که "ز عشق تا بصبوری هزاره سنگ است" هنوز
 مجلس شورای ملی ما کماکان توأم نپذیرفته و کفنی که در مجلس یا خارج آن مجلس است اهل نفس
 و جاه طلب دنیا دارند و طالب زور و استیلائی خاصه خود میباشند + و بالجملة تا این نقصانیت را

از خود دور سازند و بموجب اصول هر کسی خدا مقدر او اختیار خود را نشناسد خدا را می داند و حق در ملک جاری نشود و دعوم خلق ملک علم نیا لوزند - ابد امید نیست که ملک با انتظام و قوم ما انسان و مذهب شوند +

پنجم - تناج این همه سخن چه بود ؟ - اهل ملک خود را در اینجا برکنار میگذارم که گاهی این همه سخن قد زنده استند و یکس هم شکر گزارین نبود و نیست + اما اهل این ملک - ابتدا چندی را مختلف طرزها گفتگو میکردند - بعضی میگفتند در وی صاحب تو از بس سخت میووسی و در شام میگوئی خلق همه از تو نوشجات تو بیزارند و بهین سبب است که تو نتوانستی در این شهر نانی بگفتی بپنک آری و مانند دیگران صاحب دم و دستگاه شوی و همیشه گرسنه + بعضی دیگر میگفتند که جای دیگران رای بیدور شک میرود از اینجهت است که سخت و سست و رخ و ترش میوید و در شام میگوید + بعضی دیگر میگفتند (و در روی خود هم) که در این لباس و عطر و نصیحت و نوشتن این کتب و رسالجات اغراض خود را پوشیده دارد + بعضی دیگر میگفتند که عصمت بی بی از بی چادری است یعنی که چون اسباب و لوازم اعمال دیگران او را بیشتر نیست لهذا بر اعمال دیگران نکته عینی میکند و اعمال دیگران را مذموم و مقبوح بشمارد و امثال ذلک + از اینگونه سخنان و کلمات در حق انبیاء و اولیاء و بزرگان هر دین بسیار گفتند حتی در حق قائم الانبیا و ائمه هدی " کافر همه را بکش خود بدارو " + مگر البته این گفتگوها را کسی نمیکند که با اهل محض و لایعلم بجهت دانه جان نمیراند - یا خود اهل عرض و دنیا دارند و دیگران را هم چون خودی بینند و چون خود میدانند + یا آنکه چندان عقل مدد که ندارند که هر کاری را بعقل رسایی خود بسنجند + مثلاً شخصی شراب خوار است و میخواهد فعل خود را از خلق پوشیده دارد - مگر تا چند میتواند آن فعل را پوشیده دارد و از امکان خارج است که همیشه فعل او پوشیده بماند + یا آنکه گروهی در حق آن شخص بدگمان یا در شک استند که آیا واقعا شراب میخورد یا نمیخورد + یا آنکه یقین دارند که میخورد و نمیخورد + یا آنکه تمبی از روی صورت و خبت طینت آن کس را متهم میسازند بخوردن شراب و با ملکه آنها را حقیقت آن امر در اندک زمانی

برعالیان ظاهر خواهد شد و چنین نخواهد بود که مدام مخفی ماند. پس صاحب دانش مدّکره آن کس است
 که تا بطور حقیقت امر را بر او نکشف نشود یقین در واقعیت آن نگذرد.

پس از آن حالت و طرز کلمات و بیانات مردم تغییر یافته بطور دیگر سخن گفتن آغاز کردند که
 بنوعی سخن بیگویند و در حضور خود که بحقیقت میدانم که اینها در قول خود صادق استند یا کاذب
 ولی بیشک بعضی هم صادق اند مگر در بعضی از بیانات خود. مثلاً بعضی که بحقیقت دروغگو هستند
 بموجب عادت خود زیاد از حد در ریاضت من تشریف و توصیف مینمایند از علم و دانش و هنر و کمال من
 و حضور دیگران و اظهار افتخار و همدردی هم میکنند باینسان "دروغی صاحب همگی از مردمان عالی
 و باغ رُز و نگار است. در علم و دانش از اطفال و ارباب و ارسطو در گذشته. اشعار او هیچ کم از اشعار فردوسی
 و انوری و سعدی نیست و از اشعار آنها تمیز داده نمی شود. بیچاره چه معنی میکند و چه کتابها مینویسد.
 تمام رُز و شب باین کار اشتغال دارد. شاید تا بحال پنجصد کتاب نوشته است. در زبان انگریزی
 هم بی نهایت کمال دارد. حقیقت وجودش مخفی است. و محبت آتشی دارد که همیشه کتابی یا رساله
 نوشته برزخود طبع میکند و در زیر نعل گرفته مفت برمدم میدهد. معلوم نیست که بیچاره از کجای آرد
 که خرج این کتابها میکند. هیچکس از حال این بیچاره پُرسان نیست. هیچ ماهی نمیکند که کتابی
 یا رساله طبع نمی کند و برمدم مفت نمیدهد. مگر در این ریاست کسی از او قدر نگیرد. یک سادّه آغا صاحب
 نزد من هست که یکی از اشعار آن این است "همه غاز مگر آن ملک خوش اند کس نرسد ز شکوه او کن"
 حقیقت راست میگوید. آن البته بزرگان و دانشمندان و نیکان جهان همیشه چنین در سخنی در بود
 اند. ولیکن در وی صاحب خیال مکن که این سچ و مومن تو را ایگان شود. اگر در حیات تو بکار نیاید
 در حیات تو بکار خواهد آمد. مسلمانان مُرده پرست استند و این کتابهای ترا پس از تو بسیار قدر خواهند
 کرد و همیشه از تو یاد خواهند نمود. تمام کلمات این بزرگواران را منی توانم در اینجا کماکان و بلاغت
 و طلاقتی که بعضی از اهل این ملک بیان میکنند بیان و درج کنم. منی باید دانست که من آنم که خود آنم
 "طاووس را بنفش زنگاری که هست خلق تخمین کنند و او نخل از پای زشت خویش" - مراجع

دانش و پیشش محال و بهترین پیش از آن نیست که درین کتب درج اند و ظاهر نموده ام و ایداً
 ازین تعریفهای پنج بعینی هم خوش نمی شوم بدان البته این بزرگواران بعوض این همه تعریف و تجویزی
 که میفرمایند اگر دست مبارک را در جیب نموده یک روپیه سکه عالی برآورده بطور سحر و روی برای
 طبع کتابی بر فقیر بدهند هزار بار زیاده مرا خوش و ممنون و مرهون خواهند فرمود. مگر نه چنین است
 "قرآن بر سر زبان است و زرد میان جان" آن روپیه برای کارهای بسیار مفیده دیگر است نه
 برای این کار پنج که نه حظ نفس در آن است و نه حظ طرح + بخوبی باید یاد داشت که همین تعریف
 کنندگان اند که گاهی یک پول یعنی یک پیسه برای هیچ امر خیری نمیدهند و اگر صد هزار تعریف
 بخوای میکنند که "تعریف بر سر زبان و پیسه در سینه است" + احتمال میروود که در تمام
 عمر خود یک سخن راست بپذیر خود هم نگفته و یک وعده با وفا با ما در خود هم نموده اند. از این
 گروه است یک وکیل صاحب که اگر کلمه شهادتین بر زبان راند بطور یقین دروغ میگوید +
 ششم - در این مدت دراز که فقیر درین شهر بوده ام بجات چندی و خصوصاً حاجت آنکه پیوسته
 رسالما و کتابها نوشته در کوچ و بازار و مساجد و مجالس و محافل عزاد و عروسی و ایام محرم
 و غیره بهر کسی محضاً داده ام با هزار مردم آشنا شده ام - بجهت کم خانه باشد در شهر حیدرآباد
 و اضلاع حیدرآباد که اقل یک رساله یا یک کتاب من در آن خانه نباشد در بعضی دیگر پنج و ده باب
 در میان این آشنایان امرای عالی شان هستند - جاگیر دار و زمیندار - منصبدار - عماید و عمده داران
 ریاست شیعه و سنی - عرب عجم و ترک - دکنی و هندوستانی و مدراسی (و هند و فارسی) و عربی که
 هر منفی از اصناف خلق میباشد از اهل اسلام + امراد زمینداران و جاگیر و منصبداران غالباً بلکه
 تماماً باشندگان ملک استند و بی بسیاری از عمده داران عالی شان بود کلاهی صاحب دولت
 و ثروت و کسانیکه در پیش چشم بنده صوبه دار و تعلقدار و نواب و جنگ و بهادر شده اند ملک
 و بگانه بوده و هستند + اگر نخواهم بطور تخمین بگویم تخمین که این آشنایان پنجاه بار بیشتر شده اند که
 بعضی از این ملک رفته اند و بعضی فوت شده اند و بسیاری زنده و موجود استند که خدا بر عمر و عزت

و دولت آنها بیفزاید و توفیق خیر و نیا د آخرت با آنها عنایت فرماید از این عدت مردم بطور صمیمانه
 کس بخوبی مرا شناخته و می شناسند و مکرر در مجالس و محافل صحبت و گفتگویم در میان فقیر
 آنها دست داده و غالباً هم مراد کوچک و بازار و مجالس و محافل دیده اند که بسته رسالت نجات یا که
 زیر بغل داشته ام تقسیم می کرده ام و از میان همین اشخاص بوده اند آن گروه تعریف و تهنیت
 کننده و دروغ و وعده خلاف سابق الذکر +

حالا باید تا امل نمود که نه لحاظ آنکه مرا بر آنها حقی بوده یا احسانی بر آنها داشته ام یا نه
 با آنها کرده ام که مزد من بر ذمه آنها باشد و مزد خود را طلب کنم بلکه بمقتضای عالم بشریت
 بهیچنی - هم مذهبی - همدردی - اخوت - فطرت - مروت - و اخلاق و ترقی قومی براتوجه بوده
 است که هر فردی از افراد این پنجهزار یا پنجهصد کس از امیر بسیار عالی شان گرفته تا کسانی که
 اقلابیت یاسی رویه در ماه آمدنی دارند بحسب قدرت و طاقت و استطاعت خود گاه بنگاه بی
 برای مدد و مخارج این کتب و رسالت اندکی از من دستگیری کنند + مگر باید دانست که باز بمقتضای
 عالم جنیت و قرابت دینی مرا از انگریزان و هندوان و فارسیان ابد اتوجه نبوده است بلکه از
 مسلمان همدین خود توجه بوده + باز پیشتر آمده میگویم مرا از رستنی توجه نبوده بلکه از هم فخر
 خود شیعیان حضرت علی مرتضی توجه نبوده + باز میگویم مرا از هندوستانی توجه نبوده بلکه از
 حیدرآبادی و از درویشان توجه نبوده بلکه از صاحبان دولت و ثروت توجه نبوده + ولیکن از
 امرا و صاحبان دولت اهل شنن هم توجه نبوده بلکه از امرا و صاحبان دولت اهل تشیع توجه
 بوده است زیرا که گفته اند الاقرب بمینح الا بعلم + اکنون می آیم بر تفصیل این اجمال حصر
 (۱) امرای حیدرآباد و عمو ماستی و شیع و خصو صاً گروه ثانی + از قدیم الایام رسم همه حکام
 اسلام بوده است و این رسم این زنان و مختصر به حیدرآباد نیست چنانچه سعدی در گلستان خط
 کیفیت ملاقات خود را با یکی از بزرگان بیان میکند و در آنجا دیگران را آگاه میسازد که بدو از
 پادشاهان و وزیران و امرا و مدعیان هر که بدون وسیلت یا بدون کاری و اسباب ظاهری

بدروازه این کسان برود بهر وجه و مرتبه که باشد اگر تا بنام برپا بایستد کسی از نوعی پرسد که تو کیستی یا آنکه چند سخن نا بهنجار هم می شنود " این گریبان میگیرد و آن دامن " + باین سبب من گاهی بدروازه این بزرگان عالی شان زلفه و نمیروم + (۲) مگر بخواهند بهت گسی استقامت بعضی ملازمین این امر اشیه که باندۀ آشنائی دارند گفتگو کرده ام که آیا ممکن است که نواب شما در طبع این کتاب یا این رساله مراد می فرماید + این اشخاص که غالباً خود نیز نیک نفس و با مروت نیستند زبان افسوس و اسف گشوده میگویند " آقا چه گویم که این نواب صاحب چگونگی است و چه مزاجی دارد - گاهی در این عوالم نیست و باین امور اتفاتی ندارد - گاهی باین کتابها نگاه نمی کند - تمام کارخانه او در قبضه اختیار و اقتدار فلان منشی یا فلان هندوستانی است - بدون اجازت و مشاورت فلان منشی یا فلان هندوستانی آب نمی خورد و یک پیسه بکسی نمیدهد - این اشخاص و کسان این اشخاص مثل فلان منشی و چهارپا او را رنگ گرفته و خود میوزند و میزند و ابدانی گذارند که یک پیسه بکسی بیاید علاوه بر این بیچاره بسیار مقروض است و امثال فلک " + مگر بنده در اینجا تمام کیفیات و واقعات را نمی نویسم زیرا که دیگران همه از حالات خود و یکدیگر بخوبی آگاه اند - صرف برای نمونه منشی از خوار یکی دو حکایت را بیان میکنم در ذیل -

دو سه سال پیشتر چندین عریضه رحمت کرده بخدمت یکی از اُمراء بسیار عالی شان فرقه شیهه این شهر عرض نمودم شعری بر اینکه چندین کتاب زرق و قیر موجود است که برای طبع آنها محتاج بمرد و یاری صاحبان همت قدر شناس استم اگر ارشاد و اجازت باشد اینهارا آورده از ملاحظه سرکار عالی بگذرانم پس از مدت درازی جوابی آمد (که رسم جواب عریض هم در اینجا معدوم است) + مضمون آن جواب این است

" مکرری تسلیم - بجواب معروضه شما موسومۀ عالیجناب وزیر . . . . .
سرکار عالی مورخه ۲۳ ذی حجه ۱۳۲۲ حضرت محکم جناب محترم الیه نوشته می شود که شما ضرور
بمچنین کشد که بصیغه تعلیمات کار آمد خواهد بود و چونکه . . . . .

لذا جناب محمود به افسوس ارشاد میفرمایند که در این باره کاری کردن نمیتواند فقط

سخت و محفل

نورته خرد و ادب کشف

چونکه نیز آنچه در این کتاب که موسوم است به "همدروی" نام بیچ بزرگوار می را از این قبیل ذکر کنم بلکه نام این بزرگواران را نام مبارک میدانم که در کتاب بنویسم لهذا بعضی از کلمات این جواب را از قلم فرو گذاشته جای آنها را خالی نهادم + مگر این حکایت پری شباهت دارد بان حکایت که در حکایات لطیفه درج است "فقیری بدروازه تو انگری شد و لقمه نانی طلب کرد از اندرون خانه جواب آمد که بگیر در خانه نیست - فقیر گفت لقمه نانی طلب کردم بگیر را نخواستم که چنین جواب میدی" بنده صرف چند روپیه از جناب محترم المیه توقع داشتم و گرنه خود صیغه تعلیمات و دفتر تعلیمات و ناظم تعلیمات را بخوبی میدانستم و می شناختم + شاید که چون عریضه فقیر در زبان فارسی ایرانی بود این محترم المیه مطلب آنرا نفهمیده بود +

چندی پیش بطور اتفاق بکان حکیم صاحبی رفتم - در ضمن گفتگو او خود فرموده فلانی من در نزد فلان امیر عالی شان نوکر استم اگر شما خدمتی داشته باشید بفرمایید تا انجام دهم + گفتم بیشک جناب فرشته که میخواید موصفاً کار خیری برای برادر موسی بکنی + کتابی با داده گفتم در کتاب نوآب صاحب پیش ما شاید پنجاه جلد از این کتاب را بی جلد هم خریده در میان چاکران خود تقسیم فرموده یکماه دیگر باز حکیم صاحب را ملاقات کرده گفتم نتیجه عنایت جناب چه شد - گفت هنوز نوآب صاحب آن کتاب را ملاحظه فرموده + در ماه شوال گذشته که حصه اول این کتاب تمام شد روزی علی القلیاح نزد حکیم صاحب رفتم گفتم این کتاب را ملاحظه فرمایید که چه نام نیکی دارد یعنی "همدروی" غالب این است که اگر نوآب صاحب ملاحظه فرمایند عرق همدروی او بجزکت در آید برای طبع آن فقیر را مدد می فرماید + حکیم صاحب زبان بجا پذیرگشود و در حضور چند کس که نشسته بودند فرمود دندی حساب اگر من این کتاب را بخدمت نوآب صاحب برم یقین است که ملازمی را خواهد گفت که کتاب را

برینرنگه تا بعد ملاحظه کنم و آنگاه نه گاهی او فرصت ملاحظه ایگونه خیر ما دست میدهد نه یک پیسه
 میدهد و کتاب هم از دست تو می رود + بنده با خود اندیشیدم که حکیم صاحب این معاذیر را پیش میکنند
 که تو حق مرابحه عمل نیارد و گفتم بسیار خوب من کتاب را می برم مگر زبان جناب که در دست خود آید و تکلیفی
 در بر ندارد که نخواهد رسید بس جناب زبان خیری بجز کت در آید و باقی را به نصیب بنده و اگر آید
 من نیز آید یا بخصه روپیه از نواب صاحب می خواهم اگر ده روپیه هم عنایت فرماید کافی است +
 بنده دیگر خدمت حکیم صاحب رفته گفتم بفرمائید که خبر امید دارید یا خبر یأس - جناب حکیم صاحب
 در حضور بنده پس فرمود "برو الله همان روز عرض کردم و ایما جوابی نشنیدم" با خود اندیشیدم که
 حکیم صاحب مؤمن است بیشک چنین سوگند می خورد در قول خود صادق است بر خاسته از بی کار خود
 روان شدم + پیر مردی در آنجا نشسته بود گفتم "تر فرمان داده بودند که کتاب بنویسی؟" گفتم آری
 آسمان بی پرور فرمان داده است مرا که کتاب بنویسم و از دنی طبعان برای طبع آن مدد خواهم +
 سال قبل ازین کتابی نوشته بودم که خصوصیت داشت بحضرات شیعیان فاضل مخلص
 دینی زبانی حضرت علی مرتضی ۴ و بخدمت بعضی از این بزرگواران بردم برای مدو طبع آن + اگر چه ابتدا
 عزم خود را بجزم کردم که در این کتاب ابدان نام کسی را بر قلم جاری نسازم خواه کسانی باشند که
 از آنها بشناخیم و خواه کسانی باشند که از آنها شنا کرده احسان نمودم مگر ابداناً حتی نمی بینم در ذکر نام
 کسانی که از آنها شنا کرده و ممنون استم و آن هم غالی از فائده نیست + لهذا بخدمت خوانندگان
 عرض میشود که متوب باین کتاب مذکور الصدرا ابتدا در خدمت دو جوان رفیق کی نواب وزیر جنگ
 و دیگری دکتر میرزا کریم خان دهریک پانزده روپیه نقد داد + پس از آن چند کبیل هندوستانی
 یکی در اشخاص دیگر حیدرآبادی بعضی بخر و پیوه بعضی در روپیه نوشته دستخط فرمودند + از این
 بزرگواران بعضی مبلغ عنایتی خود را تمام و کمال هم ندادند + یک سید بزرگوار در آسما که مکان او
 نصف دارالشفا را فر گرفته بخر و پیوه نوشته بود مگر بعد از مدت دراز آمد و شد بسبب فقر و عدم استطاعت
 موافق خواست بنده بهمت والای خود او را معاف نمودم زیرا که بیچاره قابل نرحم است بموجب

ع "آنانکه غنی تراند محتاج تراند" + یک نواب عالی شان و لاجاهی که اگر چه نوابی از درفشه تری امارت
 براد باقی است و عده فرمود که بوکیل صاحبی که معتقد اوست فرمان دهد برای عنایت چند روپیه بگر
 از چهار ماه قبل از طبع کتاب تا چهار ماه بعد از طبع کتاب و چهار ماه بعد از تقسیم آن کتابها در
 مجلس مرثیه خوانی خودش و پس از پنجاه بار تحقیق از آن وکیل صاحب و سه خطره جبهتری قلم برگرد
 نامش در کشیدم و گفتم "امیر ابن امیر از خلاف وعده کند توفیق چه بود از کدیر بازار" +
 یک سید جلیل القدر نیزه شخصی عالی شان پس از مدد وعده خلاف از زمانهای مانصیه برای
 آنکه در خصوص مدو طبع این کتاب و عده او و اثنی و بر آن اعتماد کنم شوهر همشیره خود را هم گواه ساخت
 و هم ضمنی مگر آخر الامر وعده خلافی نمود + لیکن تا کنون هر زمان که در ایام محرم مرا می بیند باز سلام علیک
 میکند و مرا مجلس غزاداری در خانه خودش دعوت میفرماید مگر من خلاف میدانم که بجای چنین شخص
 کاوب وعده خلافی قدم گذارم اگر چه برای خاطر امام حسین عهده باشد +

کتاب مذکور را چهار آنه قیمت نهادم چرا که مبلغ گرانی در طبع آن خرج شده بود و در خانه
 آن امیر متوسط همین سید بزرگوار در میان صد نواب و جنگ و بهادر بقدر دو صد جلد تقسیم نمودم
 در خدمت چند کس از مولویان ۱۰ و ۱۵ جلد گذاشتم که بار اوت کیشان خود بدهند + در کوچ و
 بازار هم بقدر ۵ جلد را ب مردم دادم - مگر از اینها یکی هم یک پول یعنی یک پیه عنایت نفرمود -
 و غالباً مردم میگویند "آغا صاحب تو همیشه کتابها را مفت ب مردم میدهی حالا چرا قیمت طلب میکنی؟"
 در اینجنگ رسم نیست بلکه عیب است که کسی روپیه یا پیسه در صیب یا کیسه خود بگذارد و جز در ایام
 عرس های کوه شریف و کوه بابا شرف الدین و اشغال این ایام و اگر بدفغانهای اینها کسی برود
 یا شب در ناگت بوده خفته اند یا جلاب گرفته اند + بالجمله این است عموماً حالت گروه شیعیه و جدید آباء
 از امیر عالیشان گرفته تا برود بدیگران که بنام حضرت علی جان میدهند و اکثری هر روزه زیارت
 عاشورا میخوانند و بر سر زبان دارند بابی انت و امی + مان البته در میان امرای شیعیه جدید آباء
 یک فیاض علیخان است که اگر چه او هم گاهی چیزی بمن نداده مگر باید بگویم "اگر تا برای پیش کسی بر"

در ایام محرم
 در ایام محرم
 در ایام محرم

که از خویش بقداً سوده گروی - من مکرراً با اولشسته ام و صحبت داشته ام و در هر مجلس
 مرثیه خوانی او هر ساله دوسه بار بخوان اولشسته ام و نوکران و چاکران او نیز چون نوکران دیگر
 ابرار در شتخوبی ادب نیستند همین دلیل است بر سلامتی مزاج و نیکی سیرت و اخلاق و عالی
 منشی او + همیشه در راه که مرا می بیند جو یای سلامتی من میشود اگر چه مردی هستم غریب و حقیر -
 پس نوابی و امارت و جنگی و بهادری تعریف کسی نیست بلکه اخلاق و تهذیب ترافع تعریف وارد +
 ولیکن در این مقام بنده باید بگویم که یک طاعون عامی از عدم بهدروی و مرآت و مقوت و
 وجود و رونقونی و وعده خلفانی تمام حیدرآباد را گرفته و سنی و شیعه - ملکی و غیر ملکی - عرب و عجم -
 و حتی تعلیم یافتگان کالجها و یونیوسیتی های انگریزی هم باین امراض ضعیفه مبتلا میباشند + گاهی
 نمی توانم کا کان بیان کرد آنچه بر من گذشته است در حیدرآباد و بخصوصه از دروغگونی و وعده خلفانی
 عموم اهل این سرزمین + خدا گواه است که بعضی اوقات چنان طبیعت بخیله شده که آب در چشم آمده
 و گویا که گرم شکسته و نصیبه خود را لعنت کرده و خود را سخت ملامت نموده ام که این چه حاجتی
 بود که من کردم که با عدم اسباب وزر و یار و مددگار و با وجود عدم شوق و بی پروائی مسلمانان
 چنین کار عظیمی را بر خود گرفتم که در آن خیر دنیا و آخرت نه برای خود من است و نه برای هیچکس از
 همدیگران من جز آنکه اوقات عزیز و جان عزیز خود را بر باد دهم و بر در و دران دوم + مگر بطور انصاف
 و بدون سرمویی خلاف میگویم که از میان آن معدودی که از ابتداتا ایندم عنایتی با من داشته اند
 همیشه سه ربع سنی بوده اند و یک ربع شیعه - و از آنها سه ربع هندوستانی بوده اند و یک ربع کنیا
 پس بقول منطقیان از این همه تقضایا باید این نتیجه را بر آورد که غرض از دین و مذهب هیچ چیز دیگری
 نیست جز انسانیت و بهدروی - حافظ میگوید " مرید پیرمغانم ز من مریخ ای شمشع چرا که عدله
 تو کردی و او بجا آورد " - غرض از مذهب شیعه و سنی این نیست که اگر شیعه بمیرد شیعه او را کفن
 و دفن کند و اگر سنی بمیرد سنی او را کفن و دفن کند چنانچه همیشه اهل ملک و هم ذبیان من گفته و
 میگویند که اگر در سکندرآباد بمیری که ترا کفن و دفن میکنند + همدینی هم مذهب صرف برای این نیست -

که در حیات کسی راجح رسانند و در سختی و مصیبت او یاری نگنند و بی در مرگ او را کفن و دفن کنند
 چون مراحتی برستیان نیست و مع ذلک زیاده بر من مهربان اند و در حیات من اگر در مات من
 هم مرا بخواهک سپارند من بی نهایت احسان مند آنها خواهم بود + بلکه از این هر دو فارسیان
 بهتر اند که آنها بیگانه اند از دین و مذهب من و با وجود این بسیار عنایت و مهربانی دارند با من
 پس اگر آنها را در رنجم بگذارند من از آنها بیش از منی یا شایه احسان مند خواهم بود + "هنا
 دوست که بیگانه از خدا باشد فدای یک تن بیگانه گاشنا باشد" + بالجمله دین و مذهب و طریق
 و فلان و بمان صرف اسباب و ذرائع "انسانیت و همدردی اند" و گرنه خود بحقیقت بیخ نیستند
 انک مسؤل یوم القیمة ماذا اکتسبت و لایقال بمن انکسبت +

اگر چه در این وقت از هر فرقه معدودی نیک خصال و نیکو صفات در این شهر وجود دارند که
 آنها را باینده عنایت است مگر بیشک از میان سنی ها سه ربع اند و از میان شیعیان یک ربع + یک
 نواب عالی شان میباشد که والد جنّت مکانش سی سال پیشتر باینده عنایت میداشت و در زمان
 حیاتش غالباً عنایتی در حق من میفرمود و در موسم انبه چند بار انبه برای من میفرستاد + این بزرگوار
 نیز غالباً خوانی یا حصّه یا انبه برای بنده میفرستد + یک بزرگوار خلد مکان در سکنند آباد بود که
 نیز از همان اه اهل باینده عنایت میداشت + اکنون دو فرزند خلف سعادتند از او بجا مانده اند خدا
 آنها را با عزت و دولت عمر طولانی عنایت فرماید - کمال احترام را از بنده میکنند و همیشه اصرار و
 ابرام دارند که من در مکانات آنها در هر جا که باشند روز یا شب یا چند روز و هفته بانم (اگر چه مکان
 اصلی آنها یک است و بی بلحاظ عمده و قریب و جوار و فتر خدمت خود جدا جدا هستند) خواه در
 مکانات خود باشند و خواه نباشند هر زمان که بنده وارد مکانی شوم وقت چائی و چائی و وقت طعام
 طعام میرسد و اگر شب بانم جای خفتن نیز در کمال خوبی و راحت موجود است + یک بزرگوار دیگر است
 که سالهای دراز است بنده پس از بیست روز یا یکماه بمکان او میروم و تمام سفر در خدمت او
 بسر میبرم و همیشه میگوید درت و رازی شد که نیامده این مدت دراز کجا بودی - اکثر اوقات اصرار میکنند که

شب هم در خدمت او بسر برم + و کان فلک بعضی از دیگران هم ازین قبیل فرشیگان میباشند - ولی چنانچه گفتیم این اشخاص بسیار معدودند و غالباً در میان ذاتها و مذاهب دیگر + بیشک اگر شبی را در حیدرآباد اتفاق ماندن افتد از هم ندیمان خودم کسی نیست که بحال خاطر جمعی در مکان او بروم و شب را برود آرام بکند یا یکفشتهای خود را زیر سر نهاده بخوابم + البته یک بزرگوار بود که عزم شد + هر ساله در ایام محرم دوازده روز در حیدرآباد بعنایت دوست عزیزی شب را بسر بروم + این دوست خود در کندرآباد مکان دارد و در ایام محرم بحیدرآباد رفته در مکان دیگران بیشتر بود و اسال بیمار بود لهذا درین سال بشهر هم زرقتم +

در این مدت و راز و آرزو در دم بماند - اول آنکه ازین هزاران کس که مرا می شناسند گاهی یکی بمکان بنده تشریف آرد و حال مرا ببیند و احوال مرا بپرسد و از محنت من آگاهی بهم رساند + وقتی بزرگواری وعده فرمود که باری قدم سنج داشته کلبه اخزان مرا بقدم محبت لزوم خود مشرف سازد - مگر نصیب ناسازگار نا بهنجار من آرد و راه گشت و از آمدن باز داشت و تاکنون منتظر مقدم او هستم + البته اگر صاحب عمده و مالک زب بسیاری بودم از محامات بسیار دور پدیدارم می آمدند + ثانی از این هزاران کس هر یک هزار بار مرا پیاده در ذناب و ایاب بر روی را بگذار یعنی صد تالاب حین ساگر دیده است و گاهی یکی نگفته است آغا بیاد در گاری من بنشینم + شاید یکی یاد و کس از مسلمانان چنین عنایتی را در حق بنده فرموده باشند - مگر بیشک از فارسیان مگر چنین عنایتی بظهور رسیده است و سبب آن این است که دوسه کس از آنها پندی نزد من فارسی خوانده اند و گویند که احترام استاد یک کس بر سایرین هم لازم است + بالجمله این شرح حال سی هجده سال است و باین مختصر تمام نمی شود " و فقر تمام گشت و با خور رسید عمر ما همچنان در اول و صف تو مانده ایم " + اکنون باید برویم بر سر مطلب اصلی +

اما مطلب اصلی

بمذاحت نگفتم این گفتار
هزل بگذارد و حبه از آن برود

آنچه را که بظاهر من شرح حال خود گفتم ابد آنستی بمن نداشت که یک شخص احدیستم
بلکه یک شخص استم از کرد و نمود یک قطره ام از یک محیط بمن نه امید از شاهی دارم و نه بیم
از وزیر می نه از زید شاگردم و نه از عمر و شاکی و بر این کلام یقین و اعتماد دارم
از خداوان خلاف دشمن و دوست که دل هر دو در تصرف اوست

و خود گفتم

رباعی

ای بار خدا تو صاحب بندمانی   تو مالک جان و درد و هم درمانی
راضی برضای تو ام از نیک اربد   تو خاتمه کار به از من دانی

رباعی

عزت ز تو می باشد و دولت از تو   نعمت ز تو می باشد و نعمت از تو
کس را ز بند چون و چرا در کات   دولت ز تو می باشد و نکبت از تو

رباعی

بعد از تو چه سارده تنم ایمان است   در راه تو ام راهنما قرآن است
گر جان رود از تنم بر این مهر و نشان   شک نیست که این بهشت جاویدان است

رباعی

رزاق تویی واسطه اش هست نظام   جاوید ز محبوب علی ماند نام
محبوب بود در اول عالم محبوب   این است دعای بنده چه صبح و چه شام

رباعی

بچون اهل من بودش عمر دراز   همواره در نطف تو اش با و فراز
اقبال هماره باشدش روز افزون   با عیش و طرب هماره باشد و مسافرا

رباعی

فاطر نبود مولش از دور سپهر   همواره بود بکام او گردش مهر

اقبالی نماید بر خشن بر دم پهر پیوسته بود زنجی و در دیده مهر

رباعی

یار سب بدر کین مننه کار مرا در خدمت دوان مدنگی با مرا
از دست چنین گسان اگر گل باشد وانی تو که در دیده بود خار مرده

رباعی

در قبضه تو بود همه کار بهمان باشد بر آشکار هر راز نهان
از بنده شکایت از کند کس بی است نعمت ز تو باشد از تو باشد احسان

آنچه نوشتم شرح حال هزاران کرد و مخلوق خدا بود از زمان حضرت آدم تا ایندم و شرح حال
هزاران هزار کرد و خلق است از ایندم تا قیامت + شرح حال ضحاک و فریدون و سلم و تور و ایرج و
شرح حال ممالک قدیمه و عظیمه جهان بود - شرح حال فارون الرشید و مأمون و امین و تاجان و
شرح حال نیرید و امام حسین علیه السلام و اسیری و ختران پیغمبر اسلام بود - شرح حال کرور با
اهل اسلام بود از ابتدای اسلام تا با امروز + بیان آن بود و بیان آن است که چرا همیشه حالت
مسلمانان بر خلاف وضع واقعی جهان و تمدن و متمدن روی و اخوت بود و امروز هم در سر اسیر جهان
چنین است + این بیان آن است که چگونه مسلمانان اینسان ذلیل شدند و عیسویان اینسان متقی
کردند + این بیان آن است که چگونه پوست پوشان بهیمه آسای عرب بر رویان و ایرانیان غالب
آمدند - و نیز پوست پوشان بهیمه آسای یوزپ در علم و دولت و دانش و سائنس با این درجه کمال
رسیدند + این بیان آن است که چگونه چند کس سوداگر از انگلستان برخاسته بلکه هند آمدند
و چنین مملکت عظیم ایشان را با کرور باها و در قابض شدند و امروز سی کرد و خلق را کام بستر افکنده
بلکه مهار در مینی در انداخته اند + چگونه شست قبلی مملکت وسیع امریکارا چنین مملکت قوی ساختند
چگونه جاپان بخردی پشته روس را ب عظمت پیل وانی در هم شکست + و کان ذلک بر و با هر کجا
که نخواهی بست و غور نما + کسی گمان نکند که این شکایاتی که من کردم خاص منسوب بخود کردم -

نه - اینها نسبت داشتند برسی کرده مسلمان موجوده جهان و هزاران کرده مسلمان آینده جهان + آنها که مَرُوفند در فتنه جای گریستن بر احوال آنها نیست بلکه جای گریستن است بر احوال زندگان حال و آیندگان مستقبل +

در یمن اگر مادر میان یک کرده مسلمان بلکه در میان مسلمان سر اسر جهان نشسته سؤال کنیم که سبب این حالات در میان مختلف اُمم سابقه و موجوده چه بود و وصیت و چرا باید امروز سیصد میلیون مسلمان در روی زمین کالعدم و اجسام بی روح باشند و یک ریاست در میان اینها قوی و یک قوم در میان اینها انسان و باروح نباشد تحمل که باستانی ده کس تا ما خواهند گفت "نصیب قمت اقبال" + خدا رحمت کند حضرت شیخ سعدی علیه الرحمه را که گلستان خود را نوشت و اکثری از مسلمانان ناوان را از هر صفت نیکی بازداشت - از بهر روی - فتوت - مروت - بهر مندی و دانش - محنت - سعی - جهد - انصاف - معدت - اتفاق - اتحاد - یگانگی - مردانگی و دیگر صفات و خصال حمیده همه را بازداشت و همه را تن پرور و سست طبیعت نمود که همه بر زبان دارند " اگر بهر مروتیت بنزد و صد باشد بهتر بکار نیاید چو محنت بد باشد" + "دیگمیا اگر بوفته مروه در سنج ابله اندر خراب یافته گنج او فاده است در جهان بسیار بی تمیز از جند و عاقل خوار" + و لیکن نه چنین است - سعدی مردی بود جهان دیده و تجربه آزموده و بسیار کامل و عالیشان و بهمان سان مجبور بود که بزرگان دین و خود خاتم النبیین صه مجبور بودند زیرا که مسلمانان بروقی قول خدا هم عمل نکردند و نمی کردند + هر زمان که رسول الله فرمود قرآن بخوانید در هر مقام و هر مسجد هر اهلدار نشسته قرآن میخوانند اگر چه ابد افخوامی واقعی آیات قرآن را نمی فهمیدند - لیکن هر زمان که رسول الله فرمود جهاد کنید یک بهمانه و غدیری می آوردند که شغلنا اموالنا و اهلینا فاستغفر لنا + سعدی صاحب بخوبی میدانست که تکمل تا زمان خودش هیچ اهل بی در خراب گنج نیافته بود - و لیکن البته از قدیم دو قسم از اهلمان بوده اند که گنج می یافته اند - یکی شخصی که بسبب و تجارت صاحب دولت گراف بود با وجود اهل بی مونی هتسری + دیگر شخصی که بگر و حلیه

و فریب و چالپوسی و شیبادی و قوادسی و قوآنی و مطربی و سحرگی و هزانی و رشوت ستانی و اینگونه اعمال صاحب دولت شده بود با وجود الهی و بی هزنی - این هر دو شخص در این زمان هم بيشمارند + از آنطرف سعدي صاحب خوبی ميدانست که قبل از او و در زمانه او هزارها کيمياگر در جست و جوی حصول کيميا مرده بودند چنانچه در زمانه دور پیش چشم ما هم هزارها ابله هستند که در خراب گنج یافته می یابند و لیکن از اهل بی همان گنج را در امید حصول کيميا برباد میکنند و حسرت وصل آن شاه پدیدار را بگور میربند +

ولیکن اگر سعدي صاحب در این زمانه میبود و یک سفری در یورپ و امریکا می نمود تحقیقت این امر بحال خوبی بر او معلوم می شد که در آنجا با بیشک متعدد اشخاص چه که ابله باشند و چه که با دانش هم بطف خدا و یاری بخت و هم بخت واقعی زمینی رامی کنند و کور را دولت از آن حاصل می آرند - یا از آهن - یا از زغال - یا از لفظ - یا از مس - یا از قلع - یا از سیم و زر - یا از صد ماقسم فلزات و معدنیات دیگر + و از آنطرف بعضی از خردمندان هم هستند که بطور تحقیقت کیمیا را حاصل میکنند - یک شخص گراموفون ساخته بملک هندی آرد و کور ماز میبرد - دیگری موتور کار ساخته می آرد و کور ماز میبرد + از این زغال معدنی چیزهایی که مردم یورپ حاصل کرده اند بیچ کم از آن نیستند - در تعریف شیشی که "تار کول" میگویند یعنی تازی که از زغال حاصل میشود در اخباری مضمون طویلی نوشته بود مشتق بر فوائد بسیاری که عقل حیران میشود و در خانه آن مضمون لب آن را چنین نوشته بود -

"It is a palette of gorgeous colours, a medicine chest of potent drugs, a whole arsenal of terrible explosives, a vial of delicious flavours and a garden of perfumes - the most protean variegated substance in the world."

این شیشی را در عربی قطران و در فارسی قیروان آرد و در هندی گیوا و امریکایی میگویند و بی تحقیقتش معلوم نیست چنانچه باید

انسانی جنس او را پرورش میکنند و این خود یک جان است و نباید که هفت هشت زن و بچه را پرورش
کند و اطالی خود را بمرسه فرستد برای تربیت و تعلیم +

مگر متوجه این حال بر طال چیست؟ - همین است که آن اقوام در آن حالت ترقی اند
که ما تجوی می بینیم. این اقوام درین حالت مذلت و تنزل اند که ما تجوی می بینیم + در میان آن
اقوام آنهمه صاحبان علم و دانش و هنر هستند و در میان این اقوام اینهمه جاهل و نادان بی هنر +
صاحبان دانش آن اقوام همیشه در راحت اند و صاحبان دانش این اقوام همیشه در سختی
حالت و در تکلیف و مذلت اند + اگر من حالت خود را شرح دهم شاید کسی بگوید که این بیانات
را کرده است برای اظهار غرض خود - و لیکن این مثالی است برای حال که در ما مخلوق دیگر -
و اگر برای اظهار غرض خود نیز باشد هیچ قباحتی ندارد + من میگویم اگر در این مدت دراز کسی
از حال من آگاهی حاصل کرده بود و چنانچه باید و شاید فراغ خاطر من دست داده بود تا این زمان
من چه شده بودم و چه کارهای مفید برای لکها مخلوق خدا کرده بودم و حال آنکه نه خود از جهان
بهره حاصل کردم و نه دیگران از من فائده برگرفتند و اینهمه نقصان خلق الله شد + همین است حال
هزارها و لکهای دیگر که نه خود ترقی میکنند و نه از وجود آنها کسی را فائده است و گویا وجود کالعدم
استند + حالا اگر کسی بگوید اینهمه از نخست بخت این اشخاص است من میگویم نه چنین است بلکه
این از نخست کرب اسلام است که مسلمانان باید باین نکبت و مذلت در باشند + از آنطرف
هنگامیکه اقوام دیگر در تحت این شعر واقع هستند

گر اغریبی رود از شهر خویش ستمی و محنت نبرد پینه دوز

نضاری در تمام ممالک اسلامیان بجارهای خطیر مشغول اند - برخلاف مسلمانان که در تحت این شعر
واقع اند

در بخرابی قد از ملک خویش گرسنه خفت ملک نیمسوز

یک مسلمان در کسی نشینده است که در ممالک نضاری بجاری اشتغال داشته باشد و اگر باشد کار

پستی و عمل بی تحقیقی خواهد بود + برای مثال مینویسیم که اکنون در این ریاست حیدرآباد سه چهارم رسته
 عظیم ریاست در قبضه یورپین است و همچنین در ایران و ترکی و مصر و افغانستان و بنگال و مراکش
 و جاهای دیگر هم (مثل چین و غیره) اگر چنین رشتہهای عظیم در قبضه آنها باشد بخوبی کافی است که
 زور و استیلا داشته باشد و هر چه بخواهند بکنند و بحقیقت ما مسلمانان بهر حال بیچاره و محتاج آنها
 میباشیم و مجبوریم و نیز به حماقت و بی لیاقتی و عدم آگاهی از ملکرانی باید آنها را در کارهای خطرناک
 و آنها را از تمام حالات ممالک خود آگاه سازیم + ثان البته جای شکر است که در این وقت یک
 مسلمان در کونسل وزیر بند نشسته است که باعث افتخار و مایه نیامات تمام مسلمان جهان است
 ولی او هم مانند تصویر بر دیوار است + ولیکن اگر زور و استیلاهای این بزرگوار را در کونسل وزیر
 در مقابل زور و استیلاهای یک انگریز - یک جرمن - یک روسی - یک امریکائی - یک واندیزی
 یک فرنیسی گذاریم که در ترکی یا ایران یا مصر و جای دیگر است آن وقت معلوم خواهد شد که
 "میان ما و من تا ما و گردون تفاوت از زمین تا آسمان است" - علاوه بر این این شخص
 اول و بار اول و یک شخص واحد است و حال آنکه سالهای دراز است که در ممالک مسلمانان
 صد تا هزار ما بوده و امروز هم هستند + باری باز باید بگوئیم "اقبال نصیب قسمت - هیچ کاری
 بدست بنده نیست - هر چه هست بدست قضا و قدر و نصیب است" +

خاتمه کلام و خاتمه کتاب

خردمندان و صاحبان دانش ما باید بر این خاتمه کلام بحال وقت ملاحظه فرمایند زیرا که
 تا اینجا آنچه نوشته شد تا ما بمنزله تمهید بود و این خاتمه بحقیقت اصل مطلب و عرض واقعی این کتاب
 است + این کتاب صرف برای دو مطلب بسیار عظیم است اول **همدردی و تانی ترقی**
 اهل اسلام + و از میان این دو یک نتیجه بی نهایت واجب و لازم و اہم در مد نظر است یعنی که مسلمانان
 جهان خود را از چنگ زور و استیلاهای نصاری رهایی بخشند و بیش ازین مغلوب و منکوب و

محتاج با آنها نباشند +

شهور است که ناپلئون اول گفته بوده است که لفظ "ناممکن" را باید از کتب لغت
خارج یعنی از بهان معدوم ساخت. - ولیکن ناپلئون در این رای برخلاف بود زیرا یقین است
که گرفتاری خود را ناممکن نمیدانست و حال آنکه آخر گرفتار آمد + پس در دنیا بسیار امور
ناممکن میباشند - از آنجمله نیز در ای بنده ضعیف این هر دو امر "همدروی و ترقی" مسلمانان
بجلی ناممکن است و همیشه رای بنده همین بوده است +

اما همدروی یعنی اتفاق مسلمانان - از تجزیه سالهای دراز - از تاریخ یک هزار و
سیصد سال اسلام - از آنچه هر روز از نظر ما میگذرد و باستماع ماوری آید - از کتب و
رساله‌هایی که هر روز نوشته میشود - از اقوال و افعال هر دو عالم و جمالی معلوم میشود که همدروی و
بعبارة اخری اتفاق مسلمانان ناممکن است + (چونکه اتفاق هم از همدروی میشود لهذا در
اینجا بجای اتفاق همدروی نوشتم) + اگر چه مسلمانان دو شعبه عظیم استند و همیشه ذکر حالات
این دو گروه در میان و بر سر زبان همه کس خلق بوده است تا با امروز - ولیکن از همان اوایل هفتاد
و دولت بوده اند و درین وقت عدت گروه آنها بسیار بیش از پیش شده و تماماً با یکدیگر دشمن
نخورانند + یک صاحب ذم از و با بیان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب ذم از قادیان
میکند و کتابی در رد آن گروه مینویسد - یک صاحب ذم از خیر بیان میکند و کتابی در رد آنها
مینویسد - یک صاحب ذم از همدویان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب ذم از
بابیان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - و همه یکدیگر را کافر و ملحد و زندق و لاندیپ میدانند
و سخنان و هزار طعنت یکدیگر می‌بندند + علاوه بر اینها یک ازین فرق مختلفه هزاران امور
جدیده بدعتیه را از خود تراشیده و در طریق و عقاید خود داخل نموده اند و جزر امور دینی و بدعتیه
خود میدانند که بجلی اصلاح آنها غیر ممکن است + باز علاوه بر این اختلافات مردم چین اگر چه
چهل چپاه کرده اند در یک ملک و یک سرزمین اند و شاید که در عقاید دینی هم مختلف نباشند -

برخلاف مسلمانان که مشتمل اند از عرب - عجم - ترک - مصری - رزن گباری - هندی - بورا باشند
 مراکش - افغان - چینی - ختائی - منول و غیره و غیره + پس اگر در یک ملک هندی یک ملک
 مولوی و حکیم و عالم و فاضل و کامل و بی آس و وایم آس جمع شوند و بخوانند که این امور یعنی پدتها
 و رسوم و عقاید بمعنی را اصلاح نمایند و پس از اصلاح مسلمانان را با یکدیگر همدرد و یکدل و متحد
 و شفق سازند بیشک ممکن نخواهد بود + بلکه بنده بجز آن نوده میگویم خود خاتم المرسلین و خاتم النبیین ص
 هم اگر باز در میان این امت جاهل خود در آید از اصلاح حالات آنها عاجز خواهد بود و از عهد
 اتفاق و اخوت آنها برخواهد آمد زیرا که بیشک جهال نیکه و مدینه بحدت جهال کلکته و مدراس و بلجی
 یا حیدرآباد نبوده + سبب آن است که اهل اسلام در هر ملک و سرزمین غالباً جاهل اند و محدودها
 هم که عالم و راهبهای جهال اند در گمراهی خود اهل غرض و دنیا دار اند و دانه فائده نقد خود را مرتج
 میداند بر خرنمی فائده و بهبودی کور را از همدینان خود +

اما ترقی مسلمانان - از ترقی مسلمانان هم ابداً امید نیست یعنی آن ترقی که واقعا ترقی
 باشد مانند ترقی جاپان + مثلاً در این وقت اهل ملک ما بزم خود از خواب غفلت بیدار شده اند
 و میخواهند که ملک خود را ترقی دهند بآن سان که جاپان ترقی کرده است + بنده بطور اتفاق
 عکس مجلس شورای ملی ایران را دیدم که عکس تمام اجزای آن مجلس نبود مگر رئیس آن در وسط
 آن جماعت نشسته بود + اکثر آن اجزا ملا و سید و تاجر و کسب بودند + بزرگواری بعضی را نشان
 داد که بی نهایت کامل و از جهان و امور مملکت رانی با خبر و آگاه استند - از آنجمله رئیس مجلس را
 بیان فرمود که سالهای دراز در یورپ تحصیل علم نموده است و بر سیرت است + ما سوال میکنیم که
 آیا در این روز که در هر یک از ممالک یورپ و امریکاهدها هزار بر سیرت است لایب باشد سوای لکها دیگر
 اشخاصی که در مختلف رشتههای علوم متعلقه مکتبانی - دیپلماتیک - دریا نوردی - سوانوردی - یفکری
 هندسی - معدن - تجارت - فلاحیت - طبابت - جراحی - دستکاری - ساینس و غیره و غیره
 کافی است که در یکی یک شخص بر سیرت لا باشد + ابدان مردم ملاحظات دیگر رانی کنند نمیتوانند

که ترقی واقعی و اسباب آن چیست و چگونه می شود + اگر بخواهیم که ایران را با جاپان مقابل کنیم می بینیم که زمین و آسمان فرق دارد + (۱) این است که جاپان جزیره است که اطرافش راهمه و ریاض گرفته است مانند انگلستان و بهارات بسیاری در آنجا جمع است و بدون مانع و ممانعت غیر می - بر خلاف ایران که چهار طرف آن از انحصاری مانند نگین فرا گرفته اند و یک جهاز هم ندارد و معلوم هم نیست که در صورت دوام و بقای این شورای ملی و انتظام واقعی چند سال بعد اگر خواهد جهاز بگذارد و تجارت خود را ترقی دهد چه عوایدی پیش آید و انگیزه و روس چه گر بها خواهند تصانیف (۲) جاپان پنجاه یا شصت سال پیش شروع ترقی نمود که آن وقت اقوام یورپ و خصوص روسیان و انگریزان نوزاد آن صفحات این چنین زور و استیلا را داشتند در ملک ایران و از دول یورپ دور افتاده بود و از آنچه میگرد و ترقی خود دیگران آگاه نبودند - بر خلاف ایران که امروز می خواهد ترقی کند که در طرف آنرا دو ننگ شمر در فرا گرفته اند و در میان خود آن بیچاره را تقسیم کرده اند و در بین این نزلع شاه و مجلس شورای او هنگامیکه اینها سرگرم کار خود اند آنها نیز سرگرم کار خود اند (۳) در جاپان آن موانع ترقی نبود از حیثیت دین و زور علمای که در ایران است - (۴) مردم جاپان پادشاه خود را بمنزله خدای خود میدانند مگر در ایران دین و قوت مردم اراده دارند پادشاه خود را بکشند - (۵) در جاپان ترقی ملک و دولت از پادشاه آغاز شد و در ایران پادشاه مخالف ترقی است - (۶) در جاپان خلق خود صاحبان علم شدند و تجارت هم از خود داشتند و معادن خود را خود بر آوردند و تلگراف و ریلوی خود را خود کشیدند و بهارات آتشی هم یا خریدند یا خود درست کردند - مگر در ایران در تمام این امور محتاج بدیگران اند و محتاج بدیگران خواهند بود سالهای پیشتر تمام کارهای خود را بدیگران واگذاشتند و مساعدات بمعینی کردند که بعد ازین علاج آن غیر ممکن است + اگر از طرفی روسیان ریل بکشند در شمال ایران انگریزان خواهند گفت ما را نیز می آید که در جنوب ایران بکشیم + در این دو سه ماه بعضی کیفیات در اخبارهای انگریزی ملاحظه شده اند که جای افسوس است + در یک اخبار هندی چند روز پیشتر نوشته بود -

"ایران نے حکمہ مال کی دستی کیلئے فرانس سے ایک مالیہ افسر طلب کیا تھا جس نے
 ایک فرانسیسی ماہر حساب طہران کو بھیجا گیا ہے۔ یہ وہاں ششیر مال مقرر ہو گا۔" + این ابتدا
 کار است و آئندہ ہر روز ما خواہیم شنید کہ شخصی را از یورپ طلب کرده اند برای کاری بچنانکہ
 در حیدرآباد ہمہ عمدہای عالی شان در دست مردم یورپ است۔ و چنانکہ در تمام ممالک
 مسلمانان ہمین حال است + پس از یک شخص کہ چندی در یکی از ممالک یورپ بودہ بایک
 یادوزبان را خوب میدانید بریسترات لاسٹ و امثال فلک چہ میشود برای ترقی یک ملک
 عظیمی + درین وقت بایستی کہ اقلہ پنچہ ار مرد کامل در ہر فنی از فنون متعلقہ ملکرانی در ایران
 موجود باشند کہ ابد المحتاج بدیگران نباشند و اگر چہ خیال و وہ سال دیگر موجود شوند بعد از
 خرابی بصرہ خواہد بود + غرض این است کہ ما باید از ترقی واقعی مسلمانان جہان بکلی چشم پوشیم +
 در این مقام این حکایت ہم غالی از فائدہ نخواہد بود۔ در روز ۶ ربیع الثانی ۱۳۲۶ در ششہ
 حیدرآباد یکی از ایرانیان بابتہ دو چار شدہ بردگان دیگری در ضمن گفتگو در میان اُردو بندہ این
 شرط شد کہ افزون سال ۱۳۲۶ ہجری است در سال ۱۳۲۰ ہجری من خواہم دید کہ ایران آئنا عبرا
 بہتر از انگلستان ما خواہد شد + اگر چہ بندہ بجز خود چندان امیدوار نیستم ولیکن البتہ بسیاری
 خواہند دید ایفای این شرط را + سوال کردم درین وقت اہم امور کدام است کہ از آن آغا شروع
 فرمود جریان عدل و بیہیسا اساس مہدت + گفتیم چہ صورت فرمود شما توقع نداشتہ باشید
 کہ دارالقضار ایران مانند دارالقضار لندن باشد۔ گفتیم پس باید باز چہ اطفال باشد + بزرگوار
 دیگری فرمود کہ بالفعل ادارہ عدلیہ جای شدہ است در طہران دکان برای انتظام و ترتیب آن
 دیگر بلاد ہم رفتہ اند + خلاصہ کلام این است کہ بندہ کلام را طول نیدم از برای کسی کہ فہم
 دارند۔ ہمین قدر بست کہ دیگران تمام مرا امر بصبر ارباب و حرکت مور بر سنگ آسیا میدہند و
 من میخواہم بفہم نام دیگران را کہ زمان نہ مقتضی صبر است و نہ ضرورت بصبر دارد + جاپان در بین
 پنجاہ سال بنقطہ کمال رسید ولی در ایران آن کمال کم از پنچہ صد سال نخواہد شد۔ اینگونہ مطالب

بفهم هر کسی نمیرسد و بسیار کم کسی میفهمد که غرض من چیست - زبان درودمان هر جا نداری هست مبنی
مغز در کله هر جا نداری نیست +

مگر ما باید بحال غور ملاحظه کنیم و با تحقق غرض نمایم که سبب این حال در میان اهل اسلام
یعنی تمام مسلمان عالم چیست که یک ملک کوچک هم از آنها تا این روز ترقی نیافته است +
چهار پنج مملکت عظیم و چندین ریاستهای کوچک کوچک عالم در قبضه کسی که در مسلمان است و
لیکن یک ریاست هم برابر با چنان نیست که صرف چهل میلیون خلقت دارد + هفت کشور مسلمان
در ملک هند میباشند که بحساب میلیون ۷۰۰ و بحساب ملک ۷۰۰ میباشند و غالباً بهادرو جنگی
و قوی همکل اند - در مقابل اینها بمثل که ۲۵ میلیون بنگالی باشند همه بزول و ترسند و جان نمینهند
قریب یک ملک هم فارسی هستند و آنها نیز بسیار کم دل و ترسند و جان اند + برادران مسلمان ما
بی نهایت عاقد و در بند و بنجیده و ناخوش میشوند اگر کسی آنها را با بنگالی ما و فارسی ما مقابل کند و
خصوصاً با بنگالی ما زیرا که آنها را آموزش میداند و خود را شیر ثریان - ولیکن در مقام انصاف و محض
برای مثال عرض میکنم که چندانکه آن دو گروه ترقی کرده اند و "همدروی" دارند مسلمانان نکرده
و ندارند + کمال شرمساری بلکه نادانی است که کسی خود پسندی در عونت مرض خود را پوشیده دارد
و علاج نمکند و بنجیده شود اگر او را بگویند این است مرض تو این است علاج آن + اگر مسلمانان
از مقابلی با بنگالی ما عاقد و در بندند باید از مقابلی با فارسی ما عاقد داشته باشند زیرا که بیشک
فارسینا هند بهر حیثیت هزار درجه بهترند از مسلمانان - اقللاً در میان فارسینا یک گدایافت
نیشود و حال آنکه در میان مسلمانان لکها گدایباشند - چندانکه فارسینا در بهرامی از امور
ترقی کرده اند مسلمانان صدیک بلکه هزاریک آنرا نکرده اند + البته جوابده من بسیار است لیکن
هر که جواب مراد بد جواب او محقول و پسندیده نخواهد بود و بی انصافی خود را ظاهراً هر طریقی باید سرخند
را از بختت بزیر افکند - زیرا که فارسی ما از یک ملک هم کمترند و مسلمانان شاید از بهجت کرور هم بیشتر
اند - آنها ابداً سلطنتی از خود ندارند و حال آنکه اینها هنوز چندین سلطنت عظیم از خود دارند +

و لیکن چه ۹- اگر معدودی خرمند در میان مسلمانان باشد یقین است که از کما غلط حال خود و
 همدینان خود بر سر و سینه میزنند و بی باقی دیگر جاهل و ناخوانده و خود پسند استند که ابداً پروائی
 ندارند از آنچه بر آنها و گروهها دیگر میگذرد +

حالا اگر کسی سؤال کند از کسی که در مسلمان عالم که این اختلافات حالات و کیفیات و
 تشبیه فراز جهان و اهل جهان از چیست چنانچه قبل ازین عرض شد یقین است که با استثنای
 یک چند کس معدودی تمام نخواهند گفت "از نصیب و قسمت و اقبال است" + ولیکن اگر کسی ازین
 فقیر سؤال کند بدون خوف از ملامت یا شتمت و نسبت جهل و نادانی با او از بلند میگویم که اصل
 و ریشه این همه اوضاع جهان خواه نیک باشد خواه بد "همدروی" است و بس + یعنی هر کجا
 همدروی وجود دارد آنجا بهشت است و هر کجا همدروی معدوم است آنجا دوزخ است +
 خدا یغاثی فرموده است یوتی الحکمة من یشاء و من یؤت الحکمة فقد اوتی خبیراً کثیراً
 بیشک حکمت بمعنی حمیت و همدروی است و خدا بهر شخص یا هر قوم که بخواهد عنایت میفرماید بشرط
 آنکه مورد لطف و عنایت او باشد + ولیکن باید دانست که آنکسانی که مورد لطف و عنایت خدا
 هستند و میشوند همان کسان اند که بالطبع همدروی دارند یا آنکه در حصول این خصلت سعی و
 جاهداند بر خلاف خدا بر سر قهر و غضب است با آن کسانی که گاهی در خیال حصول این نعمت و
 در فکر کسب این خصلت نیستند و اراده حصول آن ندارند + این لفظ "همدروی" در برابر
 تمام نیکی های جهان و خیر دنیا و آخرت را و هر کجا که وجود دارد در کتاب او میباشد هم نیکی او
 نیک بختی های جهان و بر خلاف هر جا که وجود ندارد تمام آفات و بلیات و نکبات و مصائب
 در آنجا موجودند + آنچه را که امروز مردم یورپ دارند همه از وجود همدروی است و همان چیزها
 را مسلمانان ندارند از عدم همدروی است + تمام اقوام نصاری عمده ما با فرزند همدینان خود
 یا اطلاق تمام باشند گلان یک ملک با فرزند اهل ملک خود همدری استند بر خلاف مسلمانان
 که یک برادر هم همدرد برادر خود نیست چه جای آنکه همدری اهل ملک یا هم مذہب یا همدین خود

باشد - و اگر ازین گونه برادران یافت شوند التا در کالمعدوم و بلوق فرشته اند + اگر یک عیسوی گم نامی را در اقصای ملک چین بکشند یا ایندوهند فوراً صد جهاز آتشی جنگی انگریزی و جرمی و روسی و امریکائی و غیره روان میشوند بقاص خون او - برخلاف اگر صد بروزی از مسلمانان را بکشند نفسی از کسی بر نمی آید - بلکه میگویند "مارا چه ازین قصه" +

از حسن اتفاق یا از خوست اتفاق غالباً جرمی از یکی از رعایای ما سر میزند یا در ایران یا در افغانستان - یا در ترکی - یا در مصر یا در جای دیگر که لازم میشود سنزای او و ما خود نمی توانیم او را همراهیم - یابی پروا هستیم از جرم و سنزای او و بهانه بدست میدیم اقوام یورپ را که چند جهاز جنگی را در بندری از بناور ما آورده بگویند "یا بتشویتش و غصه راضی شو یا جگر بندش زان بنه" اگر جرم را بدست ما او دیدنهایا و الا بند را بتوب با خاک برابر میسازیم + بسیاری از بزرگان و صاحبان عمده و منصب ماهیته در زیر بار احسان یکی از اقوام یورپ کم و زیادند و شاید خطاب یا نشان و تقبیه یافته اند + بسیاری دیگر در حمایت و پناه اقوام یورپ استند که در ملک و باقوم خود هر ظلمی که میخواهند بکنند + بسیاری دیگر از بزرگان و صاحبان دولت و ثروت مازری را که از ظلم و جفا جونی باهل ملک خود بدست آورده اند در زدم دم یورپ نموده اند و مخالف اند که زرا آنها از دست برود + بسیاری دیگر بسبب بعضی از اغراض دیگر نفسانی خود همیشه مخالف این استند که قدم در داره پوتیک نهند و کور با خلق دیگر را نیز هدایت و عظمت میکنند که خبر دار ما را نشاید قدم در داره پوتیک بگذاریم و خدایان خود را از خود نخجیده خاطر سائیم "هر گشتی در جرم بخشی روی و سر باستانم بنده را فرمان نباشد هر چه فرمانی بر آنم" - و حال آنکه در این روز تمام انورین و دنیای مالمفوف و محصور و عین استند در پوتیک اهل یورپ اهل یورپ بهر حال پوتیک را شامل هر چیزی از ما میکنند و هنگامیکه چند کس از عقلا در اینهمایان باغرض مایحتمل که بفهمند جمال ما با ما نمی فهمند و در ک نمی کنند +

در این مقام مناسب میدانم که حکایتی را بیان کنم محض بطور حکایت و مثال که ابد داخل و نسبتی

بہ پُرتیک نڈارد۔ یک ماہ قبل بندہ مضمونی نوشتہ بُردم نسبت بہ پالیسی حکومت ترنسوال
 و مر فوط بقانون جدیدی کہ در آنجا جاری نموده اند نسبت بر دم ایشیائی ساکنان آنجا +
 حقیقت مسلمانان ہند را توجیح و سرزنش کردہ بُردم کہ سایر ذواتہای اہل ہند بحال مسخردہ
 بر پا کردہ ہمدروی از اہل ملک خود ظاہر ساختہ بُردم و مسلمانان چین نگردہ بُردم + ہنگامیکہ
 مضمون را بخدمت شفیق مکرم خود مولوی ظفر علیخان بی اسے بُردم و ملاحظہ نمود فرمود روز گذشتہ
 در اخبار ادو کیت درج بُردم کہ مسلمانان نیز چنین مجلسی بر پا کردہ بودہ آیا ارادہ داشتہ اند کہ
 و ایراد تو بی محل است۔ گفتم حال امن نوشتہ ام باید درج نمود + جناب مولوی صاحب بہر ملاحظہ
 و مصلحتی کہ بر آن مضمون نکتہ چینی فرمودہ من ابد ابا و حاجتہ و مخالفت نمی کنم و مخالف تیستم زیرا کہ
 بہر حال غرض بندہ ہم حاصل شد۔ مگر درین وقت باز چیزی درین خصوص بخدمت ہمدریان
 خود نہ خاص مسلمان ہند بلکہ عموم مسلمان عالم عرض میکنم کہ غرض بندہ چیست و چہ بود +
 مولوی ظفر علیخان میفرماید کہ قبل از نوشتن بندہ مضمون خود را مسلمانان ہند نیز چندین مجلس
 بر پا کردہ اظہار عدم رضایت مندی خود را از قانون جدید حکومت ترنسوال نموده بُردم +
 عبارت ایشان کہ در رسالہ خود دکن ریویو و تحریر فرمودہ اند این است

” مرزا صاحب پوچستے ہیں کہ کیا ٹرنسوال میں صرف ہندو ہی آباد ہیں مسلمان نہیں
 اور اگر مسلمان بھی ہیں تو کیوں مسلمانان ہندوستان نے ہندوؤں کی طرح جا بجا ناراضی کے
 جالہ نہیں کئے۔ ہم مرزا صاحب کو یقین دلاتے ہیں کہ مسلمان ایسے تنگ حوصلہ نہیں کہ صرف
 اپنے ہم مذہبوں ہی کے ساتھ ہمدروی کریں۔ ٹرنسوال میں اگر ایک بھی مسلمان نہ تو بلکہ سب کے
 سب ہندو ہی ہوتے تاہم مسلمانان ہندوؤں کے ایشیائی قانون کی مخالفت اسی جوش و
 و خود ش سے کرتے جو وہ اب ظاہر کر رہے ہیں۔ وطن اور حب وطن بھی آخر کوئی چیز نئے
 اور مسلمانوں کا تو یہ اصول ہے کہ حب الوطن من الایمان +“

بہاراوہ مصلحتی کہ جناب مولوی صاحب این ریمارک (نکتہ چینی) را فرمودہ بندہ در آنجا

و این وقت شکر گذار جناب او شان و ممنون مسلمانان هند و بحقیقت شاکر آن خداوند
 مقرب القلوب و الا بصار هستم که اینسان یکایک طاعت مسلمانان را دیگرگون ساخت زیرا که
 قبل از نگارش مضمون بنده این حالت در وجود مسلمانان هند نبود و چنانچه معلوم میشود همان
 روز که بنده در سکنند آباد قلم برگرفته مضمون خود را نوشتم کیفیت مجلس مسلمانان هم همان روز در اجناب
 ادو کیت درج شده و بی بنده متوال میکنم که اگر مسلمانان هند نسبت به همدیان یا نسبت به جمیع اهل
 وطن خود همدروی ظاهر کنند بر بنده چه اسانی میفرمایند من یک مسلمانم از کور مسلمانان و
 بجای از خاک هندوستان که بدعا از درگاه الهی طلب میکنم بلطف و کرم خود همدیان مرانه در هند
 ملکه در سرسره همان از خواب غفلت روزگار ان بیدار و از سستی شراب جهل بوش آلود و توفیق یا
 ساز که همدرو و غمنا حقیقی یکدیگر و عموم بندگان خدا گردند که اساس دین اسلام بر آن است +
 مگر سخن بر فخره دیگر تحریر جناب مولوی ظفر علیخان است منسوب بذکر "چند پال مولوی یاقوت حسین"
 من آنچه شرط طالع است به کمال حقولیت و برونق منطبق میکنم و اگر بنده را نیز شریکیان دو صاحب نمایند
 مرا باکی نیست +

بنده سوال میکنم از جناب مولوی ظفر علیخان صاحب یا هر بزرگوار دیگری که اگر مسلمانان هند از
 یکدیگر همدروی کنند یا نکنند و اگر در شکسته بهر عذاب الیم در باشند یا در عین راحت و آسایش و
 خوشی مرا از آن چه نقصان است و از این چه سود؟ اگر بزرگوار سی خلعت پوشند و خطاب و تفرقه رستا
 بنده با و دیگری که عالیشان ترین اهل هند باشد هندو یا مسلمان بجزیره اندونزی فرستاده شود که
 تمام عمر در آنجا بماند بلکه او را بدار آورند یا گردن زنند مرا چه سود یا زیان است؟ سخن بر این است
 که عمو مسلمانان هند میخواهند ظاهر نمایند که مالال هستیم و در امور پولیشکی در مقابل حکومت ستمی میکنیم +
 یک شخص حکیم عالی شانی در میان مسلمانان پیدا شد و بعضی کلمات گفت که اکثری از خردمندان جهان
 هم پسند میکنند اگر چه بر آن با عمل نکنند - بیشک در این زمان کورنا هستد و در یورپ که سعدی را
 بهیچ نمی شمارند و بی بیشک اقوال او را پسند مینمایند - او میگوید

مجلسی است
 در این مجلس
 مولوی ظفر علیخان
 صاحب
 در جواب
 بنده
 فرمودند
 که
 اگر
 مسلمانان
 هند
 همدرو
 شوند
 در
 این
 حالت
 در
 وجود
 مسلمانان
 هند
 نبود
 و
 چنانچه
 معلوم
 میشود
 همان
 روز
 که
 بنده
 در
 سکنند
 آباد
 قلم
 برگرفته
 مضمون
 خود
 را
 نوشتم
 کیفیت
 مجلس
 مسلمانان
 هم
 همان
 روز
 در
 اجناب
 ادو
 کیت
 درج
 شده
 و
 بی
 بنده
 متوال
 میکنم
 که
 اگر
 مسلمانان
 هند
 نسبت
 به
 همدیان
 یا
 نسبت
 به
 جمیع
 اهل
 وطن
 خود
 همدروی
 ظاهر
 کنند
 بر
 بنده
 چه
 اسانی
 میفرمایند
 من
 یک
 مسلمانم
 از
 کور
 مسلمانان
 و
 بجای
 از
 خاک
 هندوستان
 که
 بدعا
 از
 درگاه
 الهی
 طلب
 میکنم
 بلطف
 و
 کرم
 خود
 همدیان
 مرانه
 در
 هند
 ملکه
 در
 سرسره
 همان
 از
 خواب
 غفلت
 روزگار
 ان
 بیدار
 و
 از
 سستی
 شراب
 جهل
 بوش
 آلود
 و
 توفیق
 یا
 ساز
 که
 همدرو
 و
 غمنا
 حقیقی
 یکدیگر
 و
 عموم
 بندگان
 خدا
 گردند
 که
 اساس
 دین
 اسلام
 بر
 آن
 است
 +
 مگر
 سخن
 بر
 فخره
 دیگر
 تحریر
 جناب
 مولوی
 ظفر
 علیخان
 است
 منسوب
 بذکر
 "چند
 پال
 مولوی
 یاقوت
 حسین"
 من
 آنچه
 شرط
 طالع
 است
 به
 کمال
 حقولیت
 و
 برونق
 منطبق
 میکنم
 و
 اگر
 بنده
 را
 نیز
 شریکیان
 دو
 صاحب
 نمایند
 مرا
 باکی
 نیست
 +

بنده
 در
 این
 مجلس
 فرمودند
 که
 اگر
 مسلمانان
 هند
 همدرو
 شوند
 در
 این
 حالت
 در
 وجود
 مسلمانان
 هند
 نبود
 و
 چنانچه
 معلوم
 میشود
 همان
 روز
 که
 بنده
 در
 سکنند
 آباد
 قلم
 برگرفته
 مضمون
 خود
 را
 نوشتم
 کیفیت
 مجلس
 مسلمانان
 هم
 همان
 روز
 در
 اجناب
 ادو
 کیت
 درج
 شده
 و
 بی
 بنده
 متوال
 میکنم
 که
 اگر
 مسلمانان
 هند
 نسبت
 به
 همدیان
 یا
 نسبت
 به
 جمیع
 اهل
 وطن
 خود
 همدروی
 ظاهر
 کنند
 بر
 بنده
 چه
 اسانی
 میفرمایند
 من
 یک
 مسلمانم
 از
 کور
 مسلمانان
 و
 بجای
 از
 خاک
 هندوستان
 که
 بدعا
 از
 درگاه
 الهی
 طلب
 میکنم
 بلطف
 و
 کرم
 خود
 همدیان
 مرانه
 در
 هند
 ملکه
 در
 سرسره
 همان
 از
 خواب
 غفلت
 روزگار
 ان
 بیدار
 و
 از
 سستی
 شراب
 جهل
 بوش
 آلود
 و
 توفیق
 یا
 ساز
 که
 همدرو
 و
 غمنا
 حقیقی
 یکدیگر
 و
 عموم
 بندگان
 خدا
 گردند
 که
 اساس
 دین
 اسلام
 بر
 آن
 است
 +
 مگر
 سخن
 بر
 فخره
 دیگر
 تحریر
 جناب
 مولوی
 ظفر
 علیخان
 است
 منسوب
 بذکر
 "چند
 پال
 مولوی
 یاقوت
 حسین"
 من
 آنچه
 شرط
 طالع
 است
 به
 کمال
 حقولیت
 و
 برونق
 منطبق
 میکنم
 و
 اگر
 بنده
 را
 نیز
 شریکیان
 دو
 صاحب
 نمایند
 مرا
 باکی
 نیست
 +

"بارعیت صلح کن و ز جنگ خصم این نشین زانکه شاهنشاه عادل راعیت لشکر است"
 بیشک انگریزان خود این پاسی را میدانند - من میگویم که قانون "سدشین" ابداً و کار نیست
 بلکه باید رعیت خوش باشند و خوشی رعیت باید قلبی باشند نه ظاهری و زبان و از خوف قانون
 سدشین + حق این است که انگریزان یک پاسی عجیب و غریبی دارند که نمیتوانند رعایای هندی
 خود را از خود خوش دارند + مثلاً باید ملاحظه نمود و سبب این امر را دریافت کرد که چگونه ممکن است
 که "یک سر بام سر باشد و یک سر بام گریا" یا بگوئیم "یک بام دو در هوا" باشد + در تحت یک
 پادشاه و یک حکومت و یک پارلمنت و در شمول یک مملکت در هند یک رفتار است و در زوال
 یک رفتار دیگر + اگر این قانون را برای مردم چین - مردم جاپان - مردم ترکی - مردم ایران غیر
 جاری کرده بودند عداوتها پدید میآید بود - مگر برای مردم هند که رعیت خودشان اند بی نهایت مقام
 افتوس است + در ممالک بیگانگان بندوبستها میکنند برای آسایش و در حمایت رعایای هندی
 خود و لیکن در ترنسوال همه خاموش اند + حکومت هند نمیتواند کاری بکند - گورنمنت انگلند و
 پارلمنت انگلند هم عاجز و خاموش اند در این باب - این چه بازی و چه شعبده و چه راز سر پوشیده
 و چه مهای لایحل و گره سختی است که بانگشت و دندان هیچ حکیمی گشوده نمی شود + من نمی گویم
 که خدا نخواسته انگریزان فرشته خود ملک سیرت و معدلت گستر و رعیت پرور نیستند و لیکن
 انگریزان آن استند که نامه کار تمیز آف ایندیای نژید

"The fact is that the House cares nothing what-
 ever for the views of men who "take up India"
 in the same way that they might "take up" the
 preservation of wild birds, or any other casual subject

یعنی حقیقت این است که بوس آف کامنس (پارلمنت) ابداً اعتنای ندارد به آرای کسانی
 که بحث میکنند در مطالب منسوبه هندوستان و اعتنای آن مانند این است که اعتنا نماید

در مطلبی که نسبت داشته باشد بطیور صحرا یا ازین قبیل مطالب دیگر + و میگوید هنگامیکه وزیر
 هند صورت بخت (جمع و حسن) هند را بمجلس یعنی هوس آف کانس در آورده بکلی بمجلس خانی
 بود چون واکتر در مورد شروع بخلق خود نمود یکی بعد دیگری اجزاء بمجلس بیرون شدند
 چنانچه در فاصله کفلی واکتر مذکور فقط ۲ کس در مجلس بودند + ملاحظه باید کرد که انگلستان
 را تا بچه اندازه بی اعتنائی است و امور هند که باعث افتخار آنهاست بر دیگر اقوام یورپ
 کسی برابر انگلستان است - سی که مردم شماری آن است + دود که در تجارت آن است و قریب
 یکصد سی که در مایات آن است + درین صورت مردم هند باید دست عجز بدرگاه قاضی الحاکمان
 بر آورده بگویند

”پیش که بر آورم ز دستت فریاد / هم پیش تو از دست تو می آرم داد“
 پس ای عزیز من چگونه میتوان چشم لایلی داشت از چنین رعیتی که در هر حال در سنج
 است - من با او از بلند وی بمقولیت میگویم که تاریخش قلباً روش نباشد چشم لایلی حقیقی از آن
 نباید داشت خواه در ترکی و ایران باشد خواه در هندوستان و انگلستان + و هر کاری تا مل
 باید کرد - مثلی مشهور است در ایران که میگویند ”یک سوزن بوزن و یک جوال دوز بدگیری“
 یعنی که ”زیر پایت گردانی حال مور / همچو حال تست زیر پای پیل“ + مردم ایران صد ها
 سال در زیر شکنجه حکومت جابر بودند و بی هم خوش بودند و هم مجبور و خائف + ولیکن چون
 آزادی یافتند زبان بشکایت دراز کردند و شور و شوق آغاز نمودند - از آنطرف انگریزان
 هم حمایت از آنها کردند و حکومت ایران هم بهر حال زبردست نبود که مردم را خاموش کند + بعینه
 همین حال است در ملک هند - البته فرقی دارد که مردم هند ابدان خود را در برابر حکومت زبردست
 و زور آور است و مردم را از قانون سدین خائف دارد + پس حکومت هند کمال خاطر جمعی را
 نداشته باشد که خلق هند را همیم قلب خوش و راضی و لائل اند + ولیکن اگر (۱) بطور حقیقت خاطر
 جمع است لذلایلی خودم خلق هند ضرور است که با آنها بطور مساوات رفتار کنند باریعت انگلیش خودم

و اگر (۲) بطور حقیقت خاطر جمع نیست از لایلتی عموم خلق هند ضرور است که مبر بان و مساوات
 آنها با رعیت انگلیش خود آنها را لال سازد و اگر نه بزور و زبردستی هیچکس در هیچ قوم لاکلی
 واقعی نخواهد شد +

اما حکایت لیاقت حسین - قبله بنده چون آفتاب روشن است که "چو از قومی یکی
 بدیشی کرد نه که را منزلت ماند نه مه را" بیشک نامعقول تر و هر کسی نامعقول است و نامعقولی
 تر و هر کسی ناپسندیده - و بیشک نامعقول را باید بزندان و بندداشت - هیچ شخص معقولی نیگوید
 و رای نمیدهد که باید سلاح برتن آراست و در مقابل حکومت بجنگ خاست بلکه میگوید "ز یکتقوی
 است ایضتیکلی" معقولیت ولی باستبداد هر خلافی را باید مخالفت نمود + هنگامیکه یک شخص
 نامعقول فعلی را بجهات بجای آورد البته در نزد هیچکس پسندیده نیست - و لیکن هنگامیکه بخت کرد
 خلق بمعقولیت و بر اینهمای هزاره مردمان عالی شان معقول در کاری قدم می نهند و مگر استوار
 می بندند قول آنها در نزد هر عاقلی مستوع و فعل آنها در نزد هر قوی بی نهایت مدح است +
 اگر همدردی همدیدان و اهل وطن در نزد قومی مدح است چرا باید که همدردی اقوام دیگر از همدیدان
 و اهل وطن آنها تر و آن قوم نامدح باشد - اگر همدردی انگریزان از قوم و همدیدان خود مدح
 است چرا باید همدردی مردم هند یا مسلمانان همدیدان یا هموطنان خود در نظر آنها ندموم
 باشد + غذای اسلام در یک جای کتاب اسلام یعنی هدایت نامه خود فرموده است که اگر کسی
 یک نفس را بی سببی بکشد چنان است که همه اولاد آدم را کشته باشد زیرا که "بجی آدم اعضا
 یک گیرند" در جای دیگر میفرماید بکشید کسانیرا که در سزدگشتن شما بستند + نادوی اسلام خود
 فرمود که "عزیزه گرامی و ایدیه همان را اگر چه کافر باشد و چه کس میداند که او خود چکر نه با میهمانا
 کافر خود رفتار میفرمود ولی چون قدم در میان میگذاشت و بار از نو کار کفار بر می آورد +
 در عالم انسانیت و اخوت ما باید همدرد و همایان و صلح کل باشیم ولی در خصوصت و عدالت و علم و

بجای خودی و قیقه نرو گذار نکشیم + اتفاق و همدردی و اخوتی و اخوت مسلمانان در میان خود
 ابداً منافاتی بالایستی با حکومت های آنها یا بدوستی و اتحاد و بابیگانگان ندارد و تا هنگامیکه
 دیگران با ما مهربان استند با آنها مهربانیم و چون با ما مخالفی و رزندگان نیز باید با آنها خلاف
 ورزیم و چنان ندانند که ما کوفسندان سلیم هستیم + من با او از نیکو میگویم که هنگامیکه انگریزان با
 روسیان معاهده کردند و تقسیم ایران بایستی که ایرانیان و ترکان نیز در میان خود معاهده
 بکنند مناسب حال خود - و لیکن کمال افسوس و شرمساری است که در چنین زمانی باید در میان
 این دو دولت اسلام خصومت و جنگ و جدال باشد + با آنکه همدردی و اخوت و اتفاق و
 اتحاد و موافقت بین المسلمین در هر حال از جمله واجبات اول است و بدون آنکه نقصانی نکسی
 برساند و بدون آنکه در لایستی مسلمانان هند نسبت بکومت انگلیش ضرری داشته باشد
 بلکه این کار سبب صلح کل و صلاحیت عموم خلق جهان خواهد بود + گزینش حال و بهیچ وجه
 این شعر را فراموش نباید کرد "چو عضوی بدرد آمد در روزگار / درگرمی ما را نماند قرار"
 و آخر همه این آیه و فرمان عظیم الشان تهدید آمیز خالق قهار جبار و مالک کن سخنان
 قل ان کان اباؤکم و ابناؤکم و اخوانکم و ازواجکم و عشیرتکم و اموال قدرتموها
 و تجارة تخشون کساده و مساکن ترضونها احب الیکم من الله و رسوله و جهاد
 فی سبيله فترتصوا حتی یاقی الله بامرہ و الله لا یهدی القوم الفاسقین -
 نباید گاهی مسلمان جهان فراموش کنند +

اما صورت همدردی اهل اسلام

چنانچه سابقاً عرض شد همدردی و اخوت این اسلام از جمله غیر ممکنات است یا که
 اقلاً بگوئیم از غیر ممکنات معلوم میشود + در میان اهل چین که چهل یا پنجاه کشور استند
 همدردی و اخوت غیر ممکن نیست چرا که همه اهل یک مملکت و اکثریک مذہبها دارند و چنین

معلوم میشود که در این وقت بحرکت هم در آمده اند و بی درمیان مسلمانان و در هر تکی ایماک
 اسلام بسیار مشکل است چرا که اقوام و فرقه های مختلف اند و غالباً جاهل اند بخدی که بحکمل بر
 یک از پیغمبری یا امری صد ما خون ناحق ریخته میشود و خصوصاً در ملک هند که کشته میشد
 نگذشت است که در بعضی بدون هیچ سبب بهتی یا یک سبب بی تحقیقی خشکش خون ناحق شده
 و چهل پنجاه کس زخمی شدند و معلوم نیست که اگر بندوبست معقول نشد بود چند خون ناحق ریخته
 می شد و بدون آنکه کسی را غمی باشد + غالب امور مذمبیه و غیر مذمبیه این امت مرحومیه یا تمام
 امور دنیوییه آنها شامل و مغز و ج و در هم و بر هم گشته بلکه باید گفت بحقیقت صد ما هزار امری
 و بدعت را با امور دنیوییه مزج نموده اند و علمای و بزرگان آنها نیز اکثر اهل غرض اند + ولیکن
 هر مرد و هر زن و هر طفل خود سانی که اندک مغزی در سر داشته باشد میداند که حالت تمام
 مسلمان رنج مسکون در این وقت چگونه است و از چاره و علاج هم خارج است + مع ذلک
 بهر حال باید یکبار یک سعی و امتحانی در علاج این حال نمود و اگر رایگان شود و فایده نبخشند
 اندیشه انزاجتی از سر بزبون کرد + بنده رانی از خود ظاهر میکنم خواه کسی آنرا پیروی کند
 و خواه نکند +

اما امور دینیّه - (۱) در میان هر گروه و هر فرقه باید جمعی از بزرگان و علماء
 و فضلا یک کایتی شده بنشینند و امور دینیّه و مذمبیه خود را هر چه بداند و معتقد باشند از
 امور دینیّه علامه نمایند + مگر ضرورتی نذارو که سنی بمبئی را رای دیگر باشد و سنی مدراس را
 رای دیگر یا شیعه بمبئی را رای مخالف رای شیعه بجای دیگر باشد و همچنین فرقه های دیگر را (۲)
 آنچه را که داخل امور دینیّه و مذمبیه میباشدند هیچ فرقه دیگری را سنی نباشد که در آن مدخلت
 و گفتگو کند + مگر خود بزرگان آن گروه آن امور را حکم و اصلاح نمایند بطوری که مطابق شرع
 اسلام باشد + (۳) در امور مذمبیه هر فرقه اگر شخصی از فرقه دیگری بحث نامعقولی کند یا
 بزرگان آن فرقه یا اعمال آن فرقه را ذم گوید یا دشنام دهد یا در کتابی دشنام و لعن و لعنی

بنوید آن کس مورد سزا و عقوبت خواهد بود و سزای او با حاکم قضایا بمجسریٹ خواهد بود +
 (۴) کسانیکه از یک فرقند در بازار و ملا عام و در مساجد و بر بنا بر یا در مجالس خود که بختل
 از فرق دیگری آنجا حاضر باشند فعلی را بجا نیارند و سخن را بر زبان جاری نزنند که آن فرق
 دیگر بر آنکس در بنجیده شوند و موجب فساد گردد + (۵) همچنین اگر در خانه شخصی از یک گروه
 نگران و چاکران از گروه دیگری باشند نیز فعلی را بجا نیارند و سخنی را نگویند که موجب بخش
 خاطر آنها شود + (۶) چنانچه بالا ذکر شد هر شخص که محرم شود چذکس را گواه نموده همان
 کس را نیز در حاکم یا مجسریٹ بزند که او عقوبت نماید بر بخوی که مناسب داند + (۷) بعضی
 از امور هستند که بواقع هر فرق در آنها شریک اند مثل کیفیات و واقعات ایام محرم بعضی
 از این امور را بزرگان و علماء یک گروه جزو عزاواری میدانند (در صورتی که عملی نباشد
 خلاف مذہب و عقیده دیگری و باعث بخش) - بعضی دیگر هستند در نزد بزرگان هر فرقند و
 مذموم استند پس بزرگان بر گروهی گروه خود را ممنوع دارند از آن اعمال و افعال و اشتراک
 و اشتغال در آنها - بلکه هر دو فریق بدستاری یکدیگر آن امور را موقوف و معدوم سازند پس
 بر حال بزرگان هر گروهی امور مذہبیه گروه خود را اصلاح نمایند - مثلاً شخصی نیاز محبوب
 شبنمائی را بجای آورد اگر بزرگان آن گروه چنین میدانند که این کار بدعت است خود موقوف
 سازند - یا اگر چنین میدانند که مسلح گزافی در آن بر باد میشود و کسانی میخورند که ستم نیستند پس
 بطور دیگری آنرا اصلاح نمایند که آن نیاز بشود و بی زرگراف بر باد نزود +

اما امور دنیوییه - ابتدا باید دانست که هر کایتی خاصی که نسبت دارد بفرقه
 خاصی در مقام امور دنیوییه باید با دیگران شریک باشد یعنی که هر ساله در ایام خاصی همه کجا حج
 شوند و رای زند بر اصلاح تمام امور دنیوییه عاشر اهل اسلام - مثلاً شرب خواری - زنا کاری -
 تار بازی - سو خواری - رشوت خواری - تهذیب اخلاق - معاشرت - صحبت - قدیم و تربیت -
 دستگاری - بسترهای یدیه - تجارت - فلاح و هزاره کیفیت و حواج و امور دیگر که لازم و مذموم

زینت و زندگی میباشند + بالفعل در میان مسلمانان هندیک یا دو اجتماع میباشد بنام
 "مسلم لیگ" و "ایجوکیشنل کانفرنس" - یکی از اجتماعات کافی است خواه بنهین نام
 باشد و خواه بنام دیگری زیرا که غرض اصلاح حال هندیان است + اگر تمام اجزای لغوی مبران
 یک کایتی در آن کانفرنس سالیانه جمع نشوند اقل از هر کایتی یکی دو کس باید در آن شامل
 باشند + مگر بنده در این مطلب سخن را طول نیندم زیرا که خردمندان همه بخوبی میدانند که
 غرض از اصلاح امور دینی و دنیوی و معاشرت و تهذیب اخلاق و غیره چه چیز و چگونه است +
 چگونه باید بشود - مثلاً همه کس میدانند که علوم اهل یک ملت عظیم مردوزن و پسر و دختر باید علم
 حاصل کنند و تربیت شوند بحال خوبی + در این وقت آنچه بنده از وضع آشنام صرف در یک
 مقام پیش می بینم گمان میکنم که در سر اسر ملک هند حال بر همین منوال است + مثلاً شتر بخواری -
 سینهی خواری - افیون - مدک - کشیدن سگار - یا بیڑی - و اعمال دیگر چنان شایع شده
 و رواج بهم رسانیده که از طفل سه ساله تا مرد هفتاد و هشتاد ساله معتاد باینها شده اند - تمام
 مکتب ها و مدرسه ها و اسکولها خراب و تباها است و اطفال هر صنفی از اصناف خلق در یک مدرسه
 میروند و ابد تمیزی در میان آنها و رفتار و کردار آنها نیست + این هم یکی از جمله عادات و کارهای
 بی معنی اکثری از خلق الله است که مثلاً قصاب و حجام هم در طفولیت اطفال خود را بکتاب میفرستند
 ز باراده آنکه صاحب علم و ادب شوند بلکه برای آنکه عاقبت قصاب و حجام برآیند مگر صحبت آنها
 دیگر اطفال را نیز خراب میکند - بسیاری از دختران خردسال پان میخورند + بعضی پسران
 ناقص عقل چون دختران خردسال را درها میکنند میگویند "بزودی عروس شوی انشاء الله"
 هرگونه حکایت و بیانی در حضور دختران و پسران خردسال میشود + ناچ و رنگ بکثرت است
 و موعظه و نصیحت و مسجد و نماز و بیان دین و قیامت بی نهایت قلیل و نادر همدان این ملک
 غالباً بی علم و بختی جاهل و بدر رفتار و بد کردار و بیجا و فحاش اند و بسنخمان و اعمال قبیحه استعمال
 دارند + آداب و حیا بکلی در این ملک معدوم است و خلق چنین میدانند که آزادی واقعی معنی

و فحواى آزادى همين است + لفظى دوسه ساله صد ما و شش ماه غليظ بزبان دارو و همچنين بسيارى
 از زمان - نه زودان را آن تيز و حيا است که زبان خود را در حضور زمان از کلمات نامعقول فرو بندد
 و نه زمان راست که در حضور مردان سخنان غليظ نگويند + بعضى از اطفال يا جوانان را طرز رفتار
 و گفتار و کردار و خطاب و تکلم با بعضى از مردمان عايشان يا ساخزوه يا عالم و فاضل چنان بى ادبانه
 و سخزوه آميز است که هر خردمندی را شرم آيد + گدا و کلاش و جادوگر و عامل و طبیب نادان و شياد
 و کيمياگر و امثال اينها در اينک بشمار اند + کور نماز و عروسى و عزادى ميزباني و بسم الله خوانى
 و مراسم و نیازهاى پوچ بيمبني ديگر برباد ميشود که از آنها ممکن است هم قوم تربيت شود - هم مسجد
 و مدرسه و شفاخانه و مسافر خانه و نيم خانهاى متعدد ساخته شود - هم تجارت شود + و کان ذلک
 هزارها از اينگونه اعمال ميباشند که اصلاح لازم دارند و اصلاح همه واجب است + و اين
 اصلاح عام خاصه ملک بندى است بلکه تمام ممالک اسلاميان باين اصلاح محتاج اند و اين اصلاح
 در همه جا اشده ضرورت را دارد +

اصل اصيل غرض بنده از نوشتن اين کتاب (۱) همدردى و اخوت واقعى اسلامى است
 در ميان تمام اقوام و فرق اهل اسلام - (۲) و بعضى از اين امور مذکوره فوق و نيز در همدردى و
 اخوت و امثال اينها بايد در ميان دولتهاى اسلاميه و همچنين در ميان مختلف فرق اهل اسلام مباحث
 بشمار ايطهيم باشد بلکه بسوگند موكده و استوار گردد که اگر بعضى واقعات رخ دهد که نقصان بر تمام اهل
 اسلام برسد و بيم آن باشد که اسلام را خطرى وارد آيد همه براى جان و اذن حاضر و آماده باشند -
 (۳) البته در اين زمان و مقتضيات حالت زمانه در بهرامى از امور زيرت و زندگى پوليטיک
 شامل و مخلوط و مزوج است و اقوامى که تا اين زمان اين لفظ و فحواى آزادانستند با خاک
 يکسان شدند مگر اين لفظ بحقيقت در قرآن مسلمانان هم موجود است و مرادف همدردى و اخوت
 بلکه عين همدردى و اخوت است - پس بنزد اى بنده همدردى واقعى بدون پوليטיک نميشود
 و اگر ساير اهل اسلام مخالف باشند که قدم در دوايره پوليטיک گذارند اقله اهل ملک خود را تا کبير

و با الهی میگویم که آینه و اساس امور خود را بر پایه لیتک نشسته اساس لیکرانی و زندگی آنها
استوار گردود - (۴۴) اصلاح تمام امور دنیوی و دنیوی و اخلاقی و معاشرت و سایر امور و اسباب
زندگی است -

اکنون بنده نصیر بیوم که چون عضوی از اعضاء سایر اولاد آدم و مانند یکی از کس ایکه
در اسلام در تحت کلام آن المؤمنون اخوة واقع شده اند لکن وقتی الله بدون فرض و بدون
علیه فرزندی آنچه شرط بلوغ و فرض منفسی بنده بود باندازه دانش و دانست خود پیش و کم
بجا آوردم دیگر همه بیان ما خود میداند بجا آرد یا نیارند + خدای تعالی بطف و کرم خود توفیق
آنها بداد که قوام دهد بروی و اخوت و این امور سابق الذکر را بداند و بفرماید و سپرد وی کنند
با نصیحت بجا آرد خود کردیم روزگارها درین مبر بودیم مگر نیاید بگویمش و عجب است
بر رسولان بلوغ باشد و پس +

و ما استسکنکم علیه من اجران اجری الا علی رب العالمین

فکپای تمام مسلمان جهان
در همی استغفانی

